

83(5938)
III ~ 25.

ИСТЕЪДОД ЖИЛОЛАРИ

ОЗОД
ШАРАФИДИНОВ

**ИСТЕЪДОД
ЖИЛОЛАРИ**

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.pdfmerger.com

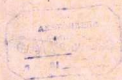
833(988)
Ш 23

ОЗОД
ШАРАФИДДИНОВ

ИСТЕЪДОД ЖИЛОЛАРИ

АДАБИЙ ПОРТРЕТЛАР

Описано 1985г.

Гафур Гулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1976

70202—40
III 852 (06)—76 136—76

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти — 1976 й.

ЧУҚҚИ

Чуққига қанча олисанг, унинг юксаклиги, улугворлиги шунча аниқ кўринади. Ленин мукофоти лауреати, Ўзбекистон халқ шоири Гафур Гулом кўп миллатли совет адабиётининг юксак ва порлоқ чуққиларидан эди. Гафур Гулом бугун ораминда йўқ, бироқ айрилиқ йиллари сеvimли шоиримизни биздан узоқлаштиргани йўқ, аксинча, йил сайин биз унинг янгилиги фазилатларини кашф этмоқдамиз, йил сайин шоир ҳақидаги тасаввуримиз бойиб, тўлишиб бормоқда. Кўп миллатли совет хонадонидида шоирнинг гуруртўла салобатли овози ҳамон барала жарагглаб турибди, унинг оташин мисралари, чақмоқсифат ёлқинли иборалари ҳамон бизга олам-жаҳон ҳузур бахш этиб, қалбимизни мунаввар этмоқда.

Гафур Гулом фақат ўзбекининг эмас, бутун совет халқининг сеvimли шоири, донгдор фарзанди эди. У Украина ва Белоруссияда ҳам, Кавказ ва Волтиқ бўйида ҳам, Татаристон ва Бошқирдистонда ҳам, Тожикистон ва Қирғизистонда ҳам, Ашхабоду Олма-ота, Москва-ю Ленинградда ҳам ҳеч қачон ўзини меҳмон деб ҳис қилмас, балки энг яқин қариндошини, оғанини, дўст-биродарини кўргани келган фарзанд деб биларди. Гафур Гулом 1964 йилда қозоқ шоири Қувондиқ Шанғитбоевга ёзган хатида яқин дўстларини ифтихор билан санар экан, туркман Верди Кербобоев ва қозоқ Собит Муқоновни, ўзбек Ойбек ва украин Никола Важаани,

3 55184

тожик Турсунода ва озарбайжон Сулаймон Рустамни,
-рус Алексей Сурков ва белорус Петрусь Бровкани, кир-
гиз Али Тўқамбоев ва грузин Георгий Леонидзени тилга
олади. Дарҳақиқат, бепоеи Ватанимизнинг ҳар томони-
да унинг яқин дўстлари, ҳамкорлари, ҳамфикр биро-
дарлари, устоз ва шогирдлари бор эди. Уларнинг эшик-
лари Ғафур Ғулом учун ҳамisha очик бўларди.

Жарангдор шеърӣй овози Шарқ ва Ғарбининг, Осиё
ва Африканинг кўпгина мамлакатларида барала ян-
раган Ғафур Ғулом ажиб тақдир эгаси эди. Унинг тақ-
дири ўзбек зиёлиларининг тарихий тақдири билан бир-
лашиб кетган. Унинг ҳаёт йўли ўзбек халқи Совет
ҳокимияти йилларида босиб ўтган шонли тарихий йўл-
нинг нишонаси бўла олади.

Ғафур Ғулом XX аср бошларида туғилди. У туғил-
ган замонларда Туркистон осмонида ҳам, Россия осмо-
нида ҳам оғир қора булутлар сузиб юрар, теварак-ат-
рофда аулмат ҳукирон эди. Ғафур Ғулом кейин ёзган
шеърларида бирида «етимлик нимадир, бизлардан
сўра», дейди. Бу — чиройли айтилган поэтик ибораги-
на эмас, шоир биографиясининг бир парчаси, бошини
силашга бир меҳрибон қўл нондай араанда бўлган
аламли кезларни эслашдан туғилган аччиқ индо! Ота-
дан 9 ёшида етим қолган, онадан 15 ёшида жудо бўл-
ган Ғафур Ғулом етимлик аламини, қашшоқлик азоби-
ни, очлик даҳшатини синаб кўрди. Вир бурда нон
илинжида, жўжабирдек укалари ва сингисини боқиб,
тўйдириш ниятида қўлидан келган касбикорни қилиб
кўришга, тирикчиликнинг ҳар кўчасига кириб чиқиш-
га мажбур бўлди. Ғафур Ғуломнинг «Довдираш» ҳи-
кояси, «Шум бола» қиссаси халқимиз ўртасида жуда
манхўр. Уша асарлардаги Йўлдош ва Шум боланинг
аччиқ саргузаштларидан анча-мунчаси учқур хаёлли
ёзувчининг тўқимаси эмас, ўз бошидан кечирганлари
бўлса ҳам ажаб эмас.

Агар 1917 йил бўлмаганида, Ленин партияси бўл-

маганида, Октябрь қўйиш чарақлаб чиқмаганида Ғафур
Ғуломнинг Ғафур Ғулом бўлиши амри маҳол эди. Ре-
волюция минглаб қашшоқ ва фақирлар, эзилган ва
хўрланганлар қатори Ғафур Ғулом учун ҳам янги ҳаёт
эшигини очиб берди. Ғафур Ғулом ёш қалбининг бутун
аҳтироси билан янги ҳаётни қутлади ва уни қурувчи-
лар сафидан ўрин олди. У ўқитувчилар тайёрлаш кур-
сида ўқиб чиқиб, болаларга янги ҳаёт сабоқларини
ўргатди, комсомол сафига кириб, жамоат ишларида
актив иштирок этди. Орадан кўп ўтмай, Ғафур Ғулом-
нинг дастлабки шеърлари матбуотда кўрина бошлади.
Бу тўғрида шоирнинг ўзи шундай ёзади: «Вир кун
болалар боғчасидаги етим болалардан ўн бештасини
бизнинг интернатга ўтказдилар. Мен бу гўдаклар би-
лан бирга тунаб қолдим. Кечаси ухламай, кузатувчи-
лик қилиб чиқдим. Шу кечаси ўз етимлигим, бошим-
дан кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи,
ҳукуматимизнинг, Ленин ва партияимизнинг шу гўдак-
ларга ғамхўрлиги тўғрисида шеър ёздим. Шу шеърим-
ни биринчи шеърим десам бўлади. Иккинчи шеърим
«Гўзаллик нимада?» сарлавҳаси билан 1923 йил а-
прель ойида босилди. Учинчиси «Сурнай». Уша йили
«Маориф ва ўқитувчи» журналида босилди. Қарабси-
зи, шоир бўлаётирман».

Шундан кейин ўша пайтда республикаимизда чиқа-
диган газета ва журналларнинг кўпчилигида Ғафур
Ғуломнинг шеърлари, фелъетонлари, сатирик ҳикоя-
лари, хабар ва мақолалари тез-тез босила бошлади.
Улар ҳали бадий баркамол бўлмасалар-да, янги ба-
дий шаклда социалистик қурилиш пафоси ифода қи-
линган эди. Ғафур Ғулом ҳеч қачон ўзини фақат шоир
деб ҳис қилмаган, у ҳамisha ҳаётнинг энг қизгин, энг
қайнаган жойида бўлишга интилган. Бу ҳислат Ғафур
Ғулом шахсиятида 20-йиллардаёқ шакллана бошлаган
эди. Ижодаги биринчи қадамлариданоқ у аввал ўзи-
ни янги социалистик жамиятнинг граждани, актив

қурувчиси деб, сўнггичина шоир, ёзувчи, қаламкаш деб билган. 1965 йилдаги бир мақоласида Ғафур Ғулом ифтихор билан шундай деб ёзади:

«Биз у замонларда ёзувчигина эмас эдик. Юраги темирчининг кўрасидек ўт пускириб турган комсомоллар эдик, активлар эдик. Сув ва ҳаводай ҳамма ерда зарур эдик. Қишлоқда биринчи радиокарнайи ўтказган ҳам ўзимиз, қочоқ босмачини тутган ҳам ўзимиз, муаллим ҳам ўзимиз, хотин-қизлар клубида нотик ҳам ўзимиз, мухбир ҳам ўзимиз, қулоқлардан калтак еган ҳам ўзимиз, уларни отинга ҳукм қилган ҳам ўзимиз.

Кўпимиз мактаб кўрмаганмиз. Шу инқилобнинг ўзи, такомил топиб бораётган кундалик социалистик ҳаётнинг ўзи, аслида, Ленин идеяси ва партияси бизга ҳам муаллим, ҳам мураббий бўлган».

Ғафур Ғуломнинг шоир сифатида улғайиши ҳақида гапирганда, социалистик қурилишнинг ҳал қилувчи роль ўйнаганини қайд қилиш билан бирга, қардош халқлар адабиётидан ўрганиш ҳам гоёат муҳим аҳамиятга эга бўлганини таъкидлаш лозим. Ғафур Ғулом 20-йиллардаёқ Шарқ адабиётини, айниқса, ўзбек, озарбайжон, форс-тожик классик адабиётини яхши биларди. У Навоий ва Муқимий, Низомий ва Охундов, Ҳофиз ва Бедил, Жалил Мамадқулизода ва Собир, Абдулла Туҳай ва Олимжон Иброҳимов асарларини пухта ўрганган, уларнинг маҳорат сирларини ўзлаштириб бошлаган эди. 20-йилларда у рус классик адабиёти билан ҳам яқиндан танишди, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Чехов асарларини ўрганади. Айниқса, Максим Горький ва Владимир Маяковский ижоди билан танишиш Ғафур Ғуломнинг ижодий ўсишига катта таъсир кўрсатади. Ғафур Ғулом кўпгина мақоаларида Маяковскийни ўзининг устози деб атайдди, ундан поэзиянинг моҳиятини, совет шоирининг юксак ижтимоий бурчини, шеърдаги революцион пафосни, оташин жўшқинлигини, фикрий терапик ва ҳислар

туғғинини, шеърнинг янгича шаклини ўрганганини таъкидлайди. У 20-йиллардаёқ биринчилардан бўлиб Маяковский асарларини ўзбек тилига таржима қилди. Вуларнинг барчаси Ғафур Ғулом асарларининг гоёи-бадний жиҳатдан етук бўлишига катта ёрдам берди. Натижада, унинг биринчи тўпламлари «Динамо» ва «Тирик қўшиқлар» ўша йиллардаги адабий ҳаётимизда катта ҳодиса бўлди. Бу тўпламларга кирган шеърларда социалистик қурилиш пафоси ёрқин ифодалланган. Шоир бақувват поэтик образларда гурур тўла ҳайқиряқ билан янги ҳаётнинг устунигини, асрий жаҳолат ва қашшоқлик ўрнига эркинлик, бахт олиб келганини куйлайди. Вунга амин бўлиш учун шоирнинг машҳур «Турксиб йўлларида» шеърини эслаш kifой. Туркистон — Сибирь магистраль темир йўлининг қурилиши мамлакатимизни индустриштириш соҳасидagi энг йирик тадбирлардан бири эди. Бу қурилиш Урта Осиёни марказ билан боғлашдан ташқари, минглаб одамлар учун коллектив меҳнат ва коллективизм психологиясини ўзлаштириш мактаби ҳам бўлди. Табиийки, Ғафур Ғуломдай шоир бу ҳодисадан четда қолмас эди. У Турксиб қурилишига боради, уни амалга ошираётган одамлар билан суҳбатлашади, улар тўғрисида очерклар ёзади. «Турксиб йўлларида» шеъри ҳам шу сафар оқибатида туғилади. Шеърдаги марказий поэтик образ йўл образидир. Ҳар бандда шоир йўл ҳақида, унинг қадимийлиги ҳақида гапирди. Кўҳна йўллар... Бу йўллардан асрлар давомида не-не фотиҳлар, қонхўр босқинчилар «қон дея!» зулм карвонини етаклаб ўтган. Бу кўҳна йўллардан асрлар давомида оч-яланғоч халқ «нон» дея судралиб ўтган. Фақат эрк шабадаси эсиб, янги ҳаёт қуёни чарақлаб чиққандан кейингича бу йўллар ўзгарди — энди улардан озодлик ширини янгради, янги ҳаёт карвони келади.

Шоирнинг маҳорати шундаки, ҳажман унча кат-

та бўлмаган шеърда у икки даврни бир-бирига таққослаган ва уларнинг моҳиятини қабарик манзараларда, такрорланмас рангларда очиб бера олган.

Ғафур Ғулумнинг «Яловбардорликка», «Диктатура», «Олқиш», «Тўқнашув», «Сельмашининг бир дегрез шоири», «Алкоголь» каби шеърлари ҳам «Турксиб йўлларида» каби ўткир декламацион оҳангларда, ёрқин поэтик образларда яратилган шеърлардир. Улар ҳам янги давримизнинг улуғлигини мадҳ этган, унинг қаршисидаги говларни фожия қилган эҳтиросли қалб ҳайқириқларидир.

Ғафур Ғулум новатор шоир эди. Унинг новаторлиги ҳаётга янгича қарашда ва ҳаётни янгича тасвирлашида намоён бўлади. Айни чоқда, у новатор шоир сифатида адабиётимизда кўпгина янги жанрларни бошлаб берди. Шу жиҳатдан шоирнинг поэма жанрининг ривожига қўшган ҳиссаси бебаҳодир. 20-йилларда ҳаётда содир бўлаётган муҳим воқеаларни кенг кўламда акс эттирувчи йирик жанрларга, шу жумладан, поэма жанрига эҳтиёж катта эди. Айрим шоирлар поэма соҳасида кучларини синаб кўрган бўлсалар-да, бу уриниш ҳамма вақт ҳам муваффақиятли чиқмади. Поэмачиликдаги дастлабки муваффақиятлар Ойбек, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Миртемир ва биринчи навбатда, Ғафур Ғулумнинг номлари билан боғлиқ. Ғафур Ғулум 1929 йилдаёқ «Эгалари эгаллаганда» деган биринчи поэмасини эълон қилади. Бу поэмада ўша йиллардаги қишлоқдаги синфий кураш ҳақида, ёш ва соғлом кучларнинг қўлоқларга қарши кураши ҳақида ҳикоя қилинган. Бироқ поэма бадиий жиҳатдан унча етук эмас эди. Шоир изланишни давом эттиради. У ҳаётни, жонли одамларнинг характери ва ҳуқуқ урганади. Вунинг оқибатида машҳур «Кўкан» поэмаси майдонга келади. Поэма босилиб чиққандан бери қирқ йилдан ортиқ вақт ўтди, бироқ шунга қарамай, у ҳамон ўзбек китобхонининг сеvimли асарларидан бири бўлиб келмоқда.

Вунинг сабаби, поэма бениҳоя ҳаётий чиққан. Унинг ҳар бир образи, ҳар бир жумласи ҳаётдан олинган. Айниқса, поэма қаҳрамони Кўканнинг тақдири ва шу тақдир орқали олға сурьланган ҳаёт ҳақиқати асар муваффақиятини таъминлаган энг муҳим омил бўлди.

Кўкан жуда ҳам содда йигит, у эртадан кечгача тиним билмай меҳнат қилишга қодир, бироқ бу меҳнатининг самарасини кўрмайди. Чунки, у ҳали ҳаётда ўз йўлини топиб олган эмас. Кўкан бир нима қилмоқчи бўлса, фақат домла имомини танийди, унинг маслаҳатидан чиқишни гуноҳ деб билади. Домла имом эса Кўканнинг тақдирини, турмушини, бахтини ўйлашни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Кўпдан ажралиб, ночор қолган, экин экиб, унинг самарасидан баҳраманд бўлмаган Кўкан колхозга киради ва фақат колхоздагина ўз бахтини тонади. Муҳими шундаки, у эркин меҳнат туфайли коллектив кучоғида биринчи марта ўз инсонлик қадр-қимматини англай бошлайди. Унда инсонлик гурури пайдо бўлади, янги онг уйғонади. Шу тариқа «Кўкан» поэмаси ўзбек деҳқонининг жонли характери яратиб берган асар сифатида муҳим қимматга эга. Айни чоқда бу дostonдан коллективлаштириш даврининг аниқ нафасини сезиб олиш ҳам қийин эмас. Шоир Кўкан тақдири орқали янги ҳаёт, социалистик тузум ўзбек деҳқонига олиб келган бахтни гоёат халқчил формада ифодалаб берди. «Кўкан» дostonидаги ҳаётийлик, халқчиллик, партиявийлик ва такрорланмас миллийлик кейинчалик энг яхши ўзбек дostonларининг етакчи принциплари бўлиб қолди.

Ғафур Ғулумнинг истеъдоди кўп қиррали эди. У ўз қалбнинг бойликларини сахийлик билан ҳамма жанрларда китобхонга улашарди. У шеърятда қандай чўққиларга кўтарилган бўлса, ўзбек насрини бойитишда ҳам шундай чўққиларга кўтарилди. Унинг ҳикоялари ва ҳиссалари ҳануз ўз латофатини йўқотгани йўқ. Ҳар гал уларни қайта ўқисангиз, оҳори ту-

килмаган янги буюмга дуч келгандай бўласиз. У 20-йиллардаёқ «Нетай» номли биринчи ҳикоясини яратган эди. У мунглик, ғамгин ҳикоя эди, чунки унда ўзбек аёлининг ўтмишдаги аламли ҳаёти, аччиқ қисмати ҳақида гап кетарди. Ғафур Ғуломнинг кейинги прозаик асарлари бошқача характерга эга.

«Довдираш»ни эсланг. Кейинчалик Ғафур Ғулом уни қайта ишлаб, кенгайтириб, «Шум бола» номи билан эълон қилди. Ҳозир Шум болани билмайдиган, унинг қувноқ ва маккор саргузаштларини ўқиб, завқланмайдиган одам борми? Шум бола — етим. Уни ҳамма таҳқир қилиши, хўрлаши мумкин. Бироқ у ўтмишнинг қора кучларига ўзининг айёрлигини ва топқирлигини қарши қўяди ва ҳар гал энг қийин вазиятда ҳам ғолиб чиқади.

«Шум бола» қиссасидаги юмор, энг яхши халқ эртакларига, афсоналарига хос бўлган оптимизм бу асарга жонлилик, ҳаётйиллик бағишлаган. Шунинг учун ҳам Шум бола ўзбекларнинг Том Сойеридек бўлиб қолди.

Эҳуд Ғафур Ғуломнинг кулги ҳикояларини эсга олайлик. Уларнинг бир қисмида ўтмишдаги қизиқ воқеалар, одамларнинг соддалигини, бир-бирига меҳрибонлигини кўрсатувчи воқеалар, айни чоқда, ўтмишдаги ҳаётни чулғаб олган зулмат ҳикоя қилинган. Буларнинг ҳар қайсиси жаҳон адабиётидаги энг машҳур юморист ёзувчиларнинг асарлари билан беллашиши мумкин. «Ҳасан Кабфий» ҳақидаги ҳикояларини эшитганда эҳуд «Афанди ўлмайдиган бўлди», «Энг расво номози аср», «Ўғригина болам» каби қувноқ датибаларни ўқиганда қанчадан-қанча завқ оламиз, ҳузур қилиб куламиз.

Ғафур Ғуломнинг замонавий темада ёзилган ҳикоялари ҳам ана шундай ёрқин ҳазил-мutoйба, қувноқ юмор билан сугорилган эди. Бу ўринда Ғафур Ғуломнинг ҳамма ҳикояларини эслаш, тилга олиш қийин.

Шунинг учун мен фақат «Тирилган мурда»ни эсга олиш билан чекланаман.

Унинг қаҳрамони танбал Мамажоннинг саргузаштлари нечоғли кулгили. Мамажон ялқовликда афсонавий Абутанбални ҳам бир чўқишда қочиради. Бизнинг воқелигимиз, коллектив меҳнат ҳатто Мамажондай мурдани ҳам қайта тиралтиради.

Ғафур Ғулом юмористик ҳикоялардан ташқари, ажойиб лиризм билан сугорилган қиссалар ҳам яратган эди. Унинг ана шундай асарларидан бири «Едгор» қиссасидир. Бу қисса совет кишилари ҳақида — социалистик жамиятда тарбия топган, характери шаклланиган одамлар тўғрисида. Уларнинг юксак маънавий қийфаси, покиза қалби, меҳр-шафқатга, инсоний муруватга, яхшилик ва гўзалликка тўла ички дунёси бу қиссада зўр самимийлик билан ифодаланган. «Едгор» қиссаси Ғафур Ғулом гуманизмининг ёрқин намунаси бўла олади. У янги ҳаётни тараннум этган, шу ҳаётни қурган одамларнинг гўзаллигини улурлаган қиссадир.

Ғафур Ғуломнинг ҳикоялари ҳам, қиссалари ҳам гоят халқчил. Бу халқчиллик фақат уларнинг сюжетидагина эмас, балки қаҳрамонларнинг характерида ҳам, асарнинг ҳар бир ўқимасида ҳам мужассам. Ғафур Ғулом халқимизнинг руҳини чуқур биладиган, гоят нозик ҳис этадиган ва катта маҳорат билан уни асарларига сингдира оладиган ёзувчи эди. Шунинг учун ҳам унинг прозаик асарлари ҳануз қадрини йўқотгани йўқ ва йўқотмайди ҳам. Шунинг учун ҳам 30-йилларда, янги прозаизм эндигина қанот ёзиб келаётган кезларда Ғафур Ғуломнинг бу соҳадаги ижодий изланишлари гоят аҳамиятли бўлди.

Шу тариқа, Ғафур Ғулом 30-йиллардаёқ ўзбек совет адабиётининг пешқадам намояндалари қаторидан ўрин олди. Унинг номи фақат Ўзбекистондагина эмас, бошқа кўпгина қардош республикаларда ҳам шуҳрат

топди, шеърлари қардош халқлар тилларига таржима қилинди, танланган асарлари эса «Ўзбекистон» номи билан Москвада нашр этилди. Шунинг учун ҳам Коммунистик партия ва Совет ҳокимияти Ғафур Ғуломнинг адабиёт соҳасидаги хизматларини муносиб тақдирлаб, уни орден билан мукофотлади. Ғафур Ғулом ўзбеклардан чиққан ilk шишондор ёзувчи эди.

1941 йилда Улуғ Ватан уруши бошланди. Ғафур Ғулом урушнинг биринчи кунлариданоқ ўзини сафарбар ҳис этди. Тўрт йиллик уруш даври Ғафур Ғулом учун шиддатли ижод йиллари бўлди. Бу табиий эди. Чунки ҳамisha янги ҳаётни куйлаган, улуғлаган, социалистик қурилишнинг олдинги сафларида борган, қаламини, иқтидорини халқ манфаатига хизмат қилдиришни ижодининг бoш принципи деб билган шоир «замбараклар ўқирганда, илҳом париси сукутга чўмади», деган майда буржуача ақидага амал қилиши мумкин эмас эди. Ғафур Ғуломнинг уруш йилларида яратган шеърлари, очерклари, мақолалари чуқур ватанпарварлик руҳи билан сугорилган жанговар асарлар эди. Улар бутун вужуди билан социалистик ватанини севган, ватан чаманига ифлос панжаларини узатган фашист босқинчиларидан нафратланган, ватанининг озодлиги йўлида жонини тикишга тайёр турган гражданин-шоирнинг муҳаббат ва нафрат тўла қалбидан ёлқиндай отилиб чиққан оташин ҳайқириқлар эди. Улуғ Ватан уруши йилларида Ғафур Ғулом шеърияти ҳар жиҳатдан янги, юксак поғонага кўтарилди. Унинг шеърларида миллионлаб совет кишилари ўша йилларда ўз қалбларида жўш урган ҳисларнинг, вужудларини банд этган фикрларнинг акси садосини кўрдилар. Бу шеърлар гоят самимийлиги, инсонийлиги туфайли урушнинг энг оғир дамларида халқимизга мадад берди, руҳини бардам қилди.

Урушнинг биринчи кунларидоқ шоир «Кузатиш» шеърини эълон қилди. Шеър ўглини фронтга кузата-

ётган ота тилидан ёзилган. Бу шеър биографик факт асосига қурилган, яъни уни шоир ўғли Жўраҳонни фронтга жўнатаётганда ёзган. Бироқ шундай бўлса-да, шеърдаги ота образи Ғафур Ғуломнинг айнан копияси эмас, балки умумлашган типик образдир. Ғафур Ғулом шеърда ўз туйғуларини, ўз ҳисларини, ўз фикрларини ифодалаган, лекин улар фарзандларини фронтга узатаётган минглаб ота-оналарнинг фикр-туйғуларига ҳамоҳанг эди. Шеърда отанинг ички дунёси, изтироблари, шу билан бирга, Ватанин ҳимоя қилишга қодир, халқнинг бошига кулфат келганда, унинг кунига ярайдиган фарзанд етиштирган кишининг гурури гоят инсоний ифодаланган. «Кузатиш» шеърининг энг қимматли томонларидан ина бири шундаки, унда шоир ғалабамизга ишонч туйғусини ҳам жуда чуқур ифодалаган. Мазмуни, гоёвий йўналиши, бадиий қиммати жиҳатидан «Кузатиш»га яқин турадиган шеърлардан бири «Соғиниш»дир. Бу шеърда ҳам умумлашган ота образи марказда туради. Бу шеърда ҳам ўгли фронтда жанг қилаётган одамнинг қалби юксак маҳорат билан ифодаланган. «Соғиниш» — уруш давридаги ўзбек лирикасининг энг ёрқин намуналаридан биридир.

Ғафур Ғуломнинг ҳарбий лирикаси ҳақида гап кетганда, «Мен — яҳудийман», «Сен етим эмассан», «Қиш», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Бугун чин арафа», «Сув ва нур» кабиларни тилга олмаслик мумкин эмас.

«Мен — яҳудийман» — фашист босқинчиларининг ирқчилик назариясини фoш қилувчи, яҳудийларга қарши қилинган ур-йиқитларга нафрат билан тўлиб-тошган поэтик асар. Маяковский традицияларига амал қилиб, ўткир сиёсий айбнома руҳида, декламация оҳангида ёзилган бу шеърда совет шоирининг интернационализм байроғига содиқлиги яққол кўриниб туради. Совет шоири учун ҳамма халқлар ҳам улуг —

ҳар қайси халқ тарихда ўз ўрнига эга, шунинг учун ҳар қайси халқ теран ҳурмат ва муҳаббатга сазовор. Шеърда ёрқин поэтик деталлар орқали шоир яҳудий халқининг тарихдаги хизматларини кўрсатади ва ҳар қандай ирқчилик кўринишларини аёвсиз фош қилади.

«Сен етим эмассан» шеъри совет лирикасининг шоҳ асарларидан бири десак адашмаймиз. Бу шеър конкрет ҳаётий воқеалар асосида яратилган. Уруш йилларида Украина, Белорусия ва бошқа жойлардан уруш туфайли хонадонни вайрон бўлган, ота-онасиз қолган минглаб болалар мамлакат ичкарисига кўчирилди. Ўзбек халқи ҳам бу болаларни ўз фарзандларидек қучоқ очиб қутиб олди, оғир дамларда улар билан нонини боҳам кўрди, уларнинг бошига тушган фожиа алақини юмшатиш учун меҳрини аямади. Бу фактда Ватанимиз халқлари орасидаги мустаҳкам дўстлик, чуқур интернационализм туйғуси, совет кишиларига хос бўлган олиҳимматлилик, эзгулик, гуманизм ўзининг ёрқин ифодасини топган эди. Ғафур Ғулум халқимизнинг ана шу сифатларидан илҳомланиб, «Сен етим эмассан» шеърини ёзди. Шеър марказида турган лирик қаҳрамон образида совет кишининг энг муҳим фазилатлари мужассамлашган. У уруш туфайли етим қолган болалар фожиясини ўз шахсий фожиясидай қабул қилади, айни чоқда, у шунинг ҳам яхши биладики, советлар оиласида бу болалар етим қолмайди — ҳар бир совет кишининг қалбидаги муҳаббат олови болаларни исинтиради, уларга таскин беради.

Ғафур Ғулумнинг «Қиш» шеъри ҳам унинг ҳарбий лирикасида алоҳида ўрин тутади. Бу шеърда шоир рус қишининг ажиб манзарасини чизар экан, у орқали интернационализм ғояларини олға суради, ғалабаизмининг муқаррарлигини куйлайди. Бу ишонч «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак» шеърининг ҳам лейтмотивини ташкил қилади. Ғафур Ғулум фронт орқасида меҳнаткашларнинг қаҳрамонлигини, шижоатини, фидо-

корлигини куйлашга ҳам алоҳида эътибор берди. Бу жиҳатдан унинг «Сув ва нур» балладаси диққатга сазовор. Бу балладада Фарҳод ГЭСи қурилиши муносабати билан ўзбек халқининг ватанпарварлиги куйланган.

Ғафур Ғулумнинг уруш йилларида яратган энг яхши шеърлари «Шарқдан келайтирман» («Иду с Востока») номи билан босилиб чиқди ва 1946 йилда СССР Давлат мукофотига сазовор бўлди. Шундай қилиб, Ғафур Ғулум ўзбек ёзувчиларидан биринчи бўлиб, ана шу олий мукофотни олишга муяссар бўлди.

Уруш йилларида Ғафур Ғулум ҳаётида ана бир муҳим ҳодиса содир бўлди — бадиий адабиётни ривожлантиришдаги хизматлари учун, ўзбек адабиётшунослиги тараққиётида ўйнаган ролини ҳисобга олиб, 1943 йилда у Ўзбекистон ССР Фаилар академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланди. Халқ ва партия иши учун бутун кучини бахшида этган Ғафур Ғулум академик-шоир бўлди.

Улуғ Ватан уруши тугади. Халқимиз тинч қурилиш даврига кирди. Бу даврда адабиёт олдига янги вазифалар қўйилди. Бу вазифаларнинг энг улуғи, энг муқаддаси замондошимизни куйлаш, унинг меҳнат соҳасида кўрсатаётган мўъжизаларини улуглаш, давримизнинг буюкчилигини тараннум этиш эди. Ғафур Ғулум бу вазифаларни жуда яхши билар эди. Шунинг учун ҳам у урушдан кейинги дастлабки йилларданоқ халқимизнинг бахтини, курашини, меҳнатини улугловчи шеърларини ярата бошлади. Унинг 1946 йилда эълон қилинган «Вақт» шеъри программ характерга эга эди. Чунки бу шеърда шоир давримизга муносиб асарлар яратиш, «умр дафтарини шоҳ сатрлар билан безаш» ижодкорнинг буюк бурчи эканини таъкидлайди. Унинг ўзи бу принципга амал қилиб, шоҳ асарларини шу йилларда яратди. «Оналар», «Ассалом», «Ўзбекистон чироқлари», «Комсомол», «Тошкент», «Ўзбек халқининг гуру-

ри», «Шараф қўлёмаси» каби шеърлар шулар жумласидандир. Шоир ижодида бу йилларда социалистик меҳнатни куйлаш янада кенгроқ ўрни олади. Айниқса, у ўзбек халқининг Мирзачўли ўзлаштириши ҳақида куйлар экан, бу ҳодиса замиридаги улуг ҳақиқатни олади — Мирзачўлнинг гулистонга айланиши социалистик тузумнинг шарофати билан эканини айтади. Бу жиҳатдан шоирнинг «Мирзачўл гулдастаси» шеъри диққатга сазовордир.

Ғафур Ғуломнинг халққа, Ватанга муҳаббати абстракт тушунча эмас эди. У ҳаётида ҳам, ижодида ҳам «халқ» деганда унинг конкрет намоёндаларини билар, уларнинг ишидан, қаҳрамонлигидан, ақлу идрокидан, қалбнинг бойлигидан завқланар, фахрланарди. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом шеърлари билан бир қаторда очерклариди ҳам шу одамларни қаҳрамон қилиб оларди. Унинг Абдулла Ортиқов, Ҳамроқул Турсунқулов, Катта Фарғона каналининг бошлиғи Бузрукхўжа Усмонхўжаев ҳақидаги очерклари фикримизнинг исботи бўла олади. Ғафур Ғулом бундай одамларни «Ҳазрати Инсон» деб атаган эди.

Ғафур Ғулом ўзини аввал гражданин, кейин шоир деб билгани учун республикамиздаги ҳамма ишларни ўзининг шахсий ишидай кўрарди. Айниқса, пахтакорнинг меҳнати, пахта учун кураш Ғафур Ғуломнинг диққат марказида турарди. Қонуи пўчоғи ерга тушиб, куз бошланиши билан Ғафур Ғулом Фарғона ёки Наманганга, Вухоро ёхуд Самарқандга, Хоразм ё Сурхондарёга отланар, колхоз-совхозларни кезиб чиқар, далаларни айланар, колхозчиларнинг, бригадирларнинг, раисларнинг уйига кирар ва ҳамма жойда пахта ҳосилини йиғиб олишдай умумхалқ ишига ўз ҳиссасини қўшар эди. Кейин у кўрганларини шеърда, очеркда, мақолада ёзиб чиқарди. Уларда ишлари яхши кетаётганларни мақтар, улардан завқланар, орқادا судралиб қолганларни койир, уларга аччиқ-аччиқ танқид сўз-

ларини йўлларди. Ғафур Ғуломнинг терим палласида радиодан янграйдиган салобатли овози, газеталарда босиладиган мақолалари пахтакорга катта мадад берарди.

Ҳозир ўзбек ёзувчилари ҳар йили терим палласида пахта далагарига отланадилар ва таассуротларини матбуотда эълон қиладилар. Бу яхши анъанани Ғафур Ғулом бошлаб берган эди.

Халқ ҳаётини яхши билич, халқ билан бирга яшаб, бирга нафас олиш, унинг шодлигидан бахтиёр бўлиш, кулфатидан қайғуриш Ғафур Ғулом поэзиясига толмас қанот берди. Урушдан кейинги йилларда Ғафур Ғулом шеърятининг фазилаглари камолга етди.

Даставвал, шунинг айтиш керакки, Ғафур Ғулом шеърлари билан замон талабларига ҳаммаша «лаббай» деб жавоб берарди. Мамлакатимиз ҳаётида содир бўлаётган ҳамма ҳодисалар, жаҳон миқёсида юз бераётган ҳар бир жиддий воқеа, албатта, шоир қалбига акси садо тўғдирар ва бу ҳодисаларга шоир шеър билан жавоб берарди. Шундай қилиб, том маънодаги замонавийлик, сиёсий ўткирлик, эътиросли қалб билан социалистик ғояларни тарғиб қилиш урушдан сўнгги йилларда шоир поэзиясининг етакчи сифатига айланди. Бу традиция энг яхши совет шоирлари, биринчи навбатда, Маяковский анъаналарини ижодий ўзлаштириш натижасида туғилган эди.

Шунинг оқибатида урушдан кейин бутун жаҳон халқи тинчлик ва демократия учун янги уруш оловини ёқувчиларга қарши қудратли кураш бошлаганда Ғафур Ғулом бу курашнинг олдинги сафларидан ўрин олди. Унинг «Яшасин тинчлик!», «Поль Робсонга!», «Нозим Ҳикматга» каби шеърлари миллионлаб одамлар қалбига жўш урган тинчлик истагини ёрқин ифодалаган шеърлар эди.

Ғафур Ғуломнинг бу даврдаги поэзиясига назар ташлаган одам унинг шеърларида интернационализм

руҳи бениҳоя чуқурлашганини кўради. Ғафур Ғулом бу йилларда халқлар дўстлигининг оташин куйчасига айланди. «Қозоқ халқининг улуғ байрами», «Қардош тожик халқига ўзбек халқидан салом», «Самад Вургунга», «Қирқ ёшли Озарбайжон», «Улуғ Богдан номига ёзил, эй шеърим» каби поэтик асарлари Ватанимиз халқлари ўртасидаги мустақкам дўстлигини улуғлайди. Шоир халқлар дўстлиги ҳақида ёзар экан, тенг ҳуқуқли қардош халқлар оиласининг саркори — рус халқи тўғрисида унинг тарихий хизматлари, ажойиб фазилатлари ҳақида, айниқса, тўлқинланиб куйлайди. Масалан, «Улуғ рус халқига» шеърида шоир тарих гилдирагини янги издан юришга мажбур этган заковатли, қудратли халқ образини яратади.

Ғафур Ғуломнинг кўпгина шеъри Осиё ва Африка халқларига бағишланган. Бу шеърларда у ҳақиқий совет кишисига хос интернационализм ва гуманизм билан қўшни халқлар тақдирини куйлайди — у ҳинд халқининг мустақиллик учун курашига ҳамдардлик билдиради, Жапоннинг озод бўлишини, араб халқлари ҳам ўз курашларида муваффақият қозонишини, Хитой халқининг қудрати ва меҳнатсеварлигини куйлайди. Бу шеърлар яна бир қарра шунини исбот қиладики, Ғафур Ғулом улкан шоир сифатида ўзини даврнинг кўзи, қулоғи ва виждони деб билар, бутун дунёнинг тақдири учун масъулият ҳисси, жаҳон халқларининг тинчлиги, бахти, фаровонлиги учун масъулият ҳисси ҳаммаша унинг илҳомига жўшқинилик бағишлар эди.

Ғафур Ғулом ўз тақдирдан, халқнинг тақдирдан мамнун, бугунги кунини билан фахрланувчи, эртаги истиқболга ишонч билан қарайдиган бахтиёр шоир эди. Айни чоқда, у бу бахтнинг гойибдан келмаганини ҳам яхши биларди. «Ким эдигу ким бўлолдик» деган поэтик саволни у ўз шеърларида кўп ишлатар ва ўтмишдаги қашшоқ, зулмат ичида ҳаёт кечирган халқ бугун чинакам гўзал ҳаётга, бахтга муяссар бўлган бўлса, бу та-

рикий ўзгаришнинг бош ижодкори Ленин эканини кўп тавқидлар эди. Шунинг учун ҳам Ғафур Ғулом шеърларида Ленин темаси марказий темалардан бири бўлди. У сўнгги китобларидан бирини «Ленин ва Шарқ» деб атади. Шу китобга кирган шеърларида Лениннинг буюклигини, жаҳондаги ҳамма халқлар тақдирини ўйлаган донишманд инсон эканини куйлади. Бу шеърларда ўзбек халқининг халқлар доҳийсига муҳаббати жуда ёрқин ифодаланган. Ғафур Ғулом поэзиясида Ленин темаси ҳаммаша коммунистик партия, Октябрь ва коммунистик келажак темалари билан чамбарчас боғланган ҳолда намоён бўлади. Бу темаларда ёзилган шеърларнинг ҳаммаси ўткир публицистик руҳ билан юзгоришган бўлиб, шоир уларда халқнинг энг эгу фикр ва ҳисларини ифодалаган.

Ғафур Ғулом серқирра истеъдод соҳиби эди, дедик. У фақат шоир ёки насрналис ёзувчигина эмас, айни чоқда, теран фикрли адабиётшунос олим, зукко таъқидчи, моҳир таржимон ҳам эди. Унинг таржималари туфайли ўзбек халқи Шекспирининг «Отелло»си, Ҳофиз ва Саъдийнинг ўлмас ғазаллари, Твардовскийнинг «Олис-олисларда» поэмаси билан ўз она тилида танишиш имконига эга бўлди.

Вундай серқирра истеъдод ҳар томонлама чуқур билимни ҳам талаб қилади. Билим бўлмаса на поэзияда, на илмда бирор жиддий иш қилиш мумкин. Ғафур Ғулом бутун бир қомус эди. Унинг бу сифати ҳақида Асқад Мухтор жуда яхши айтган: «XX асрда Ғафур Ғуломдай энциклопедист бўлиш нодир воқеа. Шарқ, юнон, араб фалсафаси, адабиёти, халқлар тарихи, этнографияси, диний мазаҳаблар, мифология, эстетика, Европа ва рус маданияти, ҳоқонларнинг сулолалари, қандаёса ва жўгрофия, ҳозирги замон фанлари ва ижтимоий билимлари... Ҳаммасини санаб битириш қийин. Ғафур ака бу соҳаларнинг энг компонентли мутахассислари билан бемалол, узоқ ва қизиқ суҳбатлар қура

олар ва бу туганмас хазиналарнинг ҳаммасини фақат асосий касби — шоирлик учун шунчаки ёрдамчи билимларгина деб ҳисоблар эди».

Бутун билимини, иқтидорини, илҳомини халқига бағишлаган бу доно ва зукко шоирини халқ ҳам бениҳоя севар эди. Шоирга халқ муҳаббати, айниқса, Ғафур Ғуломнинг 60 йиллик тўйи нишонланган кунларда ёрқин намоён бўлди. Бу тўй маданийтимиз тўйига айлана кетди. Юбилей даврида Ғафур Ғулом шайнига жуда кўп яхши гаплар айтилди. Шоир уларга жавоб берад экан, ўзини шоир қилиб етказган халқига, Ватанига, Ленин партиясига миннатдорлик туйғуларини ифода қилди.

Ўққиларнинг улуғворлиги олисдан яхши билинади. Ғафур Ғулом давримизнинг буюк сиймоларидан эди. Унинг буюклигини кўпгина маданият арбоблари ҳам қайд қилган. Пирик совет ёзувчиси Александр Фадеев Ғафур Ғулом ҳақида шундай деган эди: «Шоир ва академик Ғафур Ғулом совет поэзиясининг ўзига хос ва мислсиз ҳодисаларидан биридир. Унинг поэзияси миллий традицияни Маяковский традицияси билан ажойиб тарада боғлайди. Энг латиф лирикадан ораториягача — унинг диаллазони ана шундай. Унинг шеърлари ҳамиша зўр фикр ва тираи туйғулар билан сўғрилган. У том маъноси билан чинакам ва катта совет шоири».

Фадеевнинг бу сўзлари 1945 йилда айтилган эди.

Пирик совет шоири Николай Тихонов шундай ёзди: «Ғафур Ғулом шеърини шундай бир оламки, унда янгилик ҳаётга ҳукмдор, бу оламда қадрдон диёр илгаригидан бутунлай янгича қиёфада намоён бўлади, бу диёрда мутлақо ўзгача одам, социалистик меҳнат миришқори қадам ташлайди. Ғафур Ғулом шеърини Осейнинг қудратли қуёши ҳамда коммунистик ғоялар нурига чўмган бой оламдай ярақрайди».

Шароф Рашидов «Правда» гаветасида босилган ма-

қоласида «Ғафур Ғулом Совет Ўзбекистони адабиётида бутун бир даврдир», деб ёзган эди. Дарҳақиқат, Ғафур Ғулом бутун бошли бир поэтик олам яратиб кетди. Унинг асарлари ҳамиша қуёшдек қалбимизни порлоқ нурларга чулғайтиради.

1972

ДАРЕДИЛ ШОИР

Китобларим орасида 1959 йили Тошкентда рус тилида босилган «Гимн времени» («Замон мадҳи») деган тўплам бор. Йўқ, у қидирса топилмайдиган камёб китоб эмас. Унда ишқибозларнинг кўзини ўйнатиб, юрагини ўртайдиган зарҳал нақшлар, ноёб беақлар, қимматбаҳо расмлар ҳам йўқ. Қалин кўк муқовали оддийгина тўплам. Бундай китоблар босмаҳоналарда ҳар кун миңглаб нусхада босилади. Уларни кутубхоналардан, адабиёт мухлисларининг жавонларидан бемалол топиш мумкин. Шундай бўлса-да, бу оддийгина китобни мен ҳеч қайси подир китобга алмашмайман. У мен учун ғоят азиз, ғоят қадрли. Негаки, бу китобни менга унинг автори Ғафур Ғуломнинг ўзи совға қилган. Ҳар гал китобни кўлга олсам, қафтимда Ғафур ака қўлининг тафтини ҳис этаман. Уни варақласам, савҳифалар орасидан Ғафур ака савлат тўкиб, жилмайиб чиқиб келаётгандек бўлади. Тўпламдаги шеърларни ўқисам, қулогимда Ғафур аканинг овози жараңлаётгандек туюлади. Китоб менга 1962 йилнинг сўлими баҳорини ёслатади — кўз ўнгимда қардош Қозоғистоннинг ғўзал шаҳарлари, фаровон қишлоқлари, ям-яшил майсалар тўшалган яйловлари жоиланади. Хотирамда Ғафур ака билан бирга сафарда ўтказган унутилмас ўн кун гавдаланади.

1962 йилнинг баҳорида қардош Қозоғистонда ўзбек адабиёти декадаси бўлди. Ғафур ака, Собир Абдулла, Миртемир, Зулфия, Воҳид Абдуллаев, Пиримқул

Қодиров, Раҳим Муқимов, Носир Ғозиловдан иборат ўзбек ёзувчилари делегацияси Яшин бошчилигида Олмаота, Қарағанда, Целиноград, Балхаш каби шаҳарларда бўлиб, қозоқ халқининг ҳаёти билан танишди, ўнлаб адабий учрашувлар ва йиғинларда ўзбек совет адабиёти эришган ютуқларни намойиш қилди. Шундай учрашувлардан бири Балхаш шаҳрида металлургия маданияти саройида ўтди. Учрашувдан олдин кун бўйи металлургия комбинатида бўлиб, корхона ҳаёти билан танишдик. У Европа ва Осиёдаги энг йирик комбинат ҳисобланиб, йиғирма икки хил навдаги мис ишлаб чиқарар экан. Корхона билан танишишни бепулти қаватли иморатнинг бўйига тенг келадиган тегиримондан бошладик. Вагон-вагон рудалар шу ерга келиб тушар, ҳар бири тундай харсанглар тегиримонда майдаланиб, кукунга айланар эди. Кейин цехдан цехга, станокдан станокга ўтиб, сараланиб, қуйқалари тушиб қолиб, охирида асл мис бўлиб чиқар эди. Сўнгра у эритилиб, зарур қотишмалар, моддалар қўшилиб, халқ хўжалиги учун керакли буюмлар тайёрланадиган экан. Руданинг мисга айланиш жараёнини кўрар эканмиз, Ғафур ака ҳазиллашди:

— Металлург дегани ҳам ўзимизнинг шоирдай гап экан...— Кейин фикрини аниқроқ қилиш учун давом этди:— Маяковский эсингдами? «Бир мисқол сўз жабоҳири учун шоир тонналаб сўз рудасини титиб чиқади...»

Бой таассуротлар билан адабий кечага бордик. Кенг зал лиқ тўла одам — тангадек бўш жой йўқ. Уларнинг қўпчилиги металлургиялар. Залда руслар ҳам, украинлар ҳам, қозоқлар ҳам бор. Шеърхонлик бошланди. Залдагилар минбарга чиққан ҳар бир шоирнинг дилдан айтган самимий гапларини, ўқиган шеърларини жон қулоғи билан тингларди. Мана, минбарда Ғафур ака. Залдагилар уни эски танишдек қарсақлар билан олқишладилар. Ғафур ака шоир билаң металлург меҳ-

натининг муштараклигини айтганда, зал жойланиб кетди. Ғафур ака ўзбек тилида шеър ўқиди. У киши ҳаммаша шеърни яхши ўқирди. Бу гап эса, назаримда, ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ўқиди. Билмадим, залдагилардан қанча одам ўзбекча шеърни тушунди экан, лекин, аминманки, ташқи безаклардан холи босиқлик, шоир қалбидан қуюлиб чиқаётган ҳаяжон, энг яқин дўстига дилидаги теран розини айтаётган одамнинг гапига хос самимият залдагиларнинг ҳаммасига етиб борди. Бир лаҳзада бутун зал Ғафур акага махлий бўлди-қолди. У шеърини ўқиб тугатганида, завқ-шавқ билан чалинган қарсақлардан вазмин қандиллар ҳам қимирлаб кетгандек туюлди. Мен бу йиғинда Ғафур аканинг бирор шеърини рус тилида ўқиб беришим керак эди. «Турксиб йўлларида»ни танавадим. Ғафур акадан кейин шеър ўқиб, бировга маъқул қилиш осон эмас. Бунинг устига, шунча одам қаршисида рус тилида биринчи марта шеър ўқишим... Юрагим ўйнаб, қавотирланиб, ҳаяжон ичида ўқидим. Билмадим, қанчалик ўринлатдим экан. Афтидан, мазмунининг чуқурлиги, ҳиснинг тираилиги, образларнинг пишиқлиги декламаторнинг унча-мунча нўноқлигини сездирмай кетди шекилли, зал бу шеърни ҳам завқ билан эшитди. Шеър ўқиб бўлингач, Ғафур ака бир неча марта таъзим қилишга, миннатдорлик билдиришга қарамай, қарсақлар анчагача тўхтамади. Ниҳоят, қарсақлар тинди, минбарга навбатдаги шоир кўтарилди. Ғафур ака мендан уч-тўрт одам нарида ўтирган эди. Бир неча дақиқа хаёлга чўмди-да, кейин мен томонга қараб, имо билан қўлимдаги китобни сўради. Узатиб юбордим. Китобни олиб, очиб қўйди-да, яна бир муддат хаёлга толиб, кейин тез-тез бир нарсаларни эди. Сўнг мен томонга узатди. Китобни шоша-пиша очдим. Унинг биринчи саҳифасига зангори спёҳда аввал арабча, кейин ҳозирги ёзувимизда бир байт шеър ёзилган эди:

«Жаҳонда ақлу идрок, зеҳну доғиш бирла Озод бўл,
Ҳақиқат ҳақи билан бирга шарафлан, яъни обод бўл!»

Вайтнинг остига «Валхаш. 21. V. 62. Ғафур Ғулом»
деб имзо чекилган эди. Жуда севиниб кетдим. Ушандан
бери бу китобини энг азиз нарсадай ардоқлайман...

* * *

«Ғафур Ғулом» деган ном менга тенгқур авлод қо-
нига она сутти билан бирга кирган. Визинг танглайи-
мизни Ғафур Ғулом шеъри билан кўтаришган. Менга
тенгқур авлоднинг руҳий оламини, маънавий дунёсини
Ғафур Ғуломсиз тасаввур этиш мушкул. Ғафур Ғулом
бўлмаганида бу олам анчагина ғариб, кемтик бўларди.

Мен бахтли одам эканман, чунки Ғафур акани бо-
лалигимданоқ таниш бахтига мушарраф бўлганман.
Мен ўқиган мактаб Охунгузар билан Ғиштқўприкнинг
ўртасида, Қорасарой кўчасининг қаршисида жойлаш-
ган. Тахтапул кўчаси (қозирги Собир Раҳимов кўчаси)
билан Қорасарой кўчаси кесинган жойда чоғроқ май-
донча бўлиб, у ерда кўпинча бричка арава турарди.
Биз шу майдончада арава атрофида ўйнашни яхши
кўрардик. Лекин мириқиб ўйнаш ҳамма вақт ҳам на-
сиб этавермасди. Чунки бу майдончани, у ердаги брич-
ка аравани биздан бошқа... Ғафур ака ҳам яхши кў-
рарди.

У пайтларда Ғафур ака Қорасарой кўчасидаги Кад-
ват маҳалласида истиқомат қиларди. Кўпинча кечки
пайтлар бошида суст дўппи, эғнида оппоқ яктакми,
бойтар чопонми, оёғида кавуш, кўча айлангани чиқар,
уч-тўртта улфати билан арава устида гоҳ чордана қу-
риб, гоҳ оёғини осилтириб ўтириб, анчагача гурун-
глашар эди. Ғафур аканинг доимий улфатларидан бири
араванинг эгаси бўлиб, у қорачадан келган, ўрта бўй,
бақувват, серварадоқ одам эди. Иккинчиси эса —

майдончанинг ёғинасида турадиган болалар доктори
Абдувазим ака эди. Уларнинг гурунги хушчақчақ бў-
ларди. Ғафур ака доим аллақандай қизиқ саргузашт-
ларни гапириб бериб, улфатларини кулдириб ўтирарди.
Улфатлари қизиқ ҳангомаларни ҳикоя қилганда, ўзи
ҳам қаҳқаҳлаб куларди. Ғафур аканинг кулгиси ажо-
йиб эди. Бу кулги ҳаётга ташна қалбнинг теган жойла-
ридан чиққан очиқ, самимий кулги эди.

Катталар арава устида ўтирганида биз пастда уйма-
лашиб юрардик. Ваъзи-баъзида Ғафур ака бирортамиз-
нинг номимизни айтиб чақирар, чой келтириш ёки
бирор одамни уйдан чақириб чиқишга ўхшаш юмуш-
ни буюрар эди. Бундай пайтларда оғамиз кулогимиз-
да, оёғимизни қўлимизга олиб, топшириқни бажаргани
юғурардик...

Ғафур аканинг ҳовлиси мактабга яқин бўлгани
учун мактабимизга тез-тез келиб турарди. Ғафур ака
келганида дарров атрофини болалар қуршаб олишар,
жон-қолига қўймай, ундан шеър ўқиб беришни илти-
мос қилишар эди. Ғафур ака ҳам махсус мажлис тузи-
лишини кутиб ўтирмай, баъзан ҳовлида, баъзан йўлак-
да оёқ устида шеър ўқиб берар, кейин таниш болаларга
ҳар хил ҳазил гаплар айтар эди. Бундай пайтларда
қўнғироқ чалиниб қолса, болаларнинг синфга кириши
амри маҳол эди.

Учинчи синфда ўқиб юрган кезларимизда Ғафур
акани расмий адабий кечага таклиф қилдик. Кечада у
киши «Олтин медаль» деган шеърини ўқиди. Назарим-
да, бу шеър атайин шу кеча учун, махсус бизнинг мак-
табдагиларга атаб ёзилган эди. Чунки шеърда айтил-
ган гапларининг ҳаммаси бевосита бизнинг ўша пайт-
даги ҳаётимизга, кўнглимиздаги ўйларга, ниятлари-
мизга алоқадор эди. Орадан кўп ўтмай, синфимиздаги-
ларнинг ҳаммаси бу шеърни ёд айтадиган бўлди.

Афтидан, Ғафур аканинг одати бўлса керак, бирор
адабий кечага борадиган бўлса, қуруқ бормас, албатта

шу кечанинг руҳига мос келадиган шеър ёзиб борар эди. Буни мен кейинчалик яна бир марта сездим. 1948 йилда Ғафур ака билан Ўрта Осиё Давлат университети филология факультети студентларининг учрашуви бўлди. Ғафур ака бу учрашувга филолог студентларга бағишлаб «Сизга» деган шеърини ёзиб келган экан. Шунинг ўқиб берди. Бу шеър ҳам ҳаммамининг юрак-юрагимизга сингиб қолди. Айниқса:

Сиз ахир осмонни олмоқ бўлсангиз,
Не учун елкаминг тутиб бермайсиз.
Илму бағоятнинг шотуларидан
Юксала берингиз секундлар сайин,—

деган сўзлар қалбимизни ифтихор туйғулари билан тўлдирди ва илм соҳасидаги изланишларимизда мададор бўлди.

Йиллар ўтди. Болалик ва ўсмирлик чоғи ортда қолди. Эсимиз кириб, ҳаётнинг паст-баландини озми-кўпми тушуна бошладик. Касбимиз адабиётшунос бўлганидан, адабиёт ҳақида, шоир ва шеър тўғрисида ҳам баҳоли қудрат фикр юрита бошладик. Шунда кўз ўнгимизда Ғафур Ғулом сиймоси билан боғлиқ бир янги ҳақиқат намоён бўлади: биз яхши кўрган, биз яхши танийдиган, учрашиб қолганда тап тортмай, қўлини олиб кўришадиган, баъзан ҳазил қилса, ҳайиқмай ҳазилига жавоб берадиган Ғафур ака қудратли истеъдодга эга бўлган буюк шоир ва буюк инсон экан. Унинг ҳар бир янги китоби шундан далолат берарди, унинг ҳаётдаги кўпгина ишлари, одамлар тилида дoston бўлиб кетган одатлари шу буюклик оқибати эди.

Мен Ғафур аканинг буюклигига кўп марта шохид бўлганман. Буюклик унга оламшумул шуҳрат келтирди. Ватанимизда ҳам, чет элларда ҳам уни танитмайдиган одамлар кам топилди. Бир мисол: 1968 йили Татаристонга бир ойлик ижодий командировкага бор-

дим. Татар қишлоқларида, колхозларида бўлдим. Қайси қишлоққа тушмай, қаердан эканимни эшитишлари билан дарров Ғафур Ғуломдан гап бошланаверди. Олис-олис татар қишлоқларида ҳам Ғафур аканинг номи машҳурлигига таажжубланиб, бунинг сирини суриштирдим. 1966 йили Қозонда Абдулла Тўқай юбилейида Ғафур ака жуда жўшқин, бениҳоя тираи нутқ сўзлабди. У татар тилида сўзлаган нутқида татар халқи, татар адабиёти ҳақида шу қадар ҳаяжонли самимий сўзлар айтибдики, бу сўзлар залдагиларнинг ҳам, ўз уйида телевизор қаршисида ўтирган минглаб одамларнинг ҳам қалбига етиб борибди. Шунинг учун ҳам орадан икки йил ўтиб кетганига қарамай, мени Ғафур Ғуломнинг юртдоши деб хўп сийлашди.

Буюкликка қолип йўқ. Ғафур Ғуломнинг буюклиги, даставвал, унинг истеъдодида, илҳом уфқининг кенглигида, поэтик образларнинг ёрқинлигида, поэзиясининг ҳаётгиллиги ва халқчиллигида, ҳаққонийлиги ва партиявийлигида эди. Айни чоқда, унинг буюклиги шахсиятида, характерида, одатларида ҳам намоён бўларди. Ғафур ака кўпинча ўртача мезонга сиймайдиган ишлар қиларди.

Ғафур аканинг менга чуқур таъсир этган, хотирамда ўчмас из қолдирган фазилатларидан бири шуки, у бениҳоя қувноқ одам эди. У бор жойда дарҳол давра ҳосил бўлар ва бу даврдан анча вақтгача қаҳқаҳа аринмас эди. Ғафур ака ҳатто энг жиддий жойларда ҳам ўринли ҳазил-мутойибалар билан ҳамманинг вақтини чоғ қиларди. Бир куни ёзувчилар пленуми бўлди. Докладдан сўнг Ғафур ака нутқ сўзлади. Нутқ тутагач, билмадим, Ғафур ака бирор ёққа шошиб турган эканми, мажлис аҳлига мурожаат этиб, кетишга ижозат сўради:

— Биласизлар, аёлманд одамман. Энди менга жавоб. Сизлар мажлис қилиб туринглар, мен ров бориб, болалардан хабар олиб келаман.

Зал гуриллаб кулиб юборди ва Ғафур акага ижозат берди.

Ғафур акада манманлик деган иллатдан асар ҳам йўқ эди. У тенгқурлари ва ўзидан ёшларга сеисраб муомала қилса-да, бунинг замирида дўстларига нисбатан чуқур самимият ва ҳурмат борлигини пайқаш қийин эмас эди. Тўғри, баъзида Ғафур ака ҳеч қутилмаганда одамга қаттиқ гап айтиб, ранжитиб қўйиши ҳам мумкин эди. Бироқ беҳудага ранжитган бўлса, бирикки кундан кейин бирон қазил-мutoйиба билан кўнглидан чиқариб юборарди.

1956 йил эди шекилли. Чорсуда трамвай кутиб турган эдим. Тўсатдан оқ «Волга» келиб, шундайгина ёнимда тўхтади. Қарасам, Ғафур аканинг машинаси.

— Қани, машинага чиқ! — деди Ғафур ака.

Ғафур акани овора қилишдан ийманиб, қисиниб-қимтиниб машинага чиқдим.

— Йўл бўлсин?

Мен Революция сквери тарафга — университетга кетаётганимни айтдим.

— Ўша ёққа ҳайда! — деди Ғафур ака шофёрга ва бир лаҳза мени янги кўраётгандек тисилиб қолди. Ўша кезларда менинг шеърят ҳақида мақолам чиққан эди. Ғафур ака уни ўқиган экан: — Дурустсан-ку? — деди.

Табиий, хурсанд бўлдим. Йўл бўйи адабиёт ҳақида, шеърят тўғрисида гаплашиб кетдик. Кейин Ғафур ака менга аллақандай иш топширди. Афсуски, дарсим бор эди. Бандлигимни айтдим. Ғафур ака бирдан ранжиди.

— Машинани тўхтат! — деб буюрди у шофёрга. Машина тўхтади: — Пионерлар саройига етиб келибмиз. — Қани, бу ёрига пиёда кетавер, — деди Ғафур ака. Гап нимадалигини англамай машинадан тушдим. Ғафур акани ранжитганимни ўйладим ва очиги, ўзим ҳам ўқиндим.

Орадан икки кун ўтди. Ёзувчилар союзида Ғафур акани учратиб қолдим. Ғафур ака ҳеч нарса бўлмагандек очиқ чехра билан қўл узатиб кўришар экан, ҳазиллашди:

— Ҳа, юрибсанми? Ғафур аканинг машинасида маза қилганингни эслаб юрадиган бўлдинг.

Мен ҳам кулиб юбордим. Шу-шу эслаб юраман...

Ғафур Ғулом бағри кенг, дарёдил одам эди. У бутун ижоди давомида инсонни улуғлади, инсонга муҳаббатни куйлади. Шеърларидаги инсонийлик ўз табиатига хос эди. Ғафур ака иложини топса, бутун дунёдаги яхши одамларга қалбини очишга тайёр эди. Ғафур аканинг бағри кенглигини дўстларидан ҳам билса бўлади. Унинг дўстлари орасида жаҳонга донғи кетган Пабло Неруда ва Нозим Ҳикматдан бошлаб, Самарқанднинг олис қишлоғидаги оддий ҳунарманд косибгача бор эди. Ғафур ака Ўзбекистоннинг қаерига бормасин, албатта, шу дўстларини топар, улар билан гурунглашар, баъзан уларга ўргатар ва кўпинча улардан ўрганар эди. Фақат дил-дилидан халқчил бўлган, ҳаммадан ортиқ халқини ўйлаган одамгина шундай бўлиши мумкин. Зотан, Ғафур аканинг ўзи шоирлигини шундай тушунар эди. «Шоир нима деган сўз? — деб ёзади Ғафур Ғулом. — У суҳбатнинг гули ёки борнинг булбулими? Шоирлик газетада қуюқ ҳарф билан қўйилган имзо ёки китобнинг биринчи бетига илжайиб турган сурат учуми? Йўқ! Йўқ! Қўшнисининг юкини енгил қилган, йироқ-йироқлардаги нотаниш замондошга офтоб бўлиб юрак тафтини етказа олган, гўдаклар қаршисида оламини дастурхондай ёйиб, мўйсафидлар кўзига йигитлик нурини қайта бахш эта олган ижодкорни шоир деймиз...»

Азиз китобхон! Агар сиз дўконга кириб, Ғафур Ғуломнинг китобига дуч келсангиз, агар сиз шу пайтгача унинг китобини уйигининг тўрига қўймаган бўлсангиз, уни олишга шошилинг. Чунки муқовасига

«Ғафур Ғулом» деб ёзилган китобда бутун умрини халқига, юртига бахшида этган буюк зотнинг оташин қалби уриб турибди. Чунки шоир айтгандай:

Камалакдай неча рангли дарахларин у
Жамлай олган бир ўзиде дегни мисоли.

1973

САРКОР

1974 йилнинг сентябрь ойида Совет ҳукумати СССР Ёзувчилари I съездининг қирқ йиллиги муносабати билан кўп миллатли адабиётимизнинг бир гуруҳ етук намоёндаларини Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган олий унвон билан мукофотлади. Мукофотланганлар орасида ўзбек ёзувчиларининг саркори, атоқли драматург, йирик жамоат арбоби Яшин ҳам бор эди. Бу ҳодиса Ўзбекистондаги ҳамма адабиёт мухлисларини бағоят хушнуд этди, кўнглимизни чексиз ифтихор туйғуларига тўлдирди.

Яшин ўзбек халқининг барқ уриб яшнаётган социалистик маданиятини барпо этишда улкан ҳисса қўшган арбоблардан бири. У устоз санъаткорлар Ҳамза ва Абдулла Қодирий изидан бориб, Ғафур Ғулом ва Ойбек, Ҳамид Олимжон ва Абдулла Қаҳҳор, Уйғун ва Шайхзода каби қаламкаш дўстлари билан бирга ўзбек совет адабиётининг тарихини ижод қилишда иштирок этди. Яшин салкам эллик йиллик ижодий фаолияти давомида ҳаминша адабиётимизнинг гоявий софлиги, халқчиллиги, бадий баркамоллиги учун курашди. Ўз ижоди билан Ватанимизнинг кучига куч, раънақига раънақ қўшишга, халқимизнинг маънавий бойликлари-га бойлик қўшишга интилиш Яшин учун энг олий мақсад бўлди. У шу мақсад йўлида оғишмай, сидқидилдан кивмат қилиб келмоқда.

Яшиннинг ҳаёт йўли, ижоди, жамоатчилик фаолият

ти ҳақиқатан ҳам том маънодаги қаҳрамонона мазмунга эга. Бунга амин бўлиш учун у босиб ўтган йўлининг баъзи лавҳаларига назар ташлаш kifоя.

Комил Нуъмонов 1909 йилининг қаҳратон совуқ кунларидан бирида Андижонда туғилди. Унинг отаси майда савдогарлик билан рўзгор тебратувчи ўрта ҳол одам эди. У фарзандини оқ-қорани танийдиган, илмли одам бўлиб етишишини орзу қилади ва шу мақсад йўлида Комилни олти ёшида Андижон шаҳридаги эски мактаблардан бирига ўқишга беради. Ёш Комилжон «илм деганлари шу бўлар экан-да» деб, домланинг калтакларига чидаб, «Қуръон»ни ёдлашга киришади. Ким билсин, ахвол шу таразда кетганида Комилжон ким бўлиб етишарди? Унинг бахтига, орадан кўп ўтмай Россияда бошланган қўдратли бўрон эски тузумни, у билан бирга эски мактабларни ҳам тўзатиб юборди. Революция галаба қозониб, Андижонда ҳам совет ҳокимияти ўриятилганда Комилжон энди саккиз ёшга кирган эди. Саккиз ёшли гўдак, албатта, ҳали мамлакат ҳаётида бўлаётган ўзгаришларнинг туб моҳиятини тушуниб етмайди. Бироқ унинг тушуниш-тушунмаслигидан қатъи назар, революция унинг тақдирида ҳам бурилиш ясади: Комилжонга ўхшаб энди ҳаётга қадам қўйиб келаётган миллионлаб гўдаклар учун янги йўллар, янги тақдирлар эшигини очиб берди. Шунинг учун ҳам Яшин кейинчалик ёзган автобиографияларидан бирида: «Октябрь революцияси амалга ошганида мен эндигина саккизга қадам қўйган эдим, бироқ инқилоб менинг болалик ҳаётимда ҳам катта бурилиш ясади», деб ёзганида битамом ҳақ эди. Бу бурилишнинг илк самаралари шу бўлдики, Комилжон эски мактабдан бўриқ муҳитидан қутулиб, янги мактабга кўчди. У 1921 йил Андижонда рус мактабига кириб ўқий бошлади. Шу мактаб кўчоғида 14 ёшида Ленин комсомоли сафига кирди, рус тилини анча пишиқ-пuxта ўрганиб олди, адабиёт билан танишди. Шу мактаб кўчо-

ғида юрганида илк марта қалбида мустақил қалам унлаш орзуси, ўз ҳисларини шеърга солиб айтиш орзуси пайдо бўлди. 1925 йилда у мактабнинг 7-синфини муваффақият билан тугатди ва комсомол йўлланмаси билан Ленинградга ўқишга юборилди. Бу ёш Комилжоннинг ҳаётида жуда катта воқеа эди. Революциянинг бешиги бўлган, ҳар бир кўчасидан, ҳар бир майдонидан, ҳар бир иморатидан тарих нафаси уфурётган, революцион анъаналар барқ уриб турган бу улғу шаҳарда яшаш ҳар қандай одам учун ҳам такрорланмас дорилфунун бўлади. Мана бу кўчадан кўп марта лаб Пушкин юрган, мана бу иморатда Достоевский истиқомат қилган, мана бунисида Некрасов вафот этган, мана бу зах хонада Чернишевский ҳибсда ётган, мана бу майдонда декабристлар подшога қарши мардонавор исён кўтарган, мана бу вокзалда Ленин нутқ сўзлаган, мана бу иморат — революция штаби бўлган, мана бу кемадан Қишки саройга биринчи ўқ узилган, мана бу залда ҳокимият советлар қўлига ўтгани эълон қилинган... Ҳали ўрта одамдан олти-еттита си нмзо қўйиш ўрнига бармоқ босадиган, ҳали аёллар тўрт девор ичидан ёруғ жаҳонга чиқиб улгурмаган, ҳали ҳар кун сўфининг азони билан уйғониб, хуфтойдан кейин уйқуга кирадиган, ҳали ер-сув ислохоти ўтказилмаган, лекин аллақачон уйғонган, зўр ўзгаришлар иштиёқида, янги ҳаёт ишқида ёниб гуруллаётган кўхна Туркистондан келган 17 ёшли йигитча учун Ленинград битмас-туганмас билим хазинаси, революцион анъаналар мактаби эди. Билимга чанқоқ, ҳар нарсга қизиқувчан, кўп-фаросатли Комилжон учун Ленинграддаги ҳаёт кўп нарсга берди: унинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурини бойитди, маданий савиясини оширди. Энг муҳими эса, бир умрга унинг қалбида, онгида коммунистик эътиқоддан барқарор қилди.

Ленинградда кўрган-кечирганларининг ҳаммаси ёш Комилжоннинг ҳис-туйғуларини жўш олдиради,

ҳаёжонга солади ва куйлашга, шеър тўқишга ундайди. Шу тариқа шоир тугилади. Комилжон Ўзбекистонга қайтгач, унинг шеърлари вақтلى матбуотда тез-тез кўрина бошлайди. 1930 йилда унинг биринчи тўплами — «Қуёш» босмадан чиқади. Орадан кўп ўтмай, «Кураш» ва «Комсомол» тўпламлари босилади. Бу китобларда муаллифнинг номи ёзилмаган жойга «Яшин» деб қўйилган эди. Комилжон ўзига шу тахаллусни танлаганди. 20-йиллардаги анъанага кўра шеърят мулкига қадам қўйган одам аввал ўзига тахаллус танлаши керак эди. Айтиш керакки, ўша пайтда шоирларимиз тахаллус танлашда анча чапдаст бўлишган — ярқироқ, жарангдор, дарров эътиборни тортадиган, бир зумда хотирага ўрнашиб қоладиган тахаллуслар танлашган. Ойбек, Уйғун, Ойдин, Яшин... Лекин гап фақат тахаллуснинг оҳангдорлигида, гўзаллигида эмас... Афтидан, Комилжон тахаллус танлаганида бошқа нарсани ҳам кўзда тутган кўринади — у ўз шеърлари билан асрий зулмат остида хира тортиб қолган қалбларга яшиндай нур олиб киришни, уларни ёритишни ҳам ўйлаган бўлса керак. Ҳар ҳолда, нима бўлса ҳамки, 20-йилларнинг охирида юпқагина шеърый тўпламлар билан адабиётимизга кириб келган бу ном кейинчалик бутун Иттифоққа танилган сеvimли ва ардоқли номга айланиб қолди. Яшиннинг шеърлари ҳам унинг қаламқаш дўстларининг поэтик асарлари каби янги ҳаётдан озиқланиб, унинг қудратидан куч олиб тугилган ва шу ҳаётни мадҳ этишга бағишланган эди. Бу шеърларда ўша кунларнинг оташин нафаси, ёшликнинг гурури, ишончи, шижоати барқ урарди. Яшин шеърларида ўзбек аёлининг аҳволи ҳақида куйлайди, эркинликка интилган, чордеворларни ёриб чиққан қизларни мадҳ этади, тенгқурларини меҳнатга, билим олишга, янги ҳаёт завқини тотишга ундайди. Ҳа, бу шеърлар ҳаминша ҳам бадний жиҳатдан мукаммал ва баркамол асарлар эмас эди,

бирок уларда ёниқ қалб, унинг оташин ҳарорати мавжуд эдики, шу тугайли улар ўша йиллардаги адабий ҳаётда сезиларли из қолдирган эди. Бундан ташқари, Яшиннинг айрим шеърларида, кейинчалик бутун ижоди давомида йўлчи юлдуз бўлиб қолган эстетик принциплар баён қилинганди. Бу принциплар Яшиннинг ўша пайтлардаёқ адабиётнинг синфийлиги ва партиявийлигини чуқур тушунганини, адабиёт янги ҳаётни барпо этишда муҳим қурол эканини англаганини, шунинг учун адабиётнинг гоявий софлиги, бадний камолоти учун кураш шоирининг муқаддас бурчи эканини тасдиқлаганини кўрсатади. Бу жиҳатдан Яшиннинг «Созим» шеъри диққатга сазовор:

Унганман қип-қизил шўъла қўйида,
Ғам-алам, қайғуга улафат эмасман.
Бахт топдим шу янги ҳаёт йўлида,
Жон борки, бу йўлдан нари кетмасман.
Ўт замон куларкан, кичкина созим
Нола, фарфёд билан нечук инграсин?
Тўлқинлар сингари ўйноқ юрагим
Сил-сарам лпроқдай нечук титрасин?
Билмайман, билмайман, йиғламоқ нима?
Бир зумда кўкдаги ойга чиқмайман.
Дейман: — Кет, ой сароб, менг иллама!
Елгон ноз-ишвага дилин бермайман.
Кичкина созим бахт, қуёш куйлайди,
Енгина юрагим шунга ўйнайди.

Кўриниб турибдики, бу мисралар кучли мунозаравий руҳ билан суғорилган — ёш шоир миллатчи шоирларнинг эстетик программасини инкор қилади, уларнинг пессимизмининг, йиғлоқчилигини қоралайди ва унга қарши янги ҳаётнинг қудратли ижодкор руҳини, тарихий оптимизмининг олға суради. Шу тарада Яшин адабиётдаги биринчи қадамлариданоқ Ойбек ва Ғафур

Ғуломлар, Уйғун ва Ҳамид Олимжонлар билан бир сафда туриб, буржуа миллатчилиги идеологиясига қарши курашди ва ўзбек совет адабиётининг ғоявий соғломлигини барпо этишда катта жонбозлик кўрсатди. Бу курашни Яшин кейин ҳам бирор дақиқа тўхтатган эмас.

Яшин ижодини шеърятдан бошлаган бўлса ҳам, поэзия унинг бир умрлик муҳаббати бўла олмади — маданиятимиз тарихи унинг зиммасига бошқа бурчни юклади — унинг бутун ижодий тақдири ўзбек театрининг тақдири билан, драматургия тақдири билан чамбарчас боғланди. Бу тасодифий эмас эди, албатта. Яшин 20-йилларнинг охирида бир неча йил Андижон область театрида адабий эмакдош бўлиб хизмат қилди. Уша пайтларда бу театр коллективи Ўзбекистондаги энг бақувват, ишчан, жанговар коллективлардан бири эди. Унинг составида истеъдодли артистлар, тақрорланмас овозга эга бўлган санъаткорлар бор эди. Театр ёш бўлишига қарамай, аллақачонлар ўзининг революцион анъаналарини барпо этганди. Унинг репертуари ҳам нисбатан бой бўлиб, халқнинг диққат-эътиборини жалб қилган спектакллари анчагина эди. Театрнинг деярли ҳар бир спектаклида одам тирбанд бўлар, бу эса театр коллективини янги-янги паланишларга ундарди. Андижон театри Яшинда умуман театрға ва хусусан драматургияға муҳаббат уйғотди, унинг учун яхшигина ижодий лаборатория бўлди. Айни чоқда, Яшиннинг драматургияға мурожаат қилишида ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳам роли катта бўлган. Яшин Ҳамзани адабиётдаги биринчи устозм деб билади. У ёзган асарларининг ҳаммасини Ҳамзаға юбориб турган, ундан маслаҳатлар олган. Яшиннинг драмадаги изланишларида Ҳамзанинг ёрқин ва бетакрор драматик асарлари, шубҳасиз, катта таъсир кўрсатган.

Яшин 20-йиллардаёқ «Қарқулоқ», «Тенг тенги

билан», «Лолахон», «Қуёш» каби бир пардалик пьесалар ва инсценировкалар яратади. Улар драматурглик маҳоратини эгаллашда илк босқич бўлди. Биринчи бор Яшинга катта ижодий муваффақият келтирган, театр ва адабиёт ривожига салмоқли из қолдирган асар «Икки коммунист» драмаси бўлди. Бу асарнинг ўз ижодида муҳим ўрин тутгани ҳақида Яшин шундай ёзади: «Менинг саҳна бетини кўрган биринчи асарим Ҳамза ҳалок бўлган йили ёзилган эди. У «Икки коммунист» деб аталар ва босмачиларға қарши курашға бағишланган эди. Бу пьесада мен Ҳамзадан кейин биринчи бўлиб коммунист образини — уезд шаҳар партия комитети секретарининг образини яратдим. Асар республиканинг кўпгина театрлари саҳнасида муваффақият билан қўйилди». Драматург кейинчалик ҳам асарни бадний мукаммаллаштириш устида ишлашни тўхтатмайди, унга қайта-қайта мурожаат қилиб, янги вариантларни яратади. Натижада «Тор-мор» номи билан ҳозирға қадар яшаб келаётган бақувват драматик асар вужудға келади.

«Тор-мор»нинг Яшин ижодидаги ва умуман, адабиётимиз ривожидagi ўрни нима билан белгиланади? Бу саволға жавоб берганда, биринчи навбатда, шунини қайд қилиш керакки, Яшин «Тор-мор» пьесаси орқали ўзбек драматургиясида илк марта ўлароқ замонавий темани кашф қилди. У замонавий ҳаёт материалиға мурожаат қилади, ўзига замондош одамларни қаҳрамон қилиб олди, кундалик ҳаётнинг долзарб масалаларини диққат марказига қўйди. Шу тарзда «Тор-мор» драмаси Яшиннинг биринчи жиддий саҳна асари бўлишиға қарамай, бинобарин, биринчи асар сифатида муқаррар равишда бир қатор бадний нуқсонларға эга бўлишиға қарамай, драматургжда замонавийлик руҳини барқарор қилишда, театр билан реал ҳаёт ўртасидаги алоқани барпо этишда катта роль ўйнади — томошабин ўзи иштирок этаётган тарихий ҳодисаларнинг

инъикосини саҳнада кўрди, унда ҳаракат қилаётган қаҳрамонлар сиймосида ўз характерининг белгиларини топди. Шунинг учун ҳам бу асарни жон-дилидан севиб қолди. «Тор-мор» саҳнадаги ҳаётининг биринчи дамлариданоқ муҳим гоёвий-тарбиявий аҳамият касб этди.

Шу тарзда замонавийлик, давр руҳига ҳамнафаслик, замон олга сурган муҳим муаммоларга бадний сўз билан жавоб беришга интилиш ва шу йўл билан социалистик қурилиш ишига имкони борича ҳисса қўшишга интилиш Яшин ижодининг етакчи принциплари айланиб қолди.

Бу принциплар Яшиннинг 30-йиллар бошида яратган «Ўртоқлар», «Ендирамиз» каби драматик асарларида ҳам аниқ кўринади. Бу асарларнинг ҳар иккови янги кишлоқ ҳаётига, партиянинг коллективлаштириш сиёсатиغا бағишланган. Ҳар иккала асарда ҳам кишлоқнинг порлоқ келажаги колхоз тузуми билан боғлиқ экани ҳақидаги гоё олға сурилади. Шуниси диққатга сазоворки, драматург кишлоқ ҳаётини тасвирлар экан, унинг энг характерли белгиси сифатида кескин синфий курашни диққат марказига қўяди — драмаларда қулоқлар ва эксплуататор синфларнинг бошқа қолдиқлари аёвсиз фош қилинади. Айни чоқда драматург кишлоқда борган сари ҳал қилувчи роль ўйнаётган ижобий кучлар тасвирига — илгор колхозчилар, партия ходимлари, энёилар образларини яратишга ҳам алоҳида эътибор беради. Муайян ташвиқий-тарғибий йўналишга қарамай, бу пьесалар ҳам ўша йилларда томошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди. Ҳатто «Ўртоқлар» Москвада СССР халқларининг Бутуниттифоқ олимпиадасида намоён қилинди. Шундай бўлса-да, бу асарлар замонавий материални эгаллашда Яшин ижодида бир босқич сифатида қаралиши керак. Чунки ижодий тажрибанинг камлигидан бу асарларда схематизм таъсири, шиорбозликка берилиш, қаҳрамонлар-

нинг характерини бутун мураккаблиги ва инсоний жоғибаси билан очиб билмаслик каби қусурлар мавжуд эди. Бундай камчиликлардан қутулиш учун Яшин тинмай ўқийди, билим доирасини кенгайтиради ва шу мақсадда қардош халқлар драматургиясининг бой тажрибаларига мурожаат қилади. У Жаъфар Жаъфарли каби озарбайжон драматургидан кўп нарса ўрганади, Н. Погодин, Афиногенов, Виль-Велоцерковский каби рус драматурглари ижодидан баҳраманд бўлади. Драма сирларини эгаллашда, айниқса, А. М. Горький мактабидан ўрганиш катта самаралар беради. Айни чоқда, Яшин драматургия назарияси билан ҳам жиддий шуғулланади — у Мейерхольд ва Станиславскийларнинг таълимотларини чуқур ўрганади ҳам уларни адабий процессга татбиқ қилишга интилади. Яшиннинг шу йилларда эълон қилинган «Социалистик театр учун», «Мейерхольд ва унинг қарашлари», «Навбат — драматургияга», «Ўзбек совет драматургияси ва унинг бугунги вазифалари» каби мақолалари ёш драматургнинг маҳорат сирларини ўрганиш ботида жиддий изланиётганидан, тинимсиз ўйлаётганидан далолат беради. Бундай изланишлар беҳуда кетмади, албатта. Орадан кўп ўтмай ҳаётни чуқур ва кўламли акс эттиришда Яшин ижодида жиддий бурилиш юз берганини кўраман. Бунинг исботи сифатида ёзувчининг 1935 йилда ёзилган ва кўпгина театрларда муваффақият билан саҳнага қўйилган «Номус ва муҳаббат» драмасини эслаш kifой. Бу драма том маънодаги замонавий асар бўлиши билан бирга психологик драманинг ҳам етук намунаси эди. «Номус ва муҳаббат» ҳам янги социалистик кишлоқ ҳаётига бағишланган бўлиб, унда драматик ҳаракатнинг асосини янгича ижтимоий-ахлоқий конфликт ташкил қилади. Асар марказида бир-бирини севишиб оила қурган Ғуломжон билан Онахоннинг муносабатлари туради. Уларнинг иккови ҳам колхозчи, инқоив ҳам ҳалол меҳнат билан кун кечиради. Бироқ

хотини Онахон бригадир қилиб тайинланиши билан, Ғуломжон онгида эскилик қолдиқлари уйғона бошлайди — у эркак боши билан хотин кишига, бунинг устига ўз хотинига бўйсунушга ор қилади, хотинини рашиқ қилади, ишга чиқмай қўяди, ичкиликка берилади. Онахон уни тўғри йўлга солишга уринади, бироқ Ғуломжон унинг олдида «таслим бўлишга» бўйин ёр бермайди. Ниҳоят, Ғуломжон оиладан кетади.

Қўринадик, автор ўша даврнинг жуда ўткир ва муҳим конфликтини топа олган. Бу психологик қарама-қаршилиқ драматургга даврнинг етакчи тенденцияларини ифодалашга, янги қаҳрамонлар характерининг муҳим томонларини очишга имкон берган. Бу жиҳатдан Онахон образи диққатга сазовор. Унинг тўқсонликда социалистик тузум туфайли эркинликка чиққан, ўз тақдирининг хўжаси бўлиб қолган, инсоний қадрини чуқур тушунувчи ва бундан ифтихор қилувчи минглаб ўзбек аёлларининг сифатларини кўрамыз. Кечагина эрига қарам бўлган, бирор мустақил иш қилишга ҳади сизмаган, жонивор қаторида саналган аёл бугун Онахон тили билан ўн уч йил бирга яшаган эрига «Менга сиздақа пияниста, бузуқ, дангаса эр керак эмас!» деб дадил гапиреди. Онахоннинг бу дадиллигида янги ўзбек аёлининг мустақиллиги ва активлиги яхши ифодаланган.

30-йиллар барча ўзбек ёзувчилари каби Яшин учун ҳам баракали ва самарали ижод йиллари бўлди. Худди шу йилларда Яшин драматургиясининг энг яхши фазилатлари камол топти, истеъдодининг ҳамма қирралари бор бўйи билан намоён бўлди. Бунинг исботи ўлароқ ўзбек драматургияси ва театри ривожига бутун бир давр яратган «Гулсара», «Нурхон» драмаларини, «Асал» киносценарийсини кўрсатиш мумкин. Ҳар хил йилларда ёзилган бу асарларни ёнма-ён қўйётганимизнинг сабаби бор — авторнинг ўзи уларни трилогия деб атаган эди. Дарҳақиқат, умумий ҳаётий заминга эга

бўлган бу уч асар яхлит гоявий проблематикага эга — уларда ўзбек аёлининг социалистик тузум шарофати билан эришган тарихий ютуқлари бадий акс этган. «Нурхон» драмасида эски психология, эски бидъат ва хурофот муҳибларига қарши эрк учун курашган ва бу курашда фожиади ҳалок бўлган ўзбек аёлининг ёрқин образи яратилган. «Гулсара»нинг қаҳрамони ҳам Нурхоннинг издоши, ҳаммаслаги. У ҳам эрк йўлида, инсонлик ҳақ-ҳуқуқини қўлга киритиш йўлида мардонавор курашга отланди. Нурхондан фарқ қилароқ, Гулсара бу курашда галиб чиқади. Асал эса Нурхон ва Гулсаранинг кичик дугонаси. У Нурхонлар ва Гулсаралар жон фидо қилиб, тўсиқлар ва говлардан ҳайиқмай, ниддадли курашда қўлга киритган том маънодаги эркинликдан бахраманд бўлган, социалистик тузумнинг аёлларга берадиган ҳамма ҳаққи ҳуқуқидан тўла фойдаланиб, камол топаётган шахс. Шу маънода бу уч қаҳрамон тақдирида ўзбек аёлининг 20—30-йилларда босиб ўтган тарихий йўли умумлаштириб берилган.

Яшиннинг бу уч асари ва, айниқса, «Гулсара» драмаси катта муваффақият қозонди. 30-йилларда Гулсарани билмаган, унинг шижоатидан, мардлигидан завқланмаган, унинг жаҳолатга қарши дадил курашини оқийшламаган, «Гулсара ўртоқ, озод бўлайлик», деб шивқ билан куйламаган бирор ўзбек оиласи йўқ эди, деек муболиға бўлмас. «Гулсара» саҳнага қўйилган кунлари чинакамига байрам бўлиб кетар, томоша залдагилар томошабинлигини унутиб, асарнинг бевосита интирокчисига айланиб кетарди. «Гулсара» ўзбек драматургиясининг ўлмас асарлари қаторидан ўрин олди.

Яшин кейинчалик унинг асосида машҳур опера либреттосини яратди ва опера музикасининг авторлари Гаввэр ва Т. Содиқовлар билан бирга СССР Давлат мунофотини олишга сазовор бўлди.

Яшин 30-йилларда ижодининг ҳамма соҳаларида саммақли асарлар яратди. У фаолиятининг кўп қирра-

лиги билан ҳам устози Ҳамза традицияларини давом эттирди. Бу даврда Яшин моҳир таржимон сифатида кўринади — у жаҳон ва рус драматургиясининг бир қатор асарларини ўзбек тилига таржима қилади. Айни чоқда Яшин публицист ва танқидчи сифатида қалам тебратишдан ҳам тўхтамайди. Ўзбек киносанъатини ривожлантириш санъати уни киносценария яратиш сари ундайди. Яшиннинг бу йилларда маданиятимиз ривожига қўшган улкан ҳиссаси яна шунда ҳам кўринадики, у биринчи ўзбек операси «Вурон»нинг либреттосини яратди. Бу опера ўзбек халқининг аулмга қарши, ҳақсизлик ва адолатсизликка қарши эрк учун олиб борган курашидан ҳикоя қилувчи асар эди. Бундан кейин Яшин «Улуг канал» операсининг либреттосини яратади ва Катта Фарғона канали қурилиши эпопеясини бадий акс эттиришга ҳисса қўшади. Ҳар икки либреттонинг характерли томонларидан бири шундаки, уларда Яшин халқ ҳаётининг қаҳрамонона томонларини кўрсатади, халқнинг қудратини улуглайди.

Яшиннинг бу йиллардаги фаолияти ҳақида гапирганда яна бир фактни алоҳида таъкидлаш керак: 1939 йилда совет жамоатчилиги Ҳамза Ҳакимзода Нисийнинг юбилейини нишонлади. Юбилейга тайёргарлик кезларида унинг асарлари нашр қилинди, пьесалари саҳнага қўйилди, унинг тўғрисида мақолалар эълон қилинди. Лекин буларнинг барчаси жуда кенг миқёсдаги тайёргарлик ишларидан сўнг, тадқиқот ва текширишлардан кейин амалга оширилади. Гап шундаки, Ҳамзанинг кўпгина асарлари йўқолиб кетган ёки бизга қўлёзма ҳолидагина етиб келган эди. Яшин ҳаминша ўзини устози қаршисида бурчдор ҳисобларди — шу бурчини ўташ йўлида у Ҳамза асарларини қайта ишлади. Бунинг оқибатида «Вой ила хизматчи»нинг ҳозирги варианты вужудга келдики, у ўзбек совет драматургиясининг шоҳ асари бўлиб қолди. Айни чоқда, Яшин Ҳамзанинг «Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари»

каби асарларининг ҳам янги вариантларини яратди ва улар ўзбек театрлари репертуаридан муқим ўрин олди. Ҳамза ижоди билан яқиндан танишиш, унинг ҳаёт йўлини, курашини ўрганиш, бадий лабораториясига чуқур кириб бориш натижасида Яшинда бу ажойиб санъаткор ҳақида бадий асар яратиш нияти туғилади. Натижада, у 1940 йилда шоир Амин Умарий билан ҳамкорликда «Ҳамза» драмасини яратади. Бу драмада биринчи марта Ҳамза Ҳакимзоданинг бадий образи гавдалантирилган эди.

«Ҳамза» драмаси ҳам Яшиннинг бошқа асарлари каби катта муваффақият қозонди — у ҳамон театрлар репертуаридан тушмай яшаб келмоқда. Кейинчалик драма асосида Ҳамза ҳақида кинофильм ва опера ҳам яратилди.

«Ҳамза» драмасида Яшин Ҳамза Ҳакимзода ҳаётининг сўнгги йиллари ҳақида ҳикоя қилади. Асар давомда биз ўзбек совет адабиётига асос солган, бутун умри давомида жаҳолат ва нодонлик, фанатизм ва бидъатга қарши курашган, янги социалистик ҳаёт нормаларини жорий қилишни олий мақсад деб билган санъаткорнинг эҳтиросли характери билан танишамиз. Яшин унинг дин арбобларига ва буржуа миллатчиларига қарши муросасиз курашини яхши тасвирлаган, бу курашда революционер шоирнинг халқ ёрдамига таянганини очган. Шу тарада «Ҳамза» драмаси тарихий-биографик асарлар силсиласида алоҳида ўрик тутувчи асар бўлди.

Яшиннинг ўзбек адабиёти ва театрини ривожлантириш соҳасидаги хизматлари 30-йиллардаёқ Партия ва Ҳукуматимиз томонидан юксак баҳоланди — унга 1939 йилда «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» деган фахрий унвон берилди.

Улуг Ватан уруши йилларида Яшин ҳам бошқа совет ёзувчилари каби қалбининг бутун ҳароратини фаним устидан галабани тезлаштириш ишига бағиш-

лади. Уруш йиллари адабиёт зиммасига янги вазифалар юклади. Партиявийлик ва халқчиллик принциплари байроғига олтин ҳарфлар билан ёзилган совет адабиёти ҳамма жанрларда тежорлик билан иш юритиб, фашист босқинчиларининг жирканч башарасини, чиркин фалсафасини, реакцион идеологиясини фош қилиши, уларга қарши курашнинг муқаддаслигини тушунтириши, халқни сафарбарликка ундаб, жанговарлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш лозим эди. Яшн ҳам ўз ижоди билан шу талабларга жавоб беришга интилади. Бу интилишнинг самараси ўлароқ «Даврон ота» музикали драмаси (Собир Абдулла ва Чустий билан ҳамкорликда), «Ўлим босқинчиларга!» драмаси, шунингдек, «Офтобхон» ва «Фарҳод ва Ширин» асарлари майдонга келди. Булар ичида, айниқса, «Ўлим босқинчиларга!» ва «Офтобхон» ажралиб туради.

«Ўлим босқинчиларга!» драмаси моҳият эътибори билан ташвиқий асар. Шунинг учун ҳам баъзи ўринларда драматург характерларни чуқур ва ҳар томонлама очиш ўрнига, уларнинг тилидан оташин қаҳриқларни, ўша кунларнинг долзарб шиорларини айтиришни маъқул кўради. Лекин шундай бўлса-да, драматург асарда душманининг ёвуз башарасини фош қилишга, совет ватанпарварлиги ва интернационализм ғояларини очишга муваффақ бўлган.

Драма уруш арафаларида украин шаҳарларидан биридаги осуда ҳаётни тасвирлашдан бошланади. Пьесанинг асосий қаҳрамонлари профессор Москаленко, унинг қизи Оксана, унинг севимлиси — ўзбек йигити Қамбар, Москаленконинг дўсти Данило ота ва унинг ўғли Антон порлоқ келажак, ажойиб бахт ҳақидаги орауларга тўлиб-тошиб турган кезларда фашистлар қўжум қилиб, уларнинг бахтига тангал солади. Шу шароитда асар қаҳрамонларининг характерида совет тузуми тарбиялаган энг яхши фазилатлар намоён бўла-

ди — улар бир ёқадан бош чиқариб гаддор душманга қарши курашга отланишади. Виз Москаленконинг оташин ватанпарвар эканига амин бўламиз. Унинг Ватан тупроғининг муқаддаслиги ҳақидаги сўзлари ўша кезларда томошабинларнинг қалбига чуқур ҳаяжон уйғотган эди: «Мана шу азиз тупроқда бахт гуллари очилди, шунинг учун ҳам мен бу тупроқни бошимдан гул қилиб сочаман. Агар шу тупроқ бўлмаса, менда на юрак, на бахт, на оила бўларди. Лекин бахтимизни сақлаш учун мен шу тупроқни сақлашим керак». Ўзбек йигити Қамбар ҳам урушнинг биринчи дақиқаларида-ноқ қўлига қурол олиб душманга қарши курашга отланади. Энг муҳими шундаки, у Украина учун курашар экан, буни жонажон Ўзбекистон учун, унинг бахти, келажаги учун ҳам кураш деб билади. Унинг учун Ватан тушунчаси кенг. Бу унинг сўзларида аниқ ифодаланган: «Украина учун курашаман! Жонажон Украинада туриб, серқуёш Ўзбекистоним учун, ўзбек халқининг қаддини кўтарган қизил Москва учун, тақнаб турган Кремль юлдузлари учун курашаман!»

Шу тарада совет ватанпарварлиги ва интернационализм ғояларини тараним отган «Ўлим босқинчиларга!» драмаси урушнинг дастлабки ойларида халқимизни жанговарлик ва сафарбарлик руҳида тарбиялаш ишига ҳисса қўшди.

Яшннинг уруш йилларида яратган «Офтобхон» драмаси ҳам даврининг актуал масалаларига бағишланган бўлиб, ғоявий-бадий жиҳатдан анча етук асардир. «Офтобхон» Яшннинг севимли жанри — музикали драма жанрида ёзилган. Бу асарда драматург яна қишлоқ ҳаётига мурожаат қилади, яна қишлоқ одамларини, аниқроғи, социалистик қишлоқдаги ўзбек айлини қаҳрамон қилиб олади.

Офтобхон урушининг биринчи кунларида колхозга ранса қилиб тайинланади. Бир вақтлар бақувват, илгор бўлиб қолган колхоз уруш туфайли ўтириб қолган.

Ишчи кучи кам, йигитлар фронтда. Бунинг устига Офтобхон ҳали тажрибасиз. Шундай бўлса-да, Офтобхон ўша даврининг асосий масаласини яхши тушунади — ғалаба учун пахта керак, ҳар қанча қийин бўлмасин, шу мақсад йўлида жондан кечиб меҳнат қилиш керак. Шу кураш жараёнида Офтобхон характери очила боради. У бизнинг кўз ўнгимизда юксак онг эгаси, бақувват, продали, зукко раҳбар, меҳрибон аёл сифатида гадаланади. Драматург Офтобхонга қарши турган кучларни ҳам яширмай тасвирлайди. Улар мансабпараст, худбин, халқдан ажралиб қолган одамлар. Коллектив ёрдамида Офтобхон улар устидан ғалаба қозонади. Драмада бош қаҳрамоннинг маънавий гўзаллиги анча дуруст очилган. Офтобхоннинг эри Темиржон фронтда. Аммо ундан дом-дарак йўқ. Офтобхон бундан қаттиқ изтироб тортади, айниқса, эридан қора хат келгани ҳақидаги хабар уни даҳшатли кечинималар бағрига отади. Лекин бу изтироблар, шахсий фожиа Офтобхонни буколмайди, у ўз иродасини ишга солиб, бош мақсад йўлида курашининг давом эттиради.

Кўриниб турибдики, Офтобхон Яшин ижодидаги социалистик муҳитда тарбияланиб улғайган янги ўзбек аёллари образларини тўлдирган, бойитган образ бўлди.

Улуғ Ватан уруши тугагач, тинч қурилиш шароитида Комил Яшин янги куч, янги ғайрат билан ижодий ишга берилади. Бу даврда у Ўзбекистон ССР Министрлар Совети қошидаги Санъат ишлари бошқармасига раҳбарлик қилади ва бу масъулиятли лавозимда Ўзбекистонда театр санъатининг ривожига салмоқли ҳисса қўшади. Унинг ҳиссаси фақат ташкилий ишлардагина эмас, назарий-танқидий ишларида ҳам яққол кўринади. Вунга амин бўлиш учун биргина фактни эслаш kifоя. Маълумки, урушдан кейинги йилларда адабий муҳитда конфликтсизлик «назарияси» вужудга келди ва кенг тарқала бошлади. Бу «назария» ада-

биётнинг ривожига катта зарар келтирди. Айниқса, драматургия ва театр соҳасида унинг зарари катта бўлди. Коммунистик партия 50-йилларнинг бошида конфликтсизлик «назарияси»ни кескин танқид қилди ва адабиётимиз ривожининг тўғри йўлларини белгилаб берди. Шундай шароитда драматургик ҳўжалиғимизга чуқур назар ташлаш, унинг 5-6 йиллик тараққиёт йўлини кенг таҳлил қилиш, конфликтсизлик «назарияси» туфайли пайдо бўлган салбий тенденцияларни очиб ташлаб талаб қилинган эди. Яшин шу вазифани ўз зиммасига олди ва 1952 йилда «Театр» журналида эълон қилинган «Ўзбек драматургиясининг баъзи камчиликлари» деган мақоласи билан уни бажарди.

Менимча, бу мақола шунчаки 10-15 та драматик асарни таҳлил қилиб берган мақолагина эмас, балки принципиаллиги, чуқурлиги билан, ғоявийлиги ва партиявийлиги билан ўзбек адабиётининг кейинги ривожига амалий таъсир кўрсатган мақола бўлган эди. Кейинчалик Яшиннинг ўзи ҳам шу мақолада олдинга сурилган талабларга қатъий амал қилиб ижод этишга интилади.

Урушдан кейинги йилларда Яшин ижодида янги кўтарилиш юз берди: у кўпгина адабий-танқидий ва публицистик мақолалардан ташқари «Генерал Раҳимов», «Йўлчи юлдуз», «Иккилоб тонги» каби драмаларини, «Равшан ва Зулҳумор» музыкали драмасини, «Ҳамза» сценарийини, «Гулсара», «Дилором», «Ҳамза» операларининг либреттосини яратди. Булардан ташқари, «Ҳамза», «Нурхон» драмаларини қайта ишлади.

Яшин урушдан кейинги биринчи драматик асарини биринчи ўзбек генерали Совет Иттифоқи Қаҳрамони Собир Раҳимов образини яратишга бағишлади. «Генерал Раҳимов» драмаси Ўзбекистоннинг 25 йиллик юбилейи кунларида ўзбек театрлари сахнасида намойиш қилинди ва томошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди. Тўғри, кейинроқ Яшиннинг ўзи мақолала-

ридан бирида «Генерал Раҳимов» драмаси ҳақида гоят талабчанлик ва камтарлик билан жиддий танқидий мулоҳазаларини айтган эди. Яшин баади: «Пьесанинг марказий қаҳрамони генерал Раҳимов характерини мен тараққиёт жараёнида, курашда, қийинчиликларини енгишда кўрсата олмадим. Ҳолбуки, бу ёрқин характерни фақат шу йўл билангина очини мумкин эди. Пьесада бош конфликт, асосан, саҳнанинг ортида ривожланида, саҳнада эса унинг натижаларигина тасвирланади». Яшин пьеса устидаги ишини давом эттириб, асарини бирмунча мукаммаллаштирди.

«Генерал Раҳимов» драмасининг энг қимматли томонларидан бири шундаки, асарда ўзбек генералининг жанговар фаолияти ilk марта бадий раишларда гавдалантириб берилган. Драматург генерал Раҳимовнинг оташин ватанпарварлигини, коммунизмга садоқатини, топқирлигини ва уддабуронлигини таъкидлашга интилан. Айни чоқда, асарда ғалабаимизни таъминлаган қудратли омиллардан бири — совет халқларининг бузилмас дўстлиги экани ҳам очилади, социалистик интернационализм ғоялари тасдиқланади.

1957 йилда совет халқи Улуг Октябрь социалистик революциясининг қирқ йиллик тўйини кенг нишонлади. Ҳамма совет кишилари каби Яшин ҳам бу тўйни катта тўёна — «Йўлчи юлдуз» драмаси билан кутиб олди. Унда Яшин яна ўз ижодининг бош темаларидан бирига — Ўзбекистонда революция ғалабаси ва граждандлар уруши темасига қайтади. Аммо бу гал бу муҳим тема «Тор-мор»дагига қараганда чуқурроқ ва кенгроқ очилади. «Йўлчи юлдуз» совет тарихий революцион драматургиясидаги энг яхши традицияларини давом эттириб, тасвирланаётган воқеликни кенг кўламда, бақувват элик планда акс эттиради.

Драмада 1918—19 йилларда Ўзбекистонда Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун кураш жараёни акс эттирилган. Яшин ўша даврдаги ҳамма ижтимоий та-

бақалар вакилларини асарга киритар экан, вазиятнинг гоят мураккаблигини, лекин шунга қарамай, революцион кучлар ғалабаси муқаррар эканлигини очади. Бу ғоялар асарда Полторацкий, Вотинцев, Темир, Аваз, Жақип, Шожалил, Гуласал каби революцион кучларнинг Маллисон, Тредуэлл, Вейли каби чет эллик авантюристларга, Тўраҳонбой, Назаров, Осипов, Ҳазрат, Саидий, Эшмат каби ички контрреволюционерларга қарши курашда бадий ифодасини топган. Драманинг энг муҳим томонларидан бири шундаки, унда ўзбек драматургиясида биринчи марта ўлароқ Владимир Ильич Лениннинг жонли образи яратилган. Драмада Ленин фақат бир эпизодда — Туркистоннинг революцион вакиллари билан қилган суҳбатида кўрсатилган. Бироқ биз драманинг бошидан-оёқ — ҳамма пардаларида, ҳамма кўринишларда Ленин ғояларининг ҳаётбахш кучини, энгилмас қудратини ҳис қилиб турамыз. Бу эса драматургнинг катта ютуғи эди. Шунинг учун ҳам «Йўлчи юлдуз» томошабинлар томонидан илиқ кутиб олинди ва ҳозирга қадар республика театрлари саҳналарида яшаб келмоқда.

«Йўлчи юлдуз» саҳнага чиққандан сўнг орадан 15 йил ўтгач, Яшин тарихий революцион темада яна бир янги асар яратди. Бу — «Иңилоб тонги» драмаси бўлиб, унда Бухородаги революцион воқеалар, амирликнинг емирилиши, унинг ўрнига революцион халқ ҳокимиятининг ўрнатилиши тасвирланган. Бу асарда ҳам Яшин воқеликка изчил марксистик позициядан, изчил синфий нуқтаи назардан ёндашиб, тарихий кучлар нисбатини тўғри кўрсатади, даврнинг бош конфликтини ишонарли ва жонли тарада очади. Драманинг бош қаҳрамони оташин революционер Фозил Хўжаевдир. Автор драмада бадавлат оиладан чиққан Фосилнинг революция сари босиб ўтган йўлининг барча мураккаблигини, машаққатларини, ғоявий иланишларини, адашмишларини бўймай, ошкора тасвирлайди. Натижада

Фозил Хўжаев образи жонли тус касб этади, томошабинни ишонтиради.

Кўрамаки, Комил Яшиннинг «Тор-мор», «Йўлчи юлдуз», «Инқилоб тонги» драмалари гоавий-бадий хусусиятлари жиҳатидан муайян ички ахлитликка эга. Шунинг учун уларни Ўзбекистонда социалистик революция галабасини мадҳ этган, совет ҳокимиятини барпо этиш ва мустақамлаш учун жон фидо қилган халқ қаҳрамонларининг образларини яратган ўзига хос трилогия деб аташ мумкин. Бу трилогия ўзбек совет драматургияси тарихининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади.

Сўнгги 20 йил ичида Комил Яшин бадий ижод билан бирга йирик жамоат арбоби сифатида ҳам катта жонбозлик кўрсатди. 1954 йилда Яшин СССР Ёзувчилар Союзининг правление аъзоси қилиб сайланди. 1959 йилдан бери эса у СССР Ёзувчилар Союзининг секретарларидан бири. 1958 йилда ўзбек ёзувчилари Яшинни Ўзбекистон Ёзувчилар Союзининг раҳбари қилиб сайлашди. Шундан бери Яшин Ёзувчилар Союзи Президиумининг раиси лавозимида ишлаб келмоқда. Яшин Ленин мукофоти ва СССР Давлат мукофоти комитетининг аъзоси, Ўзбекистон ССР Ҳамза номидаги Давлат мукофоти комитетининг раиси. У бир неча марта Ўзбекистон ССР Олий советининг депутати бўлган. Сўнгги йилларда эса икки марта СССР Олий Советига депутат қилиб сайланди. Комил Яшин Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг аъзоси. У бир неча йилдан бери Осиё ва Африка ёзувчиларининг бирдамлик ҳаракатида актив иш олиб бормоқда. У бу ҳаракатнинг ташкилотчилари ва раҳбарларидан бири.

1960 йилда Комил Яшин Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди, ҳозир эса у академиянинг ҳақиқий аъзоси. Совет адабиётини ривожлантиришдаги катта хизматлари учун Яшинга «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» деган фахрий унвон

берилди. У Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг лауреати. Комил Яшин бир неча марта Ленин ордени, Меҳнат Қизил Байроқ ордени, Ҳурмат белгиси ордени ва медаллар билан мукофотланган.

Комил Яшиннинг ҳаёти ва ижод йўли ана шундай мазмундор ва серқирра. Бу йўл — бутун истеъдодини, қалбининг бутун ҳароратини жонажон халқига, коммунизмнинг ҳаётбахш гояларини тарангум этишга бағишлаган оташин ватанпарвар коммунист ёзувчининг йўлидир. Бу йўл Комил Яшиннинг улуг ва олижаноб ният йўлида ҳақиқатан ҳам қаҳрамонлик билан меҳнат қилганидан далолат бериб турипти.

1974

СЎЗ САНЪАТИГА ФИДОЙИ САДОҚАТ

Ҳа, забардаст шоир, атоқли адиб, моҳир таржимон, истеъдодли адабиётшунос Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ўзбек халқининг социалистик маданияти тарихида жуда катта ўрин тутувчи фозил алломадир. У адабиёт майдонига йигирманчи йилларда Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Ҳамид Олимжон, Ғайратий, Уйғун каби тенгқур дўстлари билан бирга кириб келди. Ойбекнинг ўзи мақолаларидан бирида ўша даврдаги муҳитни шундай таърифлайди: «Менинг авлодим онгли ҳаётга революция билан бирга қадам қўйди, ҳаётдаги биздан катта кишиларга фалати туюлган тараққиёт ва ўзгаришлар биз учун нормал ҳодиса эди. Ривожланиш тез суръатлар билан борар, ҳар куни қандайдир бирор янгилик бахш этар, газеталар ва митинглар ҳаётни шиорлар тилига таржима этарди».

Буюк революциянинг қудратли садолари остида асрий уйқудан уйғонган халқ кескин синфий курашлар жараёнида янги ҳаёт қуришга отланган эди. Бутун мамлакат бўйлаб маънавий қайта туғилиш жараёни бошланган эди. Вундай шароитда халқ ўз қалбining моҳир таржимонларига, курашда кучга куч қўшишга қодир бўлган оташзабон жарчиларга муҳтож эди. Бу тарихий миссияни бажариш ойбеклар авлодининг зиммасига тушди. Ойбек адабиётдаги биринчи қадамлариданоқ, ҳаётдаги икки тўлқиннинг ҳаёт-мамонт курашига дуч келди. Бу курашни четдан туриб томоша қилиш

мумкин эмас эди. Ҳаёт унинг актив иштирокчиси бўлишни тақозо қилар эди. Ойбек буни яхши тушунади ва илк қадамлариданоқ «ёш тарихнинг темир қўлини кетга бурмасликка» оғт ичади. Кейин эса бутун умри давомида шу оғтга содиқ қолади. Санъаткор ўз халқига истеъдоди, қалами, оташин овози билан хизмат қиладди. Ойбек ҳам бутун ҳаёти давомида истеъдоди, қалами, сўзи билан элу юрт хизматида бўлди. Вироқ ойбеклар авлодининг яна бир улуг хизмати борки, уни ҳар қанча фахр ва ҳавас билан таъкидласа арзийди. Бу авлод бугунги яшнаган социалистик маданиятимиз туғилганида уни йўртаклаб олган, бешигини тебратган, ўа қўли билан унинг пойдеворига гишт қўйган авлод. Бу йўлда ойбеклар авлоди биринчи кашфиётчилардан бўлган, ҳали ҳеч ким юриб кўрмаган жойлардан йўл очиб, биринчи бўлиб юрган эди. Биринчи кашфиётчи бўлиш эса ҳаминша гоёт мушкул иш, жуда катта шижоат ва жасурликни, ғайрат ва матонатни талаб қиладиган иш.

Ойбек ҳам ўзининг тенгқур қаламкаш дўстлари каби кўп қиррали истеъдод соҳиби эди. У поэзияда ҳам, насрда ҳам, таржимода ҳам, адабий танқид соҳасида ҳам шу қадар баракали ва самарали ижод қилдики, бошқа ҳар қандай одам учун бу ижоднинг бир улушигина маданият тарихида ўчмас из қолдиришга kifоя қиларди.

Ойбек шеърининг олайлик. У биринчи қадамлариданоқ «шеърят мавзулар ва ритмлар секин оқадиган ва образлар системаси жиҳатидан мураккаб бўлган традицион шакллardan эмас, ҳаётдан ўрганиш лoзимлигини» яхши тушунади ва янги типдаги поэзия яратишга киришади. Бу поэзия гоёт ҳаётни эди. Унинг қаҳрамони кундалик ҳаётда жонбозлик қилаётган, қураётган, курашаётган реал инсон эди. Шу инсоннинг маънавий дунёси, туйғу ва ҳислари, ўй ва фикрлари Ойбек поэзиясининг мундарижасини ташкил қиладди.

Шоир замон ҳақида, Ватан ҳақида, унинг кун сайин очилиб гўзаллашиб бораётган янги қиёфаси ҳақида шу қадар тўқинланиб, ҳаяжонланиб куйлайдики, ҳатто орадан қирқ йил ўтганидан кейин ҳам биз унга эргашиб ҳаяжонланамиз. Қуйидаги мисраларни ўқинг. Улар худди бугун ёзилгандай оҳори тўқилмаган мисралар. Уларда ўлкамизга тубсиэ бир муҳаббат билан ёнаётган юракнинг ҳарорати бор:

Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,
Бир ўлкаки, қишларида шивирлар баҳор,
Бир ўлкаки, сал кўрмаса қуёш соғинар...
Бир ўлкаки, ғайратидан асаби чақнар,
Бахт тошини қақиб бунда куч гуяллайдур.

Ойбек лирикаси ҳақида ўйлаганимда, унинг инсон руҳининг энг чуқур қатламларигача кириб борганини, инсон қалбининг энг нозик тебранишларигача пайқай олганини ҳаёлимга келтираман. Айни чоқда, Ойбек социалистик замоннинг шоири, янги ҳаётнинг куйчиси эди. Бу эса унинг лирикасига алоҳида бир кўлам, алоҳида бир руҳ бағишлайди. Унинг шеърларида ҳаётга инебатан чуқур оптимистик руҳ, теган бир гоёвийлик ҳоким эди. Ойбек энг яхши шеърларида фикр билан ҳиснинг синтезига эришган, фалсафий лириканинг сўнмас намуналарини яратган эди. Ойбек лирикада ҳамиша юксак гоёвийликка, чинакам ҳаётийликка интилди, лекин ҳеч қачон гоёвийликини юзаки талқин қилмади, яланғоч ифодаламади. Фақат ҳақиқий поэтик образ орқали такрорланмас бадий формада ифодаланган гоёларгина яшовчан ва таъсирчан бўлишини, ўқувчи қалбига ҳаяжон солиши мумкинлигини Ойбек яхши биларди. Ойбек шеърларидаги ва айниқса, фалсафий лирикасидаги гоёвийлик ва ҳаётийлик доимо пухта поэтик образ замирига сингиб кетган бўлади. Шоир бирон ҳаётий воқеани, бирон оддий детални олиб тасвирлайди. Бир қарашда бу воқеа ёки деталда

бирон-бир диққатга сазовор нарсая йўқдай туюлади. Лекин шоирнинг шоирлиги, поэзининг сеҳри шундаки, шеър давомида шу оддийлик бирдан чуқур маъно касб эта бошлайди, турли ранглар билан товланиб, инсон маънавиятининг қирраларидан бири инкишоф бўлади. Бунинг жонли мисоли сифатида Ойбекнинг машҳур «Наъматак» шеърини келтириш мумкин.

Баланд тоғда ўсган бир туп наъматак шоирнинг эътиборини жалб қилипти, унга илҳом берипти. Бу ҳаётини фактда — оддий кўз билан қаралса — кишини ажаблантирадиган, ларзага соладиган бирон-бир фавқулоддалик йўқ. Бироқ бундай ҳулоса чиқаришга ошиқманг — шеърини ўқиб чиқинг. Шеърнинг сеҳру жодуси шундаки, «виқор-ла ўшшайган қоя лабида» қуёшга бир сават оқ гул, гул бўлганда ҳам оқ юлдуз-чечак кўтариб, шамол беланчагида нафис чайқалаётган бир туп наъматак чуқур рамзий маъно касб этади. Ваҳший тошлар бағрини ёриб чиққан, қуюнлар ва бўронларини писанд қилмаган, ҳамиша юзида ёрқин табассум билан яноқларини олтин бўсага тутиб қуёшга интилувчи, ваҳший тошларга фусун бахш этиб, тева-рак-атрофга гуллардан инжулар сепувчи наъматак ҳаётнинг мангу навқиронлигини, қудратини улуғлайди. Бу шеърини ўқиганда, беихтиёр қалбим ёришиб, руҳнинг енгил тортади, яшашнинг нақадар гўзаллигини қайта ҳис қила башлайсан, нурга, қуёшга интилишга ахтиёж сеза бошлайсан. Шоир риторика ва шиорлар билан яланғоч тарада эмас, образли тарада, чуқур инсоний туйғу шаклида қалбига жўш урган ҳаёт ишқини китобхоннинг ҳам қалбига кўчиради:

Нафис чайқалади бир туп наъматак,
Юксакда, шамолнинг беланчагида,
Қуёшга кўтариб бир сават оқ гул!
Виқор-ла ўшшайган қоя лабида
Нафис чайқалади бир туп наъматак.

Ойбек лирикасининг муҳим фазилатларидан яна бири шундаки, унда инсон образи — замондошимиз характери фақат психологик пландагина эмас, эпик планда ҳам очилади. Шоир ички дунёнинг, маънавият оламининг ҳамма қирраларини тасвирлаш билан бирга, баъзан шундай лирик портретлар чизадики, унда қаҳрамоннинг фаоллиги ҳам мукаммал ифодаланади. Ана шундай шеърлардан бири «Раиса» дир. Шоир унда ҳарб йилларининг ҳамма даҳшатини зиммасида кўтарган, айрилиқ ва ҳижронга бўй бермаган, чичкларга катта, катталарга фарзанд бўлиб, колхозга раҳбарлик қилган ўзбек аёлининг жонли портретини чизган. Ойбекнинг бундай шеърлари ўзбек лирикасида ҳаётийлик принципини барқарор қилишда, реализмнинг тантанасида катта роль ўйнади.

Ойбек дostonлари-чи? Уларнинг ҳар бири адабий ҳаётимида катта ҳодиса бўлган эди. «Дилбар-давр қиз» чиққандан кейин қанча-қанча ўзбек oilаларида қизларга Дилбар деб исм қўйилди. «Ўч», «Бахтигул ва Согиндиқ», «Темирчи Жўра» каби дostonларда ўтмишдаги курашчан одамларнинг ўтли характери яратилди. «Қизлар» эса Улуғ Ватан уруши йилларида даврнинг жуда оғир юкига заиф елкаларини тутган ўзбек қизларининг қаҳрамонлигига муносиб ҳайкал бўлди. Ниҳоят, «Даврим жароҳати» дostonида биз урушнинг даҳшатини яхши билган, шунинг учун янги уруш оловини ёқшига чоғланган ҳар қандай қора кучлардан нафратланувчи, қалбининг бутун эҳтироси билан тинчликни мадҳ этувчи оташин гуманистнинг оддий инсонга муҳаббат билан сугорилган қудратли наърасини туюмиз. Ҳа, Ойбек ўзбек шеърлятида ўзига хос салобатли саҳифа очган, унинг тарихида янги бир маъмулдор боб яратган ва шу билан бизнинг маънавий юксалишимизга катта ҳисса қўшган зукко шоир-дир.

Ойбекнинг ўзбек прозасини ривожлантиришдаги

хизматлари янада улугворроқ. Унинг биринчи романи «Қутлуг қон» босмадан чиққанда, мавжуд ўзбек романларини санайман десак, бир қўлнинг бармоқлари ортиб қоларди. Бироқ бу масаланинг энг муҳим томони эмас. «Қутлуг қон» адабиётимида социал-психологик роман жанрини юқори босқичга кўтарди, революция арафасидаги ўзбек воқелигининг тўлақонли, бениҳоя ҳаётий, миллий колорити бой, рангларга, жилоларга тўла манзарасини чизиб, социалистик реализмнинг бойлигига катта ҳисса қўшди. Романда Йўлчи, Ермат, Шоқосим, Қоратой, Шокир ота каби меҳнаткашлар тақдирини орқали, уларнинг зулм ва ҳақсизликка қарши, адолат ва инсоний ҳуқуқлар учун курашини кўрсатиш билан ёзувчи ўзбек халқининг революцион кураш йўлига келиши қонуний эканини бадий ифодалади. Бу роман яна бир карра Ойбекнинг халқ ҳаётини нечоғли чуқур билишини, одамлар характери ва психологиясини мукаммал таҳлил қила оладиган санъаткор эканини намоён қилди.

Йўлчи ва Гулнорнинг муҳаббати, Мирзаакаримбой уйдаги тўй, ресторандаги зиёфат, Гулнорнинг Қора Аҳмад қўлидан қутқарилиши, Тантйбойваччанинг уйланиш тарихи ва яна кўпгина саҳналар китобхон хотирасида бир умр ўрнашиб қолади. Ҳақ ва адолат йўлида жонини фидо қилган Йўлчи эса адабиётимидаги энг ёрқин қаҳрамонлардан бири бўлиб қолди. Ваъзи асарлар унинг теранлиги билан адабиётни бир поғона юқорига кўтаради. «Қутлуг қон» шундай асар бўлган эди.

«Қутлуг қон»дан кейин яратилган «Навоий» романи ҳақиқатан ҳам адабиётимизнинг шоҳ асарларидан бири бўлиб қолди. Бундай асарни том маънода юксак тоғ чўққиларига қиёс қилиш мумкин. Олис чўққилар виқори ва улугворлиги билан ҳамisha кишини ўзига чорлагани сингари, бундай асарлар ҳам замон ўтгани сари китобхон қалбини ром қилишда давом этади,

чунки уларда санъатнинг буюк сеҳргарлик кучи му-
жассам. Бу куч асарга мангу навқиронлик бағиш-
лайди.

Ойбек «Навой» романида зўр эътиросли санъат-
коргина эмас, ўткир нигоҳи билан тарихнинг энг чи-
гал, мураккаб сирларини ўқий оладиган юсак инти-
дорли олим сифатида ҳам кўринади. Бу — табиий,
чунки тарихий роман фақат бадий асар эмас, айни
чоқда, тадқиқот ҳамдир. Санъаткор ўзи тасвирлаётган
даврининг моҳияти ҳақида муайян концепцияга эга
бўлиши ва бу концепцияни кенгерт шахслар тақдир-
га сингдириб юбориши лозим. Вошқача айтганда, тари-
хий романда бадий ҳақиқат тарихий ҳақиқат билан
мос келиши, ҳатто таркибий тарада бирлашиб кетиши
керак. Афсуски, ёзувчи ҳамма вақт ҳам бунга муваф-
фақ бўлавермайди. Ойбек «Навой»да олимнинг тад-
қиқоти билан санъаткорнинг маҳоратини синтез қила
олган, бунинг оқибатида бундан беш юз йил муқаддам
яшаб ўтган одамларнинг унутилмас характерларини
яратдигина эмас, XV аср Моварауннаҳр тарихининг
моҳиятини ҳам очиб берди, тарихнинг бугунги кун
учун муҳим бўлган сабогини ифодалади. Шунинг учун
ҳам бу роман ўз вақтида биринчи даражали СССР
Давлат мукофотига сазовор бўлди. Шунинг учун ҳам
«Навой» юз минглаб китобхоннинг сеvimли асарлари-
дан бири бўлиб келмоқда ва шундай бўлиб қолади.

Ойбек ўз ижодида ҳаминша ҳалқимизнинг жўшқин
ва мазмундор ҳаётдан илҳомланди, унинг ҳарбий фи-
докорлигидан, меҳнат қаҳрамонликларидан куч олди.
Халқига, Ватанига хизмат қилишни ижоднинг энг асо-
сий шarti деб билган ёзувчи ҳаминша ҳаёт талабларига
жавоб беришга, ўз асари билан «яратиш даври қаҳра-
монлари»нинг ишига кўмаклашишга интилди. Шу са-
бабдан Ватанимиз бошига оғир қуилар тушган дамлار-
да — бутун халқ фашист босқинчиларига қарши
жон-жаҳди билан кураш олиб бораётган кезларда Ой-

бек ҳам шу курашнинг олдинги сафларида бўлди. У
оташин шевралари ва ўткир мақолалари билан ўзбек
жангчиларига, фронт орқасидаги меҳнаткашларга ма-
дадкор бўлди, уларни курашга илҳомлантирди. У ҳар-
бий воқеликни чуқурроқ ўрганиш, совет кишисининг
жангдаги фаолиятини ўз кўан билан кўриш учун фронт-
га боради. Адибнинг фронтда ўтказган кунлари унинг
учун қанчалик муҳим бўлганини, унга нақадар бой ҳаё-
тий материал берганини билишнинг истасангиз, ёзувчи-
нинг ҳарбий кундалигини varaқлаб кўринг. Ойбек ана
шу таассуротлари остида «Қўёш қораймас» романини
ёзишга киришди. Бу романнинг айрим боблари уруш
туғамасданоқ вақтли матбуотда, ўша йилларда чиққан
альманахларда эълон қилинди. Дастлаб уруш даҳшат-
ларидан бир оз саросимага тушиб қолган, шаронгта
кўнникиб кетгач эса, мард ўзбек йигитларига хос шид-
дат билан душманини қийратган Бектемир ўша йиллар-
дан бери ўзбек китобхонининг sevimли қаҳрамонлари-
дан бири бўлиб қолди.

Еки Уктамини олайлик. Фронтда тўрт йил жанг қи-
либ, ўз она юртига ғалаба билан қайтган, эндиликда
меҳнат фронтида жонбозлик қилаётган бу йигитнинг
жозибаси шу қадар ўткир эдики, китобхонлар унинг
номига мактублар йўллаб, шаънига таҳсинлар ўқийди.
«Олтин водийдан шабадалар» романи урушдан кейинги
ўзбек қишлоғи ҳаётини анча кенг кўламда тасвирла-
ган, меҳнат кишиларининг фидокорлигини мадҳ этув-
чи асар бўлди.

Ойбек «Улуг йўл» романида йўлчиларнинг издош-
лари ҳақида ҳикоя қилади. Бу роман ўзбек эълилари-
нинг инқилоб сари машаққатли йўлини, изланишлари-
ни, ҳақиқат қидиришларини бадий гавдалантиради.

Ойбекнинг романларигина эмас, қиссалари ҳам
адабиётимизга салмоқли ҳисса бўлиб қўшилади. Мас-
алан, у «Нур қидириб» қиссасида қўшни Покистон
халқининг инглиз мустамлакачиларига қарши кура-

шини тасвирлар экан, ўз халқининг озодлиги, ёрқин келажаги учун жон фидо қилишга тайёр турган зиёлиларнинг характери алоҳида муҳаббат билан чизади. Ёхуд «Болалик» қиссасида ўзбек халқининг революция арафасидаги оғир ҳаётидан олинган жонли манзараларни беради. Унда ҳам Ойбек кўз ўнгимизда халқлар дўстлиги ғояларини тарғиб қилувчи интернационалист сифатида, меҳнаткаш халқ манфаатларини ўйловчи гуманист сифатида гавдаланади. Шунинг учун ҳам бу қисса Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотини олишга сазовор бўлди. Ойбекнинг бу асарлари ҳақида, уларнинг ғоявий-бадний фазилатлари, адибнинг санъаткорлик хислатлари ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. Бироқ мен улар ҳақида, асосан, бир гап билан чекланмоқчиман: бу асарларнинг ҳар бири тенгсиз ижодий жасорат намунасидир. Биз фидойи ижодкорлар ҳақида, уларнинг адабиётдаги тенгсиз жасорати, мардлиги тўғрисида гапирганда, биринчи навбатда, қонуний ифтихор туйғуси билан Николай Островскийнинг номини тилга оламиз. Менимча, Ойбекнинг фидойилиги ҳам Островскийникидан қолишмайди. Ойбек 50-йиларнинг бошида оғир хасталикка учраган эди. Бу хасталик уни умрининг охиригача жисмонан ногирон қилиб қўйди. Лекин у буюк руҳ эгаси эди. Хасталик, эҳтимол, Ойбек қаламининг илгаригидек силлиқ ва шахдам юришига халал бергандир, эҳтимол, унинг бўёқдорлигига, жилдоларига, рангларига бир оз путур етказгандир. Бироқ руҳан у хасталик устидан голиб келган эди. Хасталик ҳар қанча ҳуруж қилмасин, Ойбек бир лаҳза ҳам ижоддан тўхтагани йўқ. Шу фидойилик туфайли адабиётимиз «Қуёш қораймас», «Олтин водийдан шабадалар», «Улуг йўл», «Нур қидириб», «Болалик» билан бойиди. Бу асарларни ўқиб, улардан теран эстетик завқ олар эканмиз, Ойбек продасининг кучига, руҳининг қудратига яна бир бор тан бермай, таҳсин айтмай илож йўқ.

Ойбек истеъдодининг олмос қирраларидан яна бири — унинг адабиётшунослик ва танқидчилик соҳасидаги фаолиятида ярқираб кўринади. Афсуски, кенг китобхонлар оммаси Ойбек фаолиятининг бу қирраси билан мукамал таниш эмас, чунки адибнинг илмий ва адабий-танқидий асарлари сўнгги вақтга қадар бир китобга тўпланиб нашр қилингани йўқ эди. Унинг илмий-танқидий меросидан бир улусини 1974 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти китоб ҳолида chop этди. Шунинг учун ҳам Ойбекнинг илмий, адабий-танқидий фаолиятини мазкур мақолада бир даража кенгроқ ёритишни жоиз деб билдик.

Ойбекнинг илмий-танқидий асарлари, романлари ва қиссалари, достонлари ва шеърлари каби кўп эмас. Бироқ ижодда масаланинг моҳиятини сифат белгилайди. Ойбекнинг илмий асарларига шу жиҳатдан ёндошсак, улар Ўзбекистонда адабиётшунослик илмининг ривожига принципиал аҳамиятга эга бўлганини, сеvimли ёзувчимизга академиклик унвонининг берилиши бежиз бўлмаганини кўраимиз. Адибнинг илмий-танқидий асарлари шундай фазилатларга эгаки, улар туфайли бу мақолалар бугун ҳам адабий жараённинг жонли иштирокчиси сифатида яшамоқдалар ва ёшлар учун адабиётга садоқатнинг ажиб намунаси бўлмоқдалар.

Ойбекнинг илмий-танқидий мероси билан танишар эканмиз, кишини биринчи навбатда, лол қолдирадиган нарсаси шундаки, олимнинг қизиқиш доираси бениҳоя кенг. У фақат ўзбек адабиёти ҳақида эмас, қардош халқлар адабиёти ҳақида ҳам, рус ва жаҳон адабиёти ҳақида ҳам ёзади. Ёзганда ҳам жуда чуқур билим билан қаламга олган масаласининг туб моҳиятини атрофлича очиб берадиган тарзда ёзади. Унинг мақолалари ичида биз Пушкин ва Шевченкога, Муқимий ва Чеховга, антик дунё адабиётига ва ўзбек классик адабиётига бағишланганларини учратамиз. Гўё кўп асрли мураккаб ва чигал тарихга эга бўлган жаҳон адабиёти

Ойбекнинг ўз боғи-ю, бу боғдаги ҳар бир дарахт, ҳар бир туپ кўчат унга беш қўлдай таниш. Бу мақолаларда, тадқиқотларда, илмий ишларда Ойбекнинг қомусий олимлиги, чинакамига билимдон донишманд одам бўлгани аққол сезилиб туради. Шуниси эътиборга лойиқки, Ойбек фақат адабиёт соҳасида эмас, ижтимоёт, тарих, фалсафа, иқтисод, дин тарихи каби соҳаларда ҳам жуда чуқур билим эгаси. У адабиёт соҳасидаги муҳим муаммолар тўғрисида мулоҳаза юритар экан, бу билимидан жуда ўринли фойдаланади. Ҳа навбатида унинг билимдонлиги энг чойал, энг мураккаб масалаларни ҳам дадиллик билан ўртага ташлаш ва ҳал қилишга имкон беради. Фикримиз қуруқ бўлмаслиги учун баъзи мисолларга мурожаат қилайлик.

Маълумки, Шарқ адабиёти тарихи билан шуғулланидиган ҳар бир одам муқаррар тарзда тасаввуф проблемасига дуч келади. Тасаввуф Шарқда ўрта асрлар бошида пайдо бўлган зиддиятли диний-фалсафий системасидир. У кўп асрлар давомида форс-эрон, озарбайжон, ўзбек адабиётларига ҳар хил шаклда ва ҳар хил даражада таъсир кўрсатиб келди. Албатта, ўзбек классик адабиёти ҳақида фикр юритганда Ойбек бу проблемани четлаб ўтолмас эди. У Алишер Навоий лирикасига бағишланган мақоласида Шарқ поэзиясидаги образлар системасининг айрим хусусиятларини тасаввуф таъсири билан изоҳлайди. Бу ўриндаги энг муҳим нарса шундаки, Ойбек тасаввуф таъсирини қайд қилиш билан чекланмайди, балки бу ҳодисанинг моҳиятини очишга, тасаввуф билан адабиёт ўртасидаги алоқанинг ички мурувватларини тушунишга интилади. Бу эса ун тасаввуфнинг геоэологик илдизларини тадқиқ қилишга ундайди. Ойбек бу масалани текширар экан, тасаввуфнинг чиқиб келишини Плотин, Евлих, Прокл каби антик дунё философларининг неоплатонизм таълимоти билан боғлайди. Шуниси ажойибки, Ойбек неоплатонистлар фалсафасининг асосий нуқталарини ҳам

таҳлил қилади ва ёзади: «Неоплатонизм эманацияни — тубан формалар олий формалардан вужудга келиши фикрини олға сурди. Шундай қилиб, олам яратилиши — олло идеясининг эманацияси деган тасаввуф ўртага чиқди. Неоплатончиларга кўра, энг олий муассис оллодир, ундан эманация натижасида логос — идеялар тапшувчи ва уларнинг макони пайдо бўлган. Бундан эса жаҳоннинг руҳи-жони, бунинг фаолияти натижасида, идеяларда бўлган намуналар шаклида нарсалар пайдо бўлган. Инсон руҳи ҳам илоҳий логосдан туғилиб, узвий, юксак ҳаётдан оддий ва муваққат яшаш даражасига тушгандир. У янги руҳлар, идеялар оламига мансуб эмас. Лекин шу ерда турган замонда ҳам оллога яқинлашуви мумкин. Ақл билан эмас, балки, бутун ҳиссий дунёдан алоқани узиб, руҳий муқораба, айрим руҳий ҳолат билан бўлиши мумкин».

Ойбек неоплатонизм фалсафасининг моҳиятини шу қадар кенг таҳлил қилар экан, худди шу нуқтада унинг ислом тасаввуфига таъсирини кўради.

Ойбекнинг илмий меросида ана шундай қомусий билимдонлик туфайли муаммоларни ич-ичидан ёритган ва қимматли мулоҳазалар баён қилинган ўринларни кўплаб учратиш мумкин.

Санъаткор ёзувчи ҳаётга чуқур кира олиши учун ижодий дадил бўлиши керак. Бироқ дадиллик ёзувчи учунгина эмас, танқидчи-адабиётшунос учун ҳам гоҳат зарур сифат. Дадиллик — танқиднинг қаноти. Ойбек илмий меросининг бутун ҳаммасини учун ўрнак бўлаган фазилатларидан яна бири улардаги ижодий дадиллиқдир. У ҳамиша давр тақозо қилган энг муҳим, энг актуал масалаларга қўл урган ва илмий асарларининг бирон саҳифасида мураккаб, ўткир, мунозарали муаммоларни четлаб ўтган эмас. Олимнинг ижодий дадиллиги ҳар хил шаклларда намоён бўлган.

Масалан, Ойбекнинг «Алишер Навоий» тадқиқоти-ни олайлик. Бу илмий асар 1936 йилда ёзилган. Шу

фактининг ўзидек эътиборга сазовор. 30-йилларнинг биринчи ярмида олимларимиз революциядан аввалги адабиёт масалаларини маркста-ленинча методология асосида эндигина ўрганишга киришадиган эдилар. 1926 йилда академик Бартольд мақолаларидан бирида Ўрта Осиё халқлари тарихининг энг муҳим давлари ҳали ўрганилмаганини, маданий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги қўлгина йирик воқеалар ёритилмаганини, айрим шахсларнинг тарихдаги роли очиб берилмаганини афсус билан таъкидлаган эди. Академик Бартольд бу соҳада биронта ҳам йирик монография ёки жиддий тадқиқот йўқлигини қайд қилганди. Машҳур олимнинг бу фикри 1936 йилда ҳам ҳали кучини йўқотгани йўқ эди. Адабиёт тарихи соҳасидаги аҳвол ҳам бундан дуруст эмас эди. 30-йилларнинг ўртасида адабиёт тарихини изчиллик билан ёритган, ўтмишдаги йирик шoirларнинг фаолиятини илмий асосда мукаммал очиб берган биронта ҳам тадқиқот йўқ эди. Алишер Навоийнинг ижодий мероси ҳақида эса ҳамон қизғин мунозаралар давом этарди. Унинг ҳақидаги мақолаларнинг баъзиларида шoir шахси идеаллаштирилса, баъзиларида форс адабиётига тақлиддан нарига ўтмаган назаргаўй даражасига тушириб қўйиларди. Ҳатто 30-йилларнинг бошида шундай рисолалар ҳам пайдо бўлдики, уларда Алишер Навоий Шарқ мистикасининг отаси деб эълон қилинди, асарлари бошдан-оёқ тасаввуф руҳи билан суғорилган деб, унинг ижодий мероси инкор қилинди (Бойбўлатовнинг «Чигатоизмми ёки пантуркизм?» деган рисоласига қаранг). Хуллас, 30-йилларнинг ўртасига келганда ҳаётнинг ўзи ўзбек адабиёти тарихини ва биринчи навбатда, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини марксизм-ленинизм таълимоти асосида чуқур ўрганиш заруриятини олдинга сурган эди. Бу улкан вазифага қўл уриш учун эса билимнинг ўзи кифой қилмас, жуда катта нижоят ва ижодий дадиллик ҳам зарур эди. Ойбек бу вазифани

зиммасига олиб, Алишер Навоий ҳақида катта тадқиқот яратади. Ушандан бери қирқ йил ўтди. Бу давр ичида Алишер Навоийнинг ижоди ҳар томонлама мукаммал ўрганилди, ўилаб монографиялар, юзлаб мақолалар пайдо бўлди. Бироқ Ойбекнинг тадқиқоти бу ишлар орасида кўмилиб, йўқолиб кетгани йўқ. Аксинча, менинг назаримда, у ҳамон Навоий ҳақидаги энг яхши, энг мукаммал ишлар қаторида туради, уни адабиётшунослигимизнинг энг яхши муваффақиятлари қаторига қўйса бўлади. Ойбек «Бобирнома», «Равзатус сафо», «Вадоеул вақое» каби қўлэзма манбаларни, Бартольд, Самоилович, Вертельс каби олимларнинг асарларини, Алишер Навоийнинг ўзи ва замондошларининг бадний ва илмий асарларини чуқур ўрганиб чиқди. Ойбек уларга таяниб, XV асрнинг иккинчи ярмидаги Мовароуннахрнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини аниқ кўрсатди ва Алишер Навоий шахсияти ва ижодини бутун улугворлиги билан биринчи марта очиб берди. Унинг тадқиқотида Навоийнинг ҳаёти, лирикаси, дostonлари ва нижоят, дунёқараши ёритилган.

Ойбекнинг ижодий дадиллигини кўрсатувчи ёрқин мисоллардан яна бири унинг «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» деган рисоласидир. Бу рисола ҳам 1936 йилда босилган бўлиб, ўзбек адабиётининг ривожига катта роль ўйнади. Рисола давр тақозоси билан ёзилган ва ўша кунларнинг энг долзарб масалаларига бағишланган эди. Маълумки, Абдулла Қодирийнинг ижодий тақдири ҳамма вақт ҳам силлиқ ва равои бўлган эмас. Унинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» каби романилари китобхонлар ўртасида зўр муваффақият қозонган бўлса-да, танқидчилар томонидан аллақандай ҳадик билан совуқ ва нохуш кутиб олинди. 20-йилларнинг охирида бир танқидчи «Ўтган кунлар» ҳақида узундан-узoқ мақола эълон қилди. Унда романни вульгар социологизм позициясидан туриб кескин

танқид қилган, Абдулла Қодирийнинг ўзини эса синфий жиҳатдан ишончсиз ёт унсур, деб эълои қилиш даражасига етган эди. У йилларда бундай айбномалар ёмон оқибатларга олиб бориши мумкин эди. Бунинг устига, адабиётга бундай бир томонлама муносабат, ундан қуруқ социологияни талаб қилиш, баднийликни инкор этиш, умуман, адабиётнинг ўзини санъат сифатида маҳв этишга сабаб бўлиши мумкин эди. Мана шундай мураккаб вазиятда Ойбек дадиллик билан ҳақиқатни тиклашга киришади. Ҳақиқий истеъдод эгаси мақтовга эмас, адолатли муносабатга муҳтож эканини яхши тушунган Ойбек ҳаққоний ва объектив таҳлил ёрдамида бу ёзувчининг барча кучли ва заиф томонларини очиб берган. Рисоланинг қиммати фақат шу билан белгиланмайди. Унинг ҳар саҳифасида Ойбек санъаткорга ғамхўрлик билан дўстона муносабатда бўлишга ундайди, ижодий ишнинг гоёт мураккаблигини тушунишга ўргатади, танқиддаги юзакичилик ва масъулиятсизликка қарши курашади. Улкан парвозлар учун қанот ёзиб келаётган ёш ўзбек танқидчилигининг улғайишида айни шундай рисолалар катта аҳамиятга эга бўлди.

Ойбекнинг кўпчиликл мақолалари 30-йилларда ёзилган. Бироқ уларни ўқисангиз, ҳаммаси ҳам худди кунин кеча ёки бугун ёзилгандек таассурот қолдиради. Улар кучли замонавий руҳ билан сугорилган. Ойбек мақолаларига хос бу умрбоқийликнинг сирини нимада? Қандай омиллар уларни вақт таъсиридан омон сақлаб қолди? Менимча, бундай омиллар иккита: биринчидан, Ойбек ҳеч қайси мақоласида осон йўлни танламади, қуруқ тавсифийлик ёки баёнчилик методига амал қилмади. Унинг ҳар бир мақоласи тинимсиз изланувчи фикр асосига қурилган. Унинг илмий асарлари доимо проблематик характерга эга. Ойбек адабиётнинг энг мураккаб масалаларини қўйиндан, ҳал қилишдан қўчимайди. Масалан, у Алишер Навоий ҳақидаги мақо-

лаларида шоир ғазалининг тематик диапазонини ёхуд ғоявий мотивларини таҳлил қилиш билан чекланиши мумкин эди. Бироқ Ойбек бундай қилмайди. У Навоий ғазалларини таҳлил қилар экан, нега Шарқ поэзиясида кўп асрлар давомида муҳаббат темаси ва муҳаббат мотивлари устулик қилиб келди, нега Шарқнинг кўпчиликл шоирлари ёрнинг ташқи қиёфасини тасвирлашга алоҳида аҳамият беради, ўрта аср Шарқ поэзияси услубининг умумий белгилари қандай, деган масалаларни қўяди. Бу масалаларнинг жавоби унчалик осон эмаслигини ҳар бир адабиётшуносага яхши маълум. Айни чоғда, уларга жавоб бермасдан Шарқ поэзиясининг ўзига хослигини тушуниш ҳам амри маҳол. Ойбек бу саволларга мукаммал жавоб беради — уларни ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ўзига хослиги, ҳукмрон эстетик системаларнинг, ижтимоий онгининг ўзига хослиги билан изоҳлайди.

Ёки боя эслатганимиз—Абдулла Қодирий ҳақидаги рисолаи олайлик. Унда ҳам Ойбек ёзувчининг ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бўлган турли фактлар ва ҳодисаларни қайд қилиш билан чекланмайди. Аксинча, рисолада совет адабиётида тарихий роман жанрининг хусусиятлари, реалистик адабиётда тирик характер каби муҳим масалалар ҳақида мулоҳаза юритади. Шуниси диққатга сазоворки, Ойбекнинг бу мулоҳазалари бугун ҳам илмий қимматини йўқотган эмас. Масалан, тирик характер ҳақида Ойбек шундай ёзади: «Реалистик бадний асарда ҳар бир шахс тип даражасига кўтарилиши керак. Тип биринчи галда социал-синфий гуруҳнинг асосий чиқиқларини ўзида мукаммал ва яққол акс эттиради. Шу вақтдагина ёзувчи ҳаёт ҳақиқатини тўғри кўрсатган бўлади. Бадний асарда одам образи, тип яратилиш маълум сифатларини, ўхшаш аломатларини механик равишда бир шахсда тўплаш эмас». Яна: «Тип биринчи галда ижтимоий характердир. Айни замонда қаҳрамон, тип инсоний сезгилардан, фақат

шу одамга ҳос индивидуал сифатлардан маҳрум бўлмаслиги керак». Ана шундай назарий қарашларга асосланиб, Ойбек Қодирийнинг ёрқин бадиий типлар яратиш маҳоратини атрофлича таҳлил қилган.

Албатта, Ойбекнинг мақолаларида адабиётнинг конкрет ҳодисаларини баҳолашда ўша даврнинг муҳри из қолдирган ва бугун эътирос тугдирадиган ўринлар йўқ эмас. Жумладан, «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» муносабати билан берилган баъзан баҳоларга қўшилиш қийин. Ехуд А. П. Чеховнинг ўзбек адабиётига таъсири ҳақидаги гоёат ибратли ва чуқур мақолада бир фикр бор: Ойбек Чеховнинг ўзбек ёзувчиларига гоёвий таъсирини инкор қилади, фақат маҳорат ва бадият бобида таъсир қилган деган фикрни айтади. Масалани бу тарада қўйиш, таъсирини гоёвий ва бадиий таъсирлар, деб ажратиш сунъийдек туюлади. Ўзбек ёзувчилари Чеховдан жуда кучли гоёвий озиқ ҳам олишган — унинг гуманизми, инсоннинг ёрқин сифатларига ишонч, келажакка умид билан қараш — ўзбек ёзувчиларининг гоёвий улғайишида катта мактаб бўлган. Бироқ бундай эътирозли гаплар Ойбек мақоаларида кам учрайди. Улардаги энг муҳим нарсас — ҳар бир мақолада ижодий изланишнинг мавжудлигидир.

Ойбекнинг илмий асарларидаги навқиронлиқни, умрбоқийлиқни таъминлаган иккинчи омил шундаки, ҳар бир мақолада кўзга кўринмаган ҳолда авторнинг шахси мавжуд. Биз уларда тадқиқотчининг сиёҳов тафаккуринигина эмас, санъаткорнинг қайноқ қалбини ҳам ҳис қиламиз. Улар ёзувчининг моҳир қўли билан ёзилган. Уларнинг ҳаммаси юксак дидли кузатувчининг ўткир нигоҳи билан кўрилган ажойиб тафсилотларга бой.

Ойбекнинг ҳамма мақолалари эҳтирос билан ёзилган, лоқайдлик уларга ёт. У қайси бир санъаткор ҳақида ёзмагани, унинг ҳар бир сатридан муаллифнинг шу

ёзувчига чексиз муҳаббатини, улкан ҳурматини сезиш мумкин. Бу ёзувчиларнинг жонли қиёфасини, характерларининг муҳим нуқталарини Ойбек санъаткор қўли билан чиғади. Эҳтирос унинг мақолаларига эмоционаллик бахш этади, шу туйғайли улар бугун ҳам навқирон ва самимий асарлар сифатида қабул қилинади.

Ниҳоят, Ойбекнинг танқидчи ва адабиётшунос сифатида яна бир муҳим фазилатини таъкидлаш керак. Унинг ҳамма мақолалари ва тадқиқотлари бақувват марксист-ленинча методология асосига қурилган. Ойбек бир неча йил давомида университетда сиёсий иқтисоддан дарс берган эди. Бу унга Маркс, Энгельс, Ленин асарларини мукаммал ўрганиш имконини берди. У марксист-ленинизм соҳасидаги билимларини адабиётга ижодий татбиқ қила билди. Бу, даставвал, шунда кўринадики, унинг ҳамма мақолалари аниқ партиявий-сиёсий йўналишга эга. Адабиётнинг мураккаб ва чигал масалаларини изоҳлашда Ойбек адабиёт тараққиёти охири-провариди сиёсий факторларга боғлиқ эканидан келиб чиқади. Ижтимоий ҳаёт билан боғланмаган, муҳим ижтимоий-эстетик идеалга эга бўлмаган адабиёт йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигини Ойбек яхши тушунган. У совет адабиётининг мақсад ва вазифаларини яхши биларди ва шу сабабдан ўттизинчи йиллардаёқ адабиётимизнинг юксак гоёвийлиги ва партиявийлиги учун актив кураш олиб борганди. Айни чоқда, у гоёвийлик ва партиявийлик адабиётда фақат бадиий формадагина намоён бўлиши мумкинлигини, адабиёт зиммасидаги улкан вазифаларни фақат ўз воқитлари орқали, яъни образлилик орқалигина бажариши мумкинлигини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у яланғоч гоёвийлиқни тарғиб қилган, адабиётнинг бадиийлигидан кўз юмган танқидчиларни кескин қоралаган эди. Вунинг ёрқин мисоли сифатида Ойбекнинг «Танқид соҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка қарши ўт очайлик» деган мақоласини эслаш kifой.

Унда Ойбек Ҳамид Олимжон поэзиясини вульгар социологизм позициясидан танқид қилган «олим»нинг хуружидан ғимоя қилади.

Ойбек илмий меросининг баъзи фазилатлари, бугун ҳаммамиз учун ибрат ва сабоқ бўладиган жиҳатлари ана шундай. Қўраминики, унинг илмий-танқидий фаолияти бадний ижоди билан чамбарчас боғланиб кетган. Танқид ва адабиётшунослик Ойбек учун ўзининг фавқулодда тадқиқотчилик қobiliятини намоён қилиш соҳасигина эмас, балки санъатга, адабиётга чексиз муҳаббатини ифодалаш воситаси, халққа хизмат қилиш қуроли ҳам эди.

Ойбекнинг ижодини жўшиб, тўлиб турган теран бир денгизга қийслаш мумкин. Бу денгиз кўпгина лиммолим дарёлардан қониб-қониб суя ичган. Шундай дарёлардан бири классик Шарқ адабиётидир. Ойбек болалик йилларидаёқ Ҳофиз ва Ҷомий, Низомий ва Ҳусрав Деҳлавий, Умар Ҳайём ва Бедил асарлари билан танишади, уларни севиб қолади. Вироқ булар ичда унга умр бўйи энг яқин иккита улуг сиймо бор эди. Булар Алишер Навоий ва Фузूलидирки, Ойбек ҳаминша шу улуг зотлар фикрининг теранлиги, шеърый маҳоратининг юксаклиги олдида таъзим билан ўтди.

Ойбек 20-йилларда янги турк адабиётидан, Яҳё Камол, Тавфиқ Фикрат, Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳомид, кейинчалик Нозим Ҳикмат ижодидан баҳраманд бўлади. Ойбек кўп йиллар давомида бу шоирларнинг Бокуда нашр қилинган китобларини ўқиган ва улардан поэзия имкониятларини кенгайтиришни ўрганган. У умрининг сўнггида ёзган мақолаларидан бирида бу шоирлардан таъсирлангани ҳақида шундай дейди: «Яқинда уларни қайта варақларканман, илк марта таъсирланганимни кўз олдимга келтирдим. Муҳим ва мураккаб нарсалар ҳақида соддагина қилиб сўз айтиш мумкин экан. Қалбни забт этган ҳис-туйғуларини, чуқур лиризмни ифода этмоқ учун дабдабали шакл

шарт эмас. Ахир, кўнгил қўйган қизга «севаман», деб айтмоқ учун беқасам тўн кийиб келиш зарур эмас-ку!» Ойбек фақат Шарқ адабиётидангина эмас, жаҳон классик адабиётидан ҳам кўп баҳраманд бўлган. У қадимки юнон ва рим адабиётини яхши билар, янги Европа адабиётини ҳам синчиклаб ўрганган эди.

Ойбек ижодига куч берган бу дарёлар ичда, шубҳасиз, энг қудратлиси рус адабиёти эди. Ойбек 20-йиллардаёқ Александр Блок ва Валерий Брюсов каби шоирлар поэзиясидан кўп нарса ўрганади, қатто уларга эргашади. Ойбек шеърларидаги кўпгина мотивлар ва поэтик образларнинг маҳозини Блок ва Брюсов поэзиясидан қидириш керак. Кейинчалик эса Ойбек Пушкин билан Лермонтов ижодидан кўп нарса ўрганди. Айниқса, «Евгений Онегин» ва «Маскарад» таржимаси устида ишлар экан, Ойбек ҳар бир сўз, жумла, мисра устида ўйланиб, поэзиянинг буюк сирларини кашф этади. Бу дарёларнинг барчаси бирикиб, «Ойбек ижоди» деб аталмиш уммонга ўзига хос қудрат, тақрорланмас ранг бахш этди.

Ойбек улуг санъаткоргина эмас, улуг инсон ҳам эди. Ҳамиша унинг чеҳрасидан нур ёғилиб турар, теран кўзлари бой маънавий дунёсини, пойсиз руҳий оламни жилдолантириб порларди. У олижаноб қалб эгаси эди. Бу қалбга шухратпарастлик, ҳасад, бахиллик каби пасткаш туйғулар бутулай ёт эди. Аксинча, унда ҳаминша згулик ва меҳрибонлик, мурувват ва меҳр жўш уриб турарди. Бу ўринда бир воқеа эсимга тушди. 50-йилларнинг бошида газетада қутилмаганда бир мақола босилди — унда «Навоий» романи ҳақида гапирилиб, Ойбекка асоссиз равишда гоъвий айблар тақилган эди. Бундай адолатсизлик санъаткор одамга, албатта, жуда ёмон таъсир қилади. Ойбек ҳасталаниб қолди. Орадан кўп йиллар ўтди. Мақола автори қатосини тушунди. Кейин у Ойбек ҳақида диссертация ёзди. Энг қизиги шундаки, бу диссертацияга Ойбекнинг ўзи

ижобий тақриз ёзиб берди. Дил яраси битмайди дейишади. Ойбек ана шу дил ярасидан устунлик қилди. Бу фақат улугларнинг қўлидан келади.

Ойбек бутун ҳаёти давомида пок қалб билан адабиётни севиб яшади, адабиёт орқали эса халқига, Ватанига фарзанд бўлди. У бошқалардан, айниқса, адабиётга янги қадам қўйган ёшлардан ҳам шу муҳаббатни талаб қилди. У адабиётни эмас, адабиётда ўзини севадиган, ўзи адабиётга эмас, адабиётни ўзига хизмат қилдирадиган одамларни ёмон кўрарди, улар тўғрисида ижирганиб, «уларнинг адабиётга муносабати Чеховнинг бир қаҳрамони бошига тушган кулфатни — «иккита боласи борлигидан хотинини ноилож севиб юрган кишининг кулфатини эслатади», дерди.

Бу улуг санъаткор ва олижаноб инсоннинг бутун ҳаётини бир жумла билан ифодалаш лозим бўлса, уни «сўз санъатига фидойи садоқат» деб аташ мумкин эди. Шу гўзал фазилати билан Ойбек ҳамisha социалистик маданиятимизнинг энг ёрқин юлдузларидан бири бўлиб қолади.

1974

УЛКАН ҲАЁТНИНГ ИЛК САҲИФАЛАРИ

Садриддин Айний — совет адабиётининг атоқли намоёндаларидан биридир. Унинг эхтиросли повестлари, мазмундор романлари, фикрларга бой илмий асарлари адабиётимиз хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Айнийнинг ижодий тақдири социализм шароитида миллий маданиятларининг нечоғди гуллаб-яшнаганини кўрсатувчи ажойиб мисолдир. Айний жаҳолат ва реаксия, зулм ва ўзбошимчилик, нодонлик ва диний фанатизм ҳукм сурган Бухоро амирлиги шароитида қирқ йил умр кечирди, зотимлик ва нодонликда бир-биридан ўтадиган Музаффар, Абдулаҳад, Саид Олимхон каби амирларнинг ҳукмронлигини кўрди. Бироқ бу зулмат дунёсида Айнийдаги санъаткорлик таланти рўйи-рост рўёбга чиқа олмади. Фақат Октябрь галабасигина уни катта ижод йўлига олиб чиқди. «Мен,— деган эди адиб,— Октябрь революциясини қирқ ёшимда кутиб олдим ва мен Октябрнинг қирқ ёшли шогирди бўлиб, бу мактабга кирдим... Октябрь мактаби мени қайтадан яшартирди, ижодимда эътиборга сазовор асарларнинг ҳаммасини Октябрь революциясидан кейин, Совет ҳокимияти даврида яратдим»¹. Айний Совет ҳокимияти йилларида қисқа муддат ичида жаҳонга танилган устод ёзувчи даражасига кўтарилди. Унинг асарлари тожик ва ўзбек адабиётида янгича — реалистик прозанинг

¹ «Еш ленинчи» газетаси. 1935 йил, 20 декабрь.

шаклланишига йўл очди. Машаққатли ўтмишнинг қора манзараларини шафқатсиз ҳаққонийлик билан тасвирлаган «Дохунда», «Қуллар», «Судхўрнинг ўлими», «Эсдаликлар» каби асарлари фақат бизнинг мамлакатимиздагина эмас, чет элларда ҳам катта шухрат қозонди. Чех халқининг қаҳрамон фарзанди, машҳур ёзувчи Юлиус Фучик 30-йиллардаёқ Айний ҳақида шундай ёзган эди: «Айний фақат сизники эмас, бизнинг ҳам ёзувчимиздир. Унинг асарлари биз учун гўзал санъатгина эмас, балки кўрсатмали ҳаёт дарслиги ҳамдир. Бу китоблар совет халқининг ўтмишдаги азоб-уқубатларини ва ҳозирги муваффақиятларини акс эттирибгина қолмайди, балки уларнинг ўзи ана шу муваффақиятларнинг жонли далилидир. Шунинг учун ҳам бу китоблар жаҳон революцияси учун олиб бораётган курашимизда бизга беvosита ёрдам беради»¹. Бу баҳода катта ҳақиқат бор, чунки Айний асарлари энг одил ва энг қаттиқ қўл синовдан — вақт синовидан муваффақиятли ўтди. Улар бугун ҳам халқимизнинг коммунизм учун олиб бораётган қаҳрамонона курашида олдинги сафларда бормоқда. Садриддин Айний улкан ҳаёт йўлини босиб ўтди. Вир мақолада унинг ҳамма боъларини ёритиш анча қийин иш. Шунинг учун биз адибнинг Улуғ Октябрь революциясигача ҳаёти ва ижоди ҳақида фикр юритиш билан чекланамиз.

Садриддин Айний 1878 йил 15 апрелда Вухоро вилоятининг Ёнжувон туманига қарашли Соктаре қишлоғида туғилди. Отаси Саидмуродхўжанинг икки танов ери бўлиб, деҳқончилик билан шугулланган. Аммо икки танов ердан келадиған даромад кўп жонли оилани боқишга етмас эди. Деҳқончиликдан бўш вақт-

ларда ҳунармандлик қилишга ҳам мажбур бўлган. У ёшлигидан илгир, ўқишга муҳаббат қўйган, аммо тирикчилик туфайли ўқиёлмай, «чала мулла» бўлиб қолган эди. Саидмуродхўжа баджаҳл, асабий, серзарда бўлса-да, тўғри, виждони пок, ҳақгўй, фикри очiq, жаҳолат ва рижкорликини ёмон кўрадиган, хат-саводли одам эди. Унинг бу сифатлари кейинчалик Садриддинни тарбиялашда катта роль ўйнайди. Садриддиннинг онаси ҳам ўша даирнинг кўпчилиги аёллари сингари саводсиз, уй ишлари билан шугулланувчи, очиққўнгил, меҳрибон, содда бир аёл эди. Айнийнинг болалиги икки қишлоқда — Маҳаллаи болода ва Соктареда кечадди. Маҳаллаи боло Шофрикон туманига қарашли бўлиб, бу ерда Садриддиннинг бобоси ва буvisи яшар, Садриддинлар оиласи қишни шу қишлоқда ўтказишарди. У кўчма қумлар билан чегарадош, кам сув, кам ер бир жой эди. Экишга яроқли ерларнинг кўп қисми бойларнинг қўлида, ўртақол ва кам ерли деҳқонлар пахтакашлик билан шугулланар, аҳолининг кўпчилигини ташкил қилувчи ерсиз деҳқонлар эса бойларнинг қўлида чўпонлик, қароллик, малайлик қилар, ёхуд иш қидириб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ дарбадарликда умр кечирарди. Соктаре — суяга сероброқ, шунинг учун экиладиган ери Маҳаллаи болоникидан кўпроқ эди. Қишлоқ Мазорногон дарёси Зарафшонга қуйиладиган хушманзара жойда эди. Аммо бу қишлоқда ҳам деҳқоннинг аҳволи огир эди, чунки сон-саноксиз ўлпонлар, хилма-хил солиқлар унинг силласини қуритиб, мадорини кетказган эди. Соктареда ҳар хил миллат вакиллари — тожиклар, араблар, урганжилар, хўжалар яшашарди. Соктарени ён-атрофдаги қишлоқлардан ажратиб турадиган бир нарсаси — масжиднинг ёнида қишин-ёзин давом этадиган ибтидоий мактаби бор эди.

Садриддин болалигиданоқ қишлоқдаги мана шу огир, машаққатли ҳаётга дуч келади, ҳаётдаги адолат-

¹ Ж-л «Барон адабиёти социалисти», 1935, № 11—12, с. 5.

сизлик, зулм, жаҳолат ва нодонликни кўради. Буларнинг барчаси жонли эпизодларда унинг ёш хотирасида абадий ўрнашиб қолади. Айни чоқда, у тақдир зарбаларига қариши чидам ва сабот билан тирикчилик аробасини судраган оддий меҳнат кишиларини, ҳунар эгаларини ҳам кўради, энг яхши инсоний фазилатларини шулардан топади. Унинг мурғак қалбида шу меҳнаткаш ва жафокаш одамларга нисбатан чуқур эҳтиром уйғонади. Кейинчалик Айний «Эсдаликлар»-ида бу одамларни қайта-қайта хотирлайди. Ана шундай одамлардан бири Тўтапошша. Тўтапошша — устидаги кийимидан бўлак бойлиги йўқ, қашшоқ, ўтирса няғи тизасига тегадиган 80 ёшли кампир. Уни қишлоқ болалари астойдил яхши кўради. Чунки у қизик-қизик ҳикоялари, ўткир латифалари, Рустами дoston, Исфандиёр, Сиёвуш, Абомуслим, Меҳтарбод ҳақидаги афсоналари билан болаларнинг бир қолипдаги, зерикарли ҳаётини безайди, уларни кундалик диққинафас ҳаётдан ажойиб, сирли эртаклар дунёсига кўчиради. Унинг эртак ва ҳикоялари болалар қалбида қумга сингган сувадй йўқ бўлиб кетмайди, балки баъзи бирларининг қалбидан эртага кўкарадиган уруғдай жой олади. «Мен ҳикоячиликда ўша 80 яшар кампирини ўзимнинг биринчи устозим деб биламан ва уни ҳар вақт ҳурмат билан эслайман»¹, деб ёзади Айний.

Садриддин олти ёшга етганда отаси уни қишлоқ мактабига ўқишга беради. Аммо у мактабда калтак зарбини-ю, болаларнинг шўхлигини кўради. «Қуръон»ни кўр-кўрона ёдлашни ўрганади. Фақат отаси туфайлигина, унинг ёрдамида уйда савод чиқаради, ёзини ва ўқишни ўрганади; дунёда «шеър», «ғазал», «шoir» деган нарсалар борлигини ҳам биринчи марта отасидан эшитилади. Шунда унинг гўдак қалбида ғира-шира «шoir» бўлиш орзуси, ҳаммани мафтун этадиган жа-

рангдор, сеҳрли ғазаллар битиш ҳаваси липилаб ўтади. Отаси унинг бу истагини маъқуллайди, аммо бунинг учун жуда кўп ўқиш кераклигини, жуда кўп меҳнат қилиш зарурлигини уқтиради. Бироқ тақдир Садриддинга шoirлик қаламини тутқазишдан аввал унинг чидамини, кучини, матонатини, иродасини, синамоқчи бўлгандай, унга огир имтиҳонлар тайёрлаб кўйган эди.

1889 йилда Садриддинлар oilасининг бошига катта мусибат тушади. Соқтарени оч бўридай босган вабо аввал отани, қирқ кундан кейин онани олиб кетади. 11 яшар гўдакнинг зиммасига катта рўзгор ташвиши, уч уканинг тақдири учун масъулият тушади. Садриддин бу синовга бардош беради — у деҳқончилик қиладди, бозор-ўчар билан шуғулланади, қўлидан келганича укаларининг етимлигини билдирмасликка уринади. Шу ташвишлар ичида бир лаҳза бўлса-да, ўқиш орзусини йўқотмайди. Ниҳоят, 1890 йилда укаларини қаридош-уруғларига топшириб, бир сидра кўрпа-ёстиқ, отасидан қолган чўян қозон ҳам сопол хумчани орқалаб, қалбида бир дунё ширин орзу-ҳаваслар билан Вухорога — ўқишга йўл олади. Аммо Вухоро Садриддинни хўмрайиб кутиб олади. Садриддин «ислом динининг қуввати» ҳисобланган «Вухоройн шариф»да пўпанак босган ҳовузларини, арава ситмайдиган тор кўчаларини, узун-узун расталарини, сон-саноқсиз масжидларини, тепасига лайлак уя қурган калта бақалоқ минораларини кўради. У Регистон майдонида «амир жаноби олийлари»нинг резиденцияси — аркин томоша қиладди. Аркиннинг баҳайбат дарвозаси устида осилиб турган 5 метрли йўгон қамчи Садриддинни ҳайрон қолдиради. Бу қамчи амир қудратининг рамзи бўлиб, фуқарога доим итоатда бўлиш лозимлигини эслатиб турарди. Қинғир-қийшиқ тор кўчаларда Садриддин йиртиқ-ямоқ кийимли деҳқонларни, олабайроқ чопонли савдогарларни, зарбофта ўралган амалдорларни, бадқовоқ миршабларни, қозон саллалли муллаларни кў-

¹ С. Айний. Эсдаликлар, Ғадавиашир Т., 1953, 41-бет.

ради. Уларнинг ҳаммаси Садриддинга бегона, нотаниш эди. Вугун қишлоқдан келган болага Вухоро ҳаёти ялтироқ кўринади. Аммо бу ялтироқлик зоҳиран эканлигини, амалда эса ичи чириб, нураб битган бўлса-да, кўринишда дабдабага, ҳашаматга интилувчи феодал тузуми каби Вухоро ҳаётининг ҳам чирик томонлари кўп эканини ҳали Садриддин билмайди. Буни у кейинроқ — ҳаёт қозонида обдан қайнаб чиққандан кейин тушунади.

Айний Вухородаги «ўқиш»ни Мирараб мадрасасида бошлайди. Аммо орадан бир-икки йил ўтмай, у мадрасани алмаштиришга мажбур бўлади, 8—9 йил ичида Олимжон, Вадалбек, Хўжа Саид мадрасаларида, энг охирида Кўкалдош мадрасасида таҳсил кўради.

Ўқиш жойини бу қадар тезлик билан алмаштириш ҳозирги ёшларга ғалати туюлади. Аммо у вақтларда бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ эди. Мадраса ибтидоий мактабдан кейин кириб ўқиладиган олий диний ўқув юрти эди. Бироқ унинг «олий»лиги, шунчаки, номигагина эди. Чунки Вухородаги беадад мадрасаларнинг биринчиси бирон қатъий программага эга эмас, уларда ўқитиладиган дарслар мударрисларнинг ҳоҳишига, савиясига ва билимига боғлиқ эди. Мадрасаларда асосан диний илмлар ўқитилар, диний китоблар ёдлатилар, қадим замонлардан қолган диний китоблардаги ақидалар устида узундан-узоқ маъносиз мунозаралар ўтказилар эди. «Уч юздан ортиқ талабаси ва ҳатм қилган мулалари бўлган Вухоронинг Мирараб мадрасасида, — деб таажжубланади Айний, — мен шеър ва адабиёт тўғрисида суҳбатлашадиган бирон кишини ҳам кўролмадим»¹. Талаба 18—19 йил таҳсил кўргандан кейин мадрасани тугатган ҳисобланар ва унинг бирон жойда имомлик қилишига, дурустроқ бўлса, бирон мадрасада мударрис бўла олишига ёхуд бирон ди-

ний мактабни эгаллашига фатво бериларди. Мадрасаларда талабаларга ҳужра берилар, лекин у ҳам кўпинча ижарага олинарди. Талабага стипендия тўлаш расми йўқ эди. Аксинча, улар йилда икки марта домларига ҳар хил йўл билан ионалар бериши лозим эди. Садриддин бундай шароитда биринчи кундан бошлаб оқ қаттиқ муҳтожликка учрайди. У бадавлат талабаларнинг кириши ювади, овқатини пиширади, ҳужрасини қарайди, хуллас, бир бурда нон, бир луқма ош учун нимакини хизмат бўлса, ҳаммасини қилади. У, айниқса, қиш кунлари жуда қийналади. «Менинг бир пахталик чопоним бўлиб, унга ўралиб олар эдим. У вақтда Вухорода, айниқса, мадрасада камзул ва шим кийиш расм эмас эди. Менинг маҳсим ҳам йўқ эди. Оёқ яланг жайдари кўндан тикилган кавуш кийиб, лой-қор кечардим, оёқларим ёриларди. Оёғимнинг ёрилган жойига ёниб турган шам ёғини томизиб даволардим»¹. Бу огир ҳаёт бора-бора Садриддинни жиддий касалга мубтало қилади. Бироқ ўқиш истаги, чинакам илмли бўлиш орзуси унга куч беради ва ёш Садриддин ҳар қандай мушкулотларга қарамай, ўқишни давом эттиради. Аввал у ҳам бошқа муллабаччалар сингари диний китобларни ёд олади, диний ақидалар устида соатлаб мунозаралар қилади. Аммо, кўп ўтмай бундай «ўқиш»нинг самарасиз эканини тушуниб олади ва бутун эътиборини мустақил ўқишга қўчиради. У, айниқса, тарих ва адабиётга қизиқади. Ҳофиз, Саъдий, Навоий, Бедил, Фузулий, Соибнинг китобларини ўқийди, улардаги маънони чақишга ҳаракат қилади. Уларнинг таъсирида ўзи ҳам секин-секин газаллар машқ қила бошлайди. Айнийнинг адабиётга қизиқишини кучайтиришда муҳим роль ўйнаган воқеалардан бири — Шарифжон маҳдум билан яқиндан танишиши бўлган эди. Шарифжон маҳдум Вухорода яшар, мадрасалардан бирида

¹ С. Айний. Асарлар, 1 т. Т., 1963, 37-бет.

¹ С. Айний. Асарлар, т. 1. Т., 1963, 36-бет.

тахсил кўрар, келажакда қозилик амалига тайёрланарди. У Соктарегга бир борганида Садриддиннинг қобилиятидан хабар топади ва уни ўқишга ундайди. Вухорода эса Садриддиннинг қийналиб қолганини билди, уни ўзига югурдақ қилиб олади. Бу ерда ҳам Садриддиннинг иқтисодий аҳволи тузалмайди, чунки у қорин тўйгазиш эвазига катта хонадоннинг ҳамма оғир хизматини қилиши лозим эди. Шундай бўлса-да, Шарифхўжа маҳдумнинг уйда кечган умр Садриддин ҳаётида чуқур из қолдирди. Шарифхўжа маҳдум илғор фикрли одам бўлмаса-да, адабиётга ҳаваси бор, ўзи ҳам Садри Зиё тахаллуси билан шеърлар ёзиб турарди. Унинг уйда шоирлар тез-тез тўпланишиб, ғазал-хонлик ва китобхонлик кечалари ўтказиб туришарди. Бу суҳбатларда Айний мулла Назрулло Лутфий, Абдулмажид Zufунун, Содиқхўжа Гулшаний, Офарин Дўзахий, Мирза Азим Сохий, Мирза Ҳайит Саҳбо каби шоирлар билан танишиб, дўстлашади. Адабий суҳбатлар, мунозаралар Садриддиннинг қизиқиш доирасини кенгайтиради, адабиётга ҳавасини оширади. Аммо Айнийнинг ижодий тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаган ҳодиса — унинг шоир Ҳайрат билан танишиши бўлди. Муҳаммадсиддиқ Ҳайрат Айнийга тенгдош бўлиб, 90-йилларнинг ўрталарида талантли шоир сифатида танилган эди. Садриддин Айний «Эсдаликлар» китобининг учинчи қисмида Ҳайратга катта ўрин берган, унинг биографиясини анча тўла баён қилган ва ижодига кенг таҳлил берган. Айнийнинг Ҳайрат билан дўстлиги узоқ давом этмади — Ҳайрат икки йиллик сил касалидан кейин 1902 йилда 24 ёшида вафот этади. Аммо бир неча йиллик дўстлик давомида у Айнийга шу қадар катта таъсир кўрсатадики, Айний уни ўзининг устози деб атайди. Айний 90-йилларнинг ўрталарида кўпгина ғазаллар ёзади. Уларга «Сифлий», «Муҳтожий», «Жунуний» каби тахаллуслар қўяди. Ниҳоят, 1896 йилда у кўп изланишлардан кейин «Айний»

тахаллусига тўхтайди. Бу тахаллуснинг унга манзур бўлган жойи шунда эдики, «айн» сўзи «кў», «булоқ», «офтоб» каби 48 маънога эга эди. Айний шу тахаллус билан ёзган «Гули сурх» ғазалини Ҳайратга ўқиб беради. Ҳайрат ғазални ҳам, тахаллусни ҳам маъқуллайди. Шу тариқа адабиётга Садриддин Айний номли янги ёзувчи кириб келади. Орадан кўп ўтмай унинг ғазаллари одамлар ўртасида тарқала бошлайди, адабий доираларда Айнийнинг фозиллиги ва санъати ҳақида кўпроқ гапира бошлайдилар, кечагина уни фақат югурдақ деб юрган одамлар унинг талантини тан олишга мажбур бўлишади. Айний ҳам энди тирикчилик учун бировларнинг кирини ювиб, ошини пишширишдан, ҳужрасини супуришдан қутулади, кеча хизматкорлик қилган уйларига иззатли меҳмон сифатида қатнай бошлайди. Аммо шундай бўлса-да, ҳали Айнийнинг ижодини мукаммал деб айтиш қийин эди. Унинг ғазаллари гўзал ташбиҳларга, ўткир ифодаларга, нозик деталларга бой бўлса-да, ҳали традицион қолипдан чиқиб кета олмаган, ҳаётнинг қайноқ нафасидан холи, ишқ ҳақида, ошнқ ва маҳбуб ҳақида нола қилиб айтилган ғазаллар эди. Батан бир ғазалларида (масалан, боя эслатиб ўтганимиз «Гули сурх»да) ўзининг қашшоқлигидан, ёлғизлигидан, қийналганидан нолиса-да, бу нолишлар ҳали жуда гўр, нитим доиралардан чиқа олмаган, катта ижтимоий оҳанг касб этмаган нолишлар эди. Хуллас, замондошларига манзур бўлганига қарамай, Афзал маҳдум Пирмасти Вухорийнинг «Афзалут тазкор», Мирмуҳаммадсиддиқ Ҳашматнинг «Тазкиратуш шуаро», Абдуллахўжа Абдиннинг «Тазкирани шуаро» каби китобларида унинг шайнига балаандпарвоз мақтовлар айтилиб, шеърларидан намуналар келтирилган бўлса-да, Айний ҳали санъатда фақат ўзигина юриши мумкин бўлган бирдан-бир йўлни топиб олганича йўқ эди. Синчков, сеҳили Айний ҳаётни ўрганишда давом этади. Бўш вақтларда сайр қилиб

юрганида ҳам, таътил вақтларида қишлоқда турганида ҳам, муллабаччалар билан бирга одамларнинг уйларига бозмаларга қатнаганида ҳам, хуллас, ҳамма жойда у халқнинг ҳаётига диққат-этибор билан қарайди. Секин-аста салладор Бухоронинг ташиқи дабдабаси унинг назарида тусини йўқотиб, у ҳаётнинг ички оқимиغا кира боради. Бухорони қоплаган зулмат қўйнида йилт этган ёрқин одамларни кўради. Буларни у яна қишлоқдагидай оддий одамлар ичидан топади. Унинг ўткир ақли, сезгир қалби ҳаётда қандайдир ангиликлар шарпасини сезади, ҳаётнинг ич-ицида аллақандай гулдиролар етилаётганини гира-шира ҳис қилади. Бироқ буларни баҳолаш учун, ҳаёт ҳодисаларини саралаб, жой-жойига қўйиш учун, оқин қорадан, ҳақин ноҳақдан ажратиб учун Айнийга диний сафсаталардан холи, аниқ, янгича дунёқараш етишмас эди. 1900 йилда унинг ҳаётида чақмоқдай ярқирок из қолдирган ҳодиса¹ юз беради: шу йили у Аҳмад Донишнинг «Наводирул вақое» деган китобини ўқиб чиқади. Айний Аҳмад Донишнинг номини илгарилар ҳам эшитган эди, ҳатто Бухорога келган дастлабки йилларда уни бир марта кўрган ҳам эди. Ўша даврда Бухорода Аҳмад Донишни эшитмаган, билмаган одам кам топиларди. Мулалар, руҳонийлар ундан ўтдан қўрққандек қўрқар, аммо қўлларидан ҳеч нарса келмагандан уни «Аҳмад Кофир» деб лаънатлашдан нари ўтолмас эдилар. Оддий халқ эса олимлиги, зукколигига ҳурматан уни «Аҳмад Калла» деб атарди. Унинг ажойиб ғазаллари, ўткир сатиралари, амирлик тузумини таг-туғи билан фош қилувчи прозаик асарлари, рус маданиятини мадҳ этувчи маърифатпарвар асарлари XIX аср Бухоро шааротида жуда прогрессив ҳодиса эди. У тожик адабиёти тарихидаги порлоқ саҳифалардан бирининг эгаси сифатида шуҳрат топди. Аммо Айний 1900 йилгача унинг шуҳратини зоҳиран биларди-ю, асарларидаги чуқур маъмундан баҳраманд бўлмаган эди. «Наводирул вақое»ни

у дўсти Ҳайрат билан бирга ўқиб чиқади. «Китобнинг асосий қисми ўз даври ҳаётига доир эди,— деб эслайди Айний.— Автор амирнинг давлати усул-идорасини, унинг кишилар билан муносабатини, қозиларни, раисларни ва бошқаларни танқид қилар эди. У мадрасаларни, мударрислар ва уларнинг дарс бериш усулини ҳамда ўша даврда ўқитиладиган билимларни танқид қилар эди. Шунингдек, автор турли касб-ҳунарлар, оила ва оила муносабатлари, уйланиш урф-одати, хотинини талоқ қўйиш ва бошқалар ҳақида сўзлар, танқидий мулоҳазаларини ифодалар эди.

Бу китоб бизга шунчалик таъсир қилдики, бизнинг амир, вазир, муллаларга ва умуман, ўша давр ҳаётига қарашимиз деярли батамом ўзгарди»¹. Қуруқшаб ётган пичанга бир учқун кифоя — у дарров алангланади. «Наводирул вақое» ҳаёт сирларини, зулм, истибод, рибзорлик сирларини билишга муштоқ бўлиб, ўртаниб ётган Айний тафаккури учун ана шундай учқулик вазифасини ўтади. Айний тасаввуридаги феодализмнинг қўғна биноси дарз кетди. Унинг қалбида исён, норозилик алангаси тобора кучая бошлади. Бу аланга унинг асарларига ҳам кўчди. Энди уларда аччиқ сатира кучли ижтимоий норозилик билан, амирлик системасини фош қилишга интилиш билан қўшилиб кета бошлади. Садриддин Айнийнинг 1900 йилдан кейин ёзган «Пир», «Баэм», «Дахяк» каби шеърлари бу фикрнинг яққол далили бўла олади. Масалан, «Дахяк» шеърида шоир амирнинг баъзи бир мадраса талабаларига йилда бир марта қиладиган «хайри эҳсони» ҳақида гапириб, қашшоқ камбағалларнинг ҳолидан хабар олмайдиган бойларни кескин танқид остига олади. «Наводирул вақое» билан танишиш, кескин зиддиятларга бой Бухоро ҳаётини кузатиш натижасида Айний ғарбисидда муфассал жавоб талаб қиладиган чигал

¹ С. А. 2 и й. Асарлар, т. 1. Т., 1963, 58-бет.

муаммолар борган сари кўпроқ кўндаланг бўла борди. «Бухоро амирлигини қоплаган қуюқ зулматдан қутулиш йўли борми? Нодон халқнинг аҳволини қандай яхшилаш мумкин? Жаҳолат ва асорат кишиларини парчалаш чоралари қаерда? Адабиёт бунга нима билан ёрдам бера олади?» Айний бу саволларга жавоб топишга интилар, аммо тополмас эди. Қисман бўлсада, бу муаммоларни ҳал қилишга 1905 йил революцияси катта ёрдам берди.

1905 йил революциясининг гулдурас садолари Урта Осиё меҳнаткашларини ҳам уйқудан уйғотди, уларнинг қалбларида туғён ураётган норозиликларни тўсиб ётган тўғонларга раҳна солди. Бухоро амираи революциядан ўтдан қўрққандек қўрқар, мўмин-мусулмон одам ўз заифасини ташқи дунёдан ажратиб, ичкарида — тўрт девор ичида сақлаганидек, амир ҳам ўз тасарруфидаги ўлкани ташқи дунёдан ажратиб ташлаш учун, амирлик территориясида революция шарпаси кезмасин учун ҳамма тадбирларни кўрди. Аммо янгича ижтимоий муносабатлар, янгича урф-одатлар, революцион ғоялар бирор вилоятга кириб бориш учун ҳеч кимдан изн сўрамайди. Революцион ғоялар амирлар, хонлар, беклар, подшоҳларнинг руҳсатиға муҳтож эмас. Улар чегараларни ҳам, тўсиқларни ҳам тан олмайди. Чунки улар муайян заминда, революцион ситуациялар мавжуд шароитда зарурий тарада пайдо бўлади. 1905 йил революцияси амир вилоятларидаги халқ ҳаракатини кучайтириб юборди. Халқ ўртасида норозилик ҳам, фармони олииларга нитоат этмаслик ҳам, амир амалдорларини ҳақоратлаш, калтаклаш ҳоллари ҳам, очиқдан-очиқ ғалаён ҳам кўпроқ содир бўла бошлади. Бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган одамлардан бири аҳволни шундай тасвирлайди: «1907 йилдан бошлаб хонликдаги аҳоли ўртасида норозилик кайфиятлари кучая бошлади, солиқ йиғиш пайтидаги майда тўқнашувлар эса ғоят кўпайиб, доимий тусга

кириб қолди. Биз Шарқий Бухородаги узоқ қишлоқлардан бирида турганимизда ҳар хил одамлардан гоҳ Хисор беклигида тартибсизликлар бўлиб, амлакдорни ўласи қилиб уришганини, гоҳ Деновда халқ закотчини ўлдириб юборганини эшитиб қолардик. Беклардан норози одамлар уларнинг устидан ва бошқа майда амалдорларнинг устидан тинимсиз шикоят қилишарди. Ниҳоят, аҳвол шу даражага етдики, хонликда халқ исён кўтариши мумкинлиги ҳақида рўй рости гапира бошлашди». Амир бундай ҳаракатларни шафқатсизлик билан бостиришга уринар, қамчи ва қилични аймай ишга солар, аммо, бари бир, аҳволни тузатишга ожиз эди. Вунинг устига илғор рус маданиятининг таъсири ижтимоий фикрни уйғотишда, активлаштиришда катта роль ўйнамоқда эди. Амир ҳам, муллалар ҳам, миршаблар ҳам қўлларида келганча рус маданиятининг таъсирига қарши ғов бўлишга уринади. С. Айний «Эсдаликлар»да ҳикоя қилган мулла Туроб воқеасини эсланг. Шўрнинг қургур мулла Туроб калош кийгани учун «кофир» деб эълон қилиниб, шаҳардан қувилади. Бироқ реакция муҳибларининг ҳар қандай уринишлари ҳам беҳуда бўлди — кўршапалак қуёш нурини тўсолмаганидек, улар ҳам рус маданиятининг баракали таъсирини тўса олмадилар. Бухоронинг илғор фикрли тараққийпарвар зиёлилари рус маданиятидан баҳраманд бўлишга, у орқали эса революцион идеялар билан танинишга ҳаракат қилишди. Садриддин Айний шу зиёлиларнинг олдинги сафида эди. Садриддин Айнийда рус маданиятига қизиқиш анча эрта уйғонади. У мадрасада ўқиб юрган вақтидаёқ русларни билишга, уларнинг маданияти ҳақида тасаввур ҳосил қилишга интилади, ҳатто баъзан жиддий, баъзан қизиқарли ўйин формасида рус тилини ўрганишга киришади. «Эс-

¹ Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. II. Спб. 1911, стр. 264.

даликлар» да бу тўғрида анча батафсил ҳикоя қилинган. У дўсти Пирак билан бирга шеърин лутатга ўхшаш бир нарса ҳам тузади. Мана ундан бир намуна:

Ледина — их, часи — соат, хлеб — ноқ,
Снег — барфу, душа — жон, дожд — борон.¹

Масаланинг энг муҳим томони шунда эдики, рус маданиятининг таъсири натижасида 1905 йил революцияси арафаларида Бухорода секин-аста газета ва журналлар тарқала бошлайди. Булар орасида Қримда чиқадиган «Таржимон» газетасини, Ҳиндистонда форс тилида чиқадиган «Хаблалматин», Мисрда чиқадиган «Чеҳра-намо» ва «Парвариш» газеталарини кўрсатиш керак. Бу газеталар йўналишига кўра революцион ғоялардан жуда узоқ турсалар-да, Бухоро зиялиларининг савиясини кенгайтиришда, уларни оламда бўлаётган ишлар билан таништиришда маълум даража роль ўйнади. 1905—1908 йиллар орасида Бухорода форс тилида ёзилган «Саёҳатномаи Иброҳимбек» китоби кенг тарқалди. С. Айний ҳам бу китобни синчиклаб ўқиб чиқди. Бу китобнинг авторини — машҳур озарбайжон ёзувчиси Ҳожи Зайнобиддин Мароғий бўлиб, у ўз асариди Эрондаги ижтимоий иллатларни кескин фош қилган эди. Бироқ Эрон аҳолисининг таъсири худди икки томчи сув бир-бирига ўхшаганидек, Бухоро аҳолига ўхшаб кетарди. Ҳатто китобда тасвирланган Эрон шоҳи Музаффариддин ҳам Бухоро амири Музаффарни атайин эс-латгандек эди. Буни ўқиган ўқувчи асардан Бухоро аҳолига тегишли хулосалар чиқармаслиги мумкин эмас эди. Ниҳоят, шу йилларда Бухорода «Мулла Насриддин» журналининг ҳам анча кенг тарқалганини айтсак, ижтимоий тафаккурнинг ривожига ёрдам берган омиллар анча тўла саналган бўлади. Садриддин Айний

шуларнинг таъсирида секин-аста илгор демократик қарашларга эга бўла боради. У энди ўзини қийнаган муаммоларга жавоб топгандай бўлади, халқ аҳолисини яхшилашнинг йўли — нодонликка, билимсизликка қарши курашдадир, деб ўйлай бошлайди. Шу тариқа Аҳмад Дониш традициялари асосида тарбияланган Айнийнинг педагогик фаолияти бошланади. Аввал у Бухорода татар муаллимлари томонидан очилган янги усулдаги мактабда бир оз ўқитувчилик қилади, кейин ўзи 1907 йилда янгича мактаб очади. Унда камбағалларнинг болаларини бепул ўқитиб, саводини чиқармоқчи бўлади. Янгича мактаблар учун янгича дарсликлар, қўлланмалар лозим эди. Айний буларни ўзи тузади. У аввал «Зарурияти диния», «Тартилул-қуръон» деган китоблар ёзади. Булар кўпроқ диний характерда бўлиб, унда қуръон ўқишнинг қондалари, намунали мусулмон бўлишнинг шартлари баён қилинган эди. Кейинроқ эса С. Айнийнинг «Таҳсиб-ус-сибён» деган китоби чиқади. Бу китоб ўша пайтларда мавжуд бўлган туркча — татарча дарсликларга, тақлидан ёзилган бўлиб, характерига кўра ибтидоий мактаблар учун ўқиш китоби вазифасини бажарар эди. Бу китоб ҳам қадимий Шарқ традициясига кўра «Висмилло»дан бошланса-да, дин таъсиридан батамом холи бўлмаса-да, Айний унда болаларни реал дунёвий ҳаёт билан таништиришга, уларда табиат ҳодисаларига жонди қизиқиш тугдиришга катта эътибор берган. Китобга 90 га яқин турли-туман шеърлар, ҳикоячалар, насрий лавҳалар киритилган бўлиб, уларнинг кўпчилигини Айнийнинг ўзи ёзган эди. Уларда болалар хушфезъл, одобли, толиби илм бўлишга чақирилар, қишлоқ ва шаҳар ҳаёти билан таништирилар, бирор қасб-корми, ҳунарни эгаллашга, деҳқончиликни севишга ундалинарди. Айрим асарларда эса Айнийнинг муайян ижтимоий қарашлари рўйи рост кўриниб қолади. Масалан, «Айёми баҳори бомдо-ди» («Эрта баҳор айёми»), «Замиро бояд нофурушед»

¹ С. Айний. Эсдаликлар, 192-бет.

(«Ерни сотманг») каби асарлар шулар жумласидандир. Сўнгги асар деҳқончилик ҳаётининг ҳамма қийинчиликларини тотиган қишлоқ кишининг номидан ёзилгандек бўлиб, унда шоир ер қадрини улуғлайди. Эски мактабларда ўқитиладиган китоблардан кескин фарқ қиладиган, ҳаётий педагогик принциплар асосига қурилган бу дарслик болаларни тез саводли қилишда ҳам, уларнинг мушоҳада доирасини кенгайтириб, мулоҳаза-кор қилишда ҳам ўша шароитда муайян фойда келтириши мумкин эди. Аммо бу гал ҳам Айнийнинг мақсади рўбга чиқмайди. Муллалар турли баҳоналар, «шариатга тўғри келмайди», деган важ-корсонлар билан Айнийнинг мактабини ёптиришади, бу билан ҳам қаноатланмай, Бухоро ёшларининг татар мактабларига қатнашини ман этишади. Бухоро муллаларининг бундай фанатик хатти-ҳаракатлари кўпгина илғор фикрли одамларнинг газабини кўзгайди. Жумладан, Озарбайжонда чиқадиган «Мулла Насриддин» журна-ли Бухоро уламосини кескин сатира остига олади. Бу эса мағрур ва нодон уламони баттар қутуртиради, улар ҳар бир янгилликка қарши фитна ва фасод оловини баттарроқ алангалантирадилар. Бироқ С. Айний ҳам, унга тенгқур ёшлар ҳам осонликча таслим бўлишмайди.

1910 йилда бухоролик ёшлар «Тарбия атфол» де-ган ном билан яширин жамият тузадилар. Бу жамият революцион ғоялардан узоқ турадиган, ўз олдиға мак-таб ва мадрасаларни бир оғ ислоҳ қилиш вазифасини мақсад қилиб қўйган эди. Бу жамият бир-иккита яши-рин мактаблар ташкил этди, уларда ёшларни ўқитиб, саводини чиқаргач, Оренбург, Қозон, Уфа, Қрим, Тур-кияга ўқишга юбора бошлади. Бундан ташқари, жами-ят аъзолари аҳоли ўртасида илм-маърифатни тарғиб қилиб, ташвиқот ишларини олиб борар, эскича урф-одатларни танқид қилар, амирлик тузумининг кирди-корларини фош этиб, ислоҳот ғояларини ёйишга инти-лишарди. Шу жамият аъзоларининг ташаббуси билан

1912 йилда Бухорода биринчи марта газета чиқа бош-лайди. «Бухорон шариф» деб аталган, форс тилида чиқадиган бу газетача Когондаги рус элчихонасининг таржимони Ҳайдархўжа Мирбадалов мудирлик қила-ди. Орадан кўп ўтмай ўзбек тилида «Турон» газетаси ҳам чиқа бошлади. Садриддин Айний бу газеталарда ўз шеърлари ва кичик-кичик насрий лавҳалари билан иштирок этади. «Бухорон шариф» ҳаммаси бўлиб 153 сон, «Турон» эса 49 сон чиққан. Бу ўринда шунини ай-тиш керакки, «Тарбия атфол» жамияти ҳам, «Бухо-рон шариф» ва «Турон» газеталари ҳам жадиизм ру-ҳи билан суғорилган эдилар. Яширин жамият ҳақиқий революцион ҳаракат билан қизиқмас, ўша пайтларда бутун мамлакатда бўлаётган сиёсий ҳодисалардан бе-хабар эди. Бу жамият халқни амирлик тузумига қар-ши шиддатли курашга чақириш ўрнига, енгил-елпи ислоҳотлар билан амирлик системасини бир оғ «ре-монт» қилиб, тузатиб олишни мақсад қилиб қўйган эди. Газеталар ҳам чинакам халқ ҳаётини ёритиш, амирлик тузумини фош қилиш у ёқда турсин, бу ту-зумга нисбатан тўла садоқат изҳор қилар, баъзи бир маърифий ғоялар билан бирга, асосан, пантуркизм ва панисламизм ғояларини ташвиқ қилар эдилар. Садрид-дин Айний бу даврда ўз фаолиятини «Тарбия атфол» жамияти ва «Бухорон шариф» ҳамда «Турон» газета-лари билан боғлаб, жадиизм таъсирига берилади. Бу — унинг жиддий хатоси эди.

Садриддин Айний жадиизмнинг реакцион моҳия-тини англаб етмади, жадиизм — энди тугилиб, ўсиб келаётган маҳаллий буржуазиянинг идеологияси экани-ни, унинг бош мақсади — халқни бир чирик кишандан қутултириб, ундан мустаҳкамроқ иккинчи кишанга банди қилиш эканини тушунмади. У — жадиизмнинг янги мактаблар, янги ислоҳлар ҳақидаги сафсаталари-га учди. Қолбуки, бу даврдаги Бухоро шароитида — революцион ситуация кескинлашиб, халқ ҳаракати

борган сари кенг қўлоч ёйиб келаётган, зулмдан қутулиш учун қатъий ҳаракат ва шиддатли тadbирлар талаб қилинаётган шароитда маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш билан чекланиш — халқ маънафатларидан чекиниш деган эди. Айний фаолиятидаги маҳдудлик, унинг дунёқарашидаги эидиятлар шоирнинг ижодида ҳам таъсир кўрсатади. Буни, айниқса, унинг 1913 йилда ёзилган «Ҳасрат» шеърида аниқ кўриш мумкин, Айний бу шеърида мусулмончиликдан футур кетганидан, диёнат заифлашиб, замон охирлашганидан шикоят қилади, пессимистик илоларга берилади. Айний фаолияти ва ижодидаги бундай эидиятлар то 1917 йилга қадар — Октябрь ғалабасига қадар сезилиб туради. Айни чоқда шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Айнийни бутунисича жадидизм вакили сифатида тавсифлаш қўпол хато бўлур эди. У жадидизм таъсирига берилган бўлса-да, унинг бу даврдаги ижодида шундай томонлар ҳам борки, улар кейинчалик шоирнинг иккиланмай революцион томонига ўтиши учун замин тайёрлаб берди. Айний ҳеч қачон жадидларнинг пантуркистик ва панисламистик қарашларига шерик бўлган эмас эди. У маърифатпарварлик позициясида турар экан, жадидлар каби маҳаллий буржуазияга саводли мирзаалар, ишбилармон заводчилар, уйдабурон савдогарлар етиштириб беришни ёхуд ўқиминишди маддоҳлар тайёрлашни ўйлаган эмас, балки оддий, қашшоқ камбағал халқ ҳақида қайғурган эди. Унинг бу даврда ёзган шеърлари ҳам жадидларники сингари қуруқ дидактикадан, насихатдан иборат эмас, балки эъгулиқни, одижанобликни, ҳимматни, инсонийликни куйловчи бадиий шеърлар эди. Буни унинг «Ғоизли Комил», «Мавлоно Жомий ҳазратларининг байтларига марсияи мусаддас» каби асарлариди кўриш мумкин. Айниқса, «Онна» журналида 1914 йилда босилган «Нидо ба жавабон» («Ёшларга хитоб») шеъри шоир ижодидаги гуманизм мотивларини тушунинишга яхши ёрдам беради.

Шеърда Айний Шарқ поэтикаси арсеналидан кенг фойдаланиб, бу дунё — фойий эканини, фақат эъгулик ва одижанобликни боқий эканини айтади, ёшларни халққа хизмат қилишга, жамиятга фойда келтиришга, ҳамина яхшилик қилишга ундайди. Бу шеърда кўда тутилган «яхшилик, эъгулик, жамиятга фойда келтириш» тушунчалари анча мавҳум бўлса-да, ҳар ҳолда шоир ижодида ижтимоий мотивлар кучайиб бораётганидан далолат беради.

Жадид ёзувчиларининг ижоди билан Айний ижоди ўртасидаги фарқ ҳақида гапирганда, Айнийнинг 1916 йилда ёзилган «Хонадони хушбахт» («Бахтиёр онла»¹) повестини ҳам тилга олмай бўлмайди. Характерига кўра бу асар Ҳамза Ҳасимзодаининг «Янги саодат» романига ўхшаб кетади. Айнийнинг қиссаси ўқиминиш ёш йигит Муҳаммад Фариднинг отаси, онаси, укалари ва сингиллари билан ёшишмаси тарзида тузилган. Мақтубларда илм-маърифат тарғиб қилинади, бадиий адабиётни севишга чақиради. Худди шу йилларда йирик жадид идеологи Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Китобат-ул атофол» деган асари ҳам чиққан. Бу асарда мавҳум формада турли мақтублар, илтимосномалар, фармоёнлар ва ҳоказо ҳужжатларни қандай ёшиш кераклиги ўргатилади. Унинг маъмуни ҳам, услуби ҳам батамом диний руҳ билан суғорилган. Айний қиссасида эса бу асардан фарқ қилароқ жоли одамлар образи бор. Улар маълум даражада бўлса-да, ўз характерига, ўзининг индивидуал кутўига эга. Кўпгина мақтубларда ҳаётга, жоли табиятга қизиқиш сезилиб туради. Шу тариқа бу повестда Айний ўз олдига Беҳбудий каби тор мақсадни эмас, балки муайян бадиий қимматга эга бўлган насрий асар ёшишни мақсад қилиб қўйганини кўрамиз. Бу мулоҳазаларнинг барчаси Айний фао-

¹ Бу қисса «Таҳсиб-ус-сибъ»нинг 1917 йилда Самарқандда босилган иккинчи нашрига киритилган.

лиятида жадидизм таъсири етакчи роль ўйнамаганини кўрсатади. Орадан кўп ўтмай, Айний бевосита ҳаёт таъсирида жадидларнинг ҳақиқий башарасини аниқ билиб олади ва улардан узил-кесил юз ўгиради.

1914 йилда Биринчи жаҳон уруши бошланади. Бу уруш пичоқ суягига бориб етган халқнинг сабр косасини ағдариб юборади. Бухоро амирлигида ҳам синфий кураш кучаяди. Туркистонда ҳам, Бухорода ҳам жадидлар «авомни авраб», содиқ фуқарочилик руҳида ташвиқот юргиза бошлайдилар, оқ подшога умр ва ғалаба тилайдилар. 1916 йилдаги миллий озодлик ҳаракати даврида эса тўғридан-тўғри халққа хиёнат қиладилар. Бухоро жадидлари ҳамон қўрқа-писа амирнинг иззат-икромини жойига қўйиб, арзимас ислохотлар ўтказишни илтимос қилишда давом этадилар. Аммо амир ва унинг уламолари буларнинг барчасидан реакцияни янада авж олдириш учун, халқ бошида зулм қамчисини янада қаттиқроқ ўйнатиш учун фойдаланади. Мактаблар ёпилади, газеталар тақиқланади, ҳар қандай фикрли одам, ҳар бир шубҳали кўринган шахс таъқиб остига олинади, айғоқчилар ва жосуслар исковуч итлардек изғий бошлайдилар. Бундай шароитда Садриддин Айнийнинг ҳам таъқиб остига олиниши табиий эди. Чунки у аллақачон ўз асарлари билан халқ ўртасида эътибор топган, муллаларга нафрати, эски урфи одатларга, шариятга беписандлиги билан уламоларнинг қаҳрини келтирган одам эди. Тилидан илм-маърифат, мактаб деган куфрона гаплар тушмайдиган Айний, қўйиб берса, хавфли ғалаёнчига айланиб кетиши мумкин эди. Амир амалдорлари дарҳол уни тўғри йўлга солиш учун ҳаракат бошлашади. Айний «ислохпарвар» деб ном чиқарган қушбеги Назрулло ҳузурига чақирилади. Қушбеги унга сиёсат билан шуғулланиш ярамаслигини, газета ўқиш керак эмаслигини тушунтириб, «оталарча» насиҳат қилади:

«— Сиз мулласиз, шоир ва фозилсиз, сизнинг газе-

та ўқишингизни гап-сўз қилишади. Сиз қуръон ўқинг, китоб ўқинг, газета ўқиш сизга муносиб эмас.

— Қуръон ва бошқа китобларни ўқиб чарчадим, энди менга бошқа нарсалар керак, токим ҳордиқ чиқарай. Бу ҳам бўлса газета ва журналлар.

— Жуда бўлмаганда уруш битгунча ўқиманг.

— Биринчидан, бир кун газета ўқимай қолсам, жиннилардек бўламан, иккинчидан, ўқисам, ўқимасам ҳам мен обуна бўлган газеталарни рус давлати почтаси келтириб бериб туради.

— Жуда яхши, «ўқимайман», денг-да, кетаверинг! — деди қушбеги.

— Мен ёлгон сўзлашга одатланганим йўқ ва ёлгон сўзлай олмайман ҳам»¹.

Бу суҳбатнинг натижаси шу бўлдики, амир югурдаклари Айнийни йўқ қилиш йўлига тушади. У Бухородан чиқиб кетишга, яширинишга мажбур бўлади. Аввал у Қизилтепадаги пахта заводида ишлайди. Бу завод бухоролик бир бойники бўлиб, унда 150 киши ишлар, улар орасида маҳалий миллат вакилларида ташқари руслар ва пирсиёнлар ҳам бор эди. Бу заводда ўтказилган саккиз ойлик умр Садриддин Айний ҳаётида чуқур из қолдиради. Ишчилар ҳаёти билан танишиш, завод шароитини ўрганиш унинг савиясини кенгайтиради, қарашларини чуқурлаштиради. Халқ ҳаёти билан яқиндан танишиш истаги уни янги-янги жойларга бошлайди. 1916 йил ёзини Айний Самарқанд, Хўжанд ва Фарғона водийсида ўтказди, баъзи жойларда 1916 йил қўзғолонини ўз кўзи билан кўради. Ниҳоят, 1916 йил охирида у Қаршига келади, Қарши қишлоқларини саёҳат қилиб, деҳқонлар ва косибларнинг турмушини ўрганади. Кейин, кутилмаганда, уни Бухорога чақиришади ва «жаноби олийлари»нинг ҳиммати билан Хиёбон мадрасасига мударрис қилиб тайинланга-

¹ С. Айний. Асарлар, том 1. 71-бет.

нини маълум қилишади. Бу совға, тўғрироғи, пора эди. Амир уни ўз томонига оғдириб олиш учун мударрислик лавозимини таклиф қилган эди. Аммо Айний бу «марҳамат»дан воз кечади. Бу эса амир билан Айний ўртасидаги муносабатларни янада ёмонлаштиради. Бу орада 1917 йил ҳам етиб келади. Бутун мамлакатда, шу жумладан, Бухорода меҳнаткаш халқнинг аҳволи оғирлашиб, синфий кураш кескинлаша боради. Ниҳоят, Чор ҳукумати ағдарилади, унинг ўрнига Муваққат ҳукумат ўрнатилади. Дўсти ва қадрдони оқ подшо Николай II ни Бухорода катта дабдабалар билан меҳмон қилишни ўйлаб қўйган Саидолимхон саросимага тушиб қолади. Чунки Николай-ку меҳмон бўлмаса ҳам гўргая, ағдарилса ағдарилаверсину, бироқ Саидолимхоннинг тахти ҳам қийшайиб қолган эди. Революция довули Саидолимхонни ҳам тахт-пахти билан чирпирак қилиб учуриб юбориши мумкин эди. Амир шоша-пиша тахтни мустаҳкамлаш тадбирини кўради ва 1917 йил 7 апрелда ислохот ҳақида фармон эълон қилади. Бироқ бу ислохот «хўжа кўрсинга»гина бўлиб, мамлакат олдида турган ижтимоий ва сиёсий проблемалардан биронтасини ҳам ҳал қилмас эди. Шунга қарамай, жадидлар «Яшасин ҳурриятпарвар амир!» деган шиор остида 8 апрель кuni «шодиёна ва шукрона» намоёйишини уюштирамоқчи бўладилар. Айний ва унинг дўстлари бундай намоёйишга асосли далиллар келтириб, қарши чиқсалар-да, жадидлар бунга кўнмайдилар. Амир ва унинг уламолари бу гал ҳам намоёйишдан ўз мақсадлари йўлида фойдаланадилар: намоёйиш — ғалаён деб эълон қилинади, фармон бекор қилиниб, намоёйиш қатнашчилари калтакланади, баъзилари эса ўлдирилади. Бухорода фанатиклар ва қоракалтакчилар ҳукмронлик қилган даҳшатли кунлар бошланади. Амирга қарши одамлар кофир, хотини талоқ, моли талон, деб фатво берилади. Шаҳарда мислсиз террор, ур-йиқит авж олиб кетади. Бирор одамни қамаш, уриш, азоблаш учун би-

рорта иғвогарнинг биргина имоси кифоя эди. Айний намоёйишда иштирок этмайди. Шунга қарамай, уни ҳам Кўкалдош мадрасасидаги ҳужрасидан тутиб чиқшади. «Кўчага йиқилиб тушган жойимдаёқ мени этиклари билан тепа бошлашди, кейин файтунга ўтқазишди. Қаршимда ва ёнимда биттадан иккита қушбеги одамлари ўлтиришар эди. Уларнинг бир қўлида тўппонча бўлиб, иккинчи қўллари билан афт-башарамга мушт туширишар эди. Бирининг бир мушти бурнимни қонатди, шоҳи чопонларига қон сачраб, доғ қилди. Улар «нега бизнинг чопонларимизни қон қилдинг», деб яна қаттиқроқ ура бошладилар»¹. Ниҳоят, амир амалдорлари Айнийни судсиз, тафтишсиз 75 дарра уришга ҳукм қилишади. Калтакланиб, гўшtlари титилиб кетган, ҳушсиз ётган чала ўлик Айнийни зиндонга ташлашади. Амир эркин фикрлашга урингани, бўйсунишни истамагани учун фозил ва шоир одамдан ана шундай ўч олади. Обхона деб аталган зах зиндонда Айний ҳалок бўлиши муқаррар эди. Унинг бахтига Бухородаги ўзбошимчаликлар ҳақида Когон советлари хабардор бўлиб қолишади ва у ердаги рус аскарлари Бухорога кириб, Айнийни қутқаришади. Айний Когон касалхонасида 52 кун ётади. У ердан тузалиб чиққач, амирга, унинг аъёнларига, унинг тузумига қарши қалбида умрининг охиригача сўнмайдиган оташин нафрат билан Самарқандга жўнайди. Айний ҳаётида янги давр бошланади.

1964

¹ С. Айний. Асарлар, т. 1. 85-86-бетлар.

ИСТЕЪДОД ЖИЛОЛАРИ

Абдулла Қаҳҳор камдан-кам ёзувчига насиб бўладиган бахт соҳиби — у аллақачонлар халқ қалбининг тўридан жой олган. Республикамизда унинг номини эшитмаган бирорта шаҳар ва қишлоқ, китоблари кириб бормаган оила йўқ деса бўлади. Унинг асарларини студент ёшлар ҳам, колхозчилар ҳам, ишчилар ҳам, олимлар ҳам барабар севиб ўқишади. Улар Абдулла Қаҳҳорнинг повесть ва романларидан завқланишади, кичкина ҳикояга оламжаҳон мазмун сиғдирганига қойил бўлишади, ҳамиша навқирон туюладиган, оҳори тўкилмаган санъатидан лаззатланишади, чақмоқсифат иборалари, ёрқин образлари, маънодор қочиримларини гурунгларида, суҳбатларида, минбарларида айтиб юришади.

Мен Абдулла Қаҳҳор билан республикамизнинг анчагина жойларини бирга кезганман. Ҳамма жойда — институтларида, мактабларида, колхозларида, совхозларида, маданият клубларида, кутубхоналарида, маҳаллаларида, хонадонларида Абдулла Қаҳҳорга нисбатан самимий ҳурмат ва чўнг муҳаббатнинг гувоҳи бўлганман. Одамлар уни ўзларига яқин олиб, ўзбекчасига соддагина «Абдулла ака» деб аташади, ундан ётсирашмайди, унга ишонишади. Мен кўпгина фарғоналик пахтакорларни, хоразмлик зиёлиларни, қашқадарёлик қурувчиларни, сирдарёлик чўлқуварларни, андижон-

лик партия ходимларини, самарқандлик олимларни танийман: улар ҳар гал Тошкентга келганларида Абдулла акани бирров кўриб кетишни, бир лаҳза бўлсада, суҳбатида бўлишни фарз деб билишарди. Улар қувонч ва шодликларига Абдулла акани шерик қилишарди, дарду ҳасратларини бирга баҳам кўришарди, кўнгил розларини ҳамдамлашар, ундан маслаҳатлар сўрашарди ҳам унга маслаҳатлар беришарди.

Ёзувчилар эса уни талабчан, қаттиқ қўл, лекин ҳаққоний ва одил устоз деб билишарди. Абдулла аканинг Арғиндаги чорбоғидан ёз бўйи ёзувчи аримасди. Бу ерда гоҳ сояси қуюқ сада остида, гоҳ шохлари бир-бирига чирмашиб кетган улугвор арғувонлар салқинида қўлғезмалар ўқиларди, янги асарлар муҳокама қилинади, ижодий режалар ҳақида баҳслашилари. Ёш ёзувчилар қўлига қалам олиб, ёзишга киришганларида, «Абдулла акага манзур бўлармикан?» деб ўйлашарди, асар битганда, кўплари қўлғезмани ҳаммадан аввал Абдулла акага олиб келишарди.

Ҳа, юртимизда Абдулла Қаҳҳорнинг шуҳрати шунақа улуг.

Мен бу тўғрида кўп ўйлайман. Ахир, халқ муҳаббатини қозониш, эл назарига тушиш қанчалик мушкул экани ҳаммага аён. Бунга илтимос билан, ялиниб юриб ёки фармон орқали эришиб бўлмайди. Баъзан шуҳрат иштиёқида бутун умр сарфланса ҳам беҳуда кетади. Абдулла Қаҳҳор эса ҳеч қачон атайин шуҳратга интилган эмас. У бирорта асарини «ном чиқарар»га; ҳаммани «анграйтириб, қойил қолдириш»га ёзган эмас. Модомики шундоқ экан, у халқ муҳаббатига қандай сазовор бўлди? Уни бу улуг мартабага кўтарган, шуҳратига қанот бўлган куч нимада? Халқнинг Абдулла Қаҳҳор билан фахрланишида қандай сир бор?

Кўпинча бу саволга жавоб берганда, «Абдулла Қаҳҳор социалистик маданиятимиз равнақининг рамзи,

унинг ижодий тақдири революция туфайли ўзбек халқи эришган чўққиларнинг нечоғли буюклигини кўрсатади», дейишади. Ҳа, бу тўғри. Абдулла Қаҳҳорнинг отаси оддий темирчи уста бўлган. Жўжабирдай оилани боқиш, рўзгор тебратиш учун қишин-ёзин иш қидириб, кўч-кўлонини кўтариб, дов-дастгоҳини орқалаб, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрган уста Абдуқаҳҳор ўғлини ўқитиб, дурустроқ одам қилишни ҳаёлига ҳам келтиролмас эди. Мабодо, ҳаёлига келтирганда ҳам, уни қайси пулларига, қайси институтларда ўқитарди? Октябрь Абдулла Қаҳҳорга янги ҳаёт дарвозасини, истиқбол эшигини ланг очиб берди. У интернатда, техникумда, рабфакда, аспирантурада ўқиди; газеталарда, журналларда, нашриётларда ишлади. Бирин-кетин китоблари чиқди. Ниҳоят, у машҳур ёзувчи бўлди. Ёзувчилар союзига раҳбарлик қилди. Олий Советга сайланди, самарали меҳнати учун қўш-қўш орденлар билан тақдирланди. Абдулла Қаҳҳор босиб ўтган йўл социализм туфайли жуда кўп ўзбек зиёлилари босиб ўтган йўлга муштарак. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳор билан ҳар қанча фахрланса арзийди. Бироқ, масанинг яна бир томони ҳам бор: ўтмишда серфарзанд, ували-жували уста Абдуқаҳҳорлар сероб бўлган. Нега уларнинг фарзандларининг ҳаммаси эмас, фақат биттаси Абдулла Қаҳҳор бўлди? Бунинг битта изоҳи бор: Октябрь меҳнаткаш халқ учун истиқбол эшигини баравар очган, ҳамманинг парвози учун баравар имконият яратиб берган, бироқ бу имкониятни воқеликка айлантириш учун, жумладан, адабиёт майдонида дадил жавлон уриш учун қизгин хоҳишдан ташқари яна қобилият, истеъдод ҳам зарур эди. Бинобарин, социалистик тузум Абдулланинг парвози учун старт майдони бўлди, истеъдоди эса унинг парвозига қанот бахш этди.

Абдулла Қаҳҳор билан фахрланишимиз сабабларини изоҳлаганда, яна «унинг халққа хизмати катта,

унинг асарлари орқали ўзбекнинг шуҳрати оламга таралмоқда», дейишади. Бу ҳам тўғри. Абдулла Қаҳҳор асарлари ўнлаб қардош тилларга таржима қилинган. Унинг асарларини чехлар ва болгарлар, немислар ва французлар, греклар ва ҳиндлар ҳам ўқишади. Улар Абдулла Қаҳҳор асарлари орқали дунёнинг бир бурчида «ўзбек» деган талантли, зукко, меҳнаткаш, бағри кенг халқ борлигидан, бу халқ мазмундор, жўшқин ҳаёт кечираётганидан ва шу ҳаётни бошқа халқларга манзур бўладиган қилиб тасвирлаб бера оладиган Абдулла Қаҳҳордай ёзувчилари ҳам борлигидан воқиф бўлади. Шу тариқа ўзбекнинг шуҳрати оламга таралади. Бунинг учун ёзувчини ҳар қанча ардоқласа, ҳурмат қилса арзийди. Бироқ ҳар қандай асар ҳам ўнлаб қардош ва ажнабий тилларга таржима қилина бермайдикун... Бу ҳуқуқни қозониш учун асар чинакам санъат намунаси, улкан истеъдоднинг самараси бўлиши керак. Бугун Абдулла Қаҳҳор асарлари Европада ҳам, Осиёда ҳам юз минглаб ўқувчиларнинг кўнглини овлаётган экан, демак, улар ҳақиқий истеъдоднинг фарзандларидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи асари 1924 йилда босилган эди. Шундан бери тинимсиз ижодий меҳнат туфайли ёзувчи иккита роман, тўртта повесть, тўртта пьеса, юзлаб ҳикоя, очерк, фелъетон ва мақолалар яратди. Адабиёт тарихидан хабардор одамга бу рақамлар ғалатиноқ кўриниши мумкин: кўпгина ёзувчилар борки, улар ақл бовар қилмайдиган даражада сермахсул бўлган. 2000 дан ортиқ пьеса ижод қилган, 50—60 лаб роман яратган, «бўйи баравар» китоб ёзган ёзувчилар ўтган. Бундай ёзувчилар ҳозир ҳам топилади — француз ёзувчиси Жорж Сименон 170 дан ортиқ асар ёзибди. Буларнинг олдида Абдулла Қаҳҳор яратган асарлар улкан тоғ қаршисидаги кичкина адрга ўхшаб қолади. Аммо беш қўл баравар бўлмаганидек, ёзувчилар ҳам ҳар хил бўлади, бутун умрини фақат асарга ба-

гишлаган Фирдавсий, Данте, Гётега ўхшаш ёзувчилар ҳам бор. Математиканинг темир қонунига кўра 100 ҳамма вақт 10 дан кўп бўлади. Бироқ математика қонунлари санъатга ярамайди. Санъатнинг ўз қонунлари бор. Уларга кўра 10 баъзан 100 дан каттароқ бўлиши ҳам мумкин. Санъатда ҳеч қачон масалани сон ҳал қилган эмас, ҳеч қачон биронта асар ҳажмига қараб баҳоланган эмас. Ўнта бемаза романдан битта яхши повесть афзал. Чунки, каттами-кичикми, қандай бўлишидан қатъи назар, яхши асарнинг умри боқий бўлади, йиллар унинг ёшига таъсир қила олмайди. Яхши асар қаримайди ҳам, айнимайди ҳам. Бир куни Лев Толстой асарлари ҳақида гап кетганда, Абдулла ака қазиллашиб, «улар эски қазига ўхшайди, чайнаган сари мазаси чиқади», деган эди. Сон эмас, сифатни дастак қилиб олсак, Абдулла Қаҳҳорнинг зоҳиран адирдай кўринган асарлари азамат чўққи салобатини касб этади. Бундай мўъжиза ёзувчининг маҳорати, санъаткорлик қобилияти, истеъдоди туфайлигина содир бўлиши мумкин.

Гап айланиб, яна истеъдод устига келди. Бу — бежиз эмас. Ёзувчини ёзувчи қиладиган истеъдод. Истеъдод бадий асарга жон ато қилади, асарни ичидан нурлантириб туради. Ёзувчининг ҳаётга муносабатидаги, характерлар яратишдаги, асарга бадий сайқал беришдаги ўзига хос хислатлари бирлашиб, унинг истеъдоди ҳақида аниқ тасаввур беради. Абдулла Қаҳҳор биз учун даставвал адабиёт тарихида янги саҳифа очган, ўз овозига, ўз услубига эга бўлган ёзувчи сифатида қадрли. Бунга у истеъдоднинг қудрати билан эришган. Бу истеъдоднинг олмос қирралари, нурли жилolari бор. Уларни аниқ тасаввур қилиш — Абдулла Қаҳҳор адабиётга қўшган бойликнинг салмоғини тушуниш, у эришган ижодий муваффақиятлар сирини билиб олиш, халқ қалбининг тўридан жой олиш сабабларини англаш демакдир.

Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон тарих ҳодисаларига бадий иллюстрация яратишни, тарихий тараққиётга бадий изоҳ беришни ижодининг бош мақсади, деб билган эмас. Шундай бўлса-да, муайян тартибда жойлаштириб ўқилса, унинг асарларидан ўзбек халқининг тарихий тақдири ҳақида, босиб ўтган тараққиёт йўли, ўтмишда ким бўлгани-ю, ҳозир ким экани тўғрисида яхлит тасаввур олиш мумкин. «Бемор», «Анор», «Ўғри», «Даҳшат», «Ўтмишдан эртактлар» каби асарларда революция арафасидаги ўзбек воқелиги, оддий одамларнинг фожеаларга тўла аччиқ тақдири бадий ифодаланган. «Кўр кўзнинг очилиши»да революция йилларида Совет ҳокимияти учун жон фидо қилган қаҳрамонлар билан танишамиз. «Сароб» бизни 20-йиллар муҳитига олиб киради: уни ўқиб, ўша даврдаги кескин идеологик курашнинг гувоҳи бўламиз, совет воқелиги билан тўқнашувда буржуа идеологиясининг ҳалокати муқаррарлигига ишонч ҳосил қиламиз. «Қўшчинор чироқлари» каби асарлар колхоз ҳаракатини, ўзбек деҳқонининг тарихий тақдирини тасвирлайди. Бир гуруҳ ҳикояларда 30-йилларнинг ижодкор руҳи, яратиш пафоси акс этган. Қаҳрли уруш йилларининг шафқатсиз ҳақиқати, қаҳрамон одамлари «Олтин юлдуз», «Асрор бобо»ларда, урушдан кейинги ҳаёт «Шоҳи сўзана»да тасвирланган. Ниҳоят, «Синчалак», «Минг бир жон», «Сўнгги нусхалар» каби асарлар бевосита ҳозирги одамлар, бугунги кун ҳақида ҳикоя қилади. Гарчи бу асарларда Ватанимиз тарихида муҳим роль ўйнаган воқеаларнинг ҳаммаси ҳам мукамал акс этмаган бўлса-да, биз уларни, бари бир, халқ ҳаётининг бадий йилномаси деб атаймиз, чунки уларда тарихий тараққиётнинг ички тенденциялари, халқимизнинг маънавий юксалишидаги асосий босқичлар,

бугунги ўзбек характерининг шаклланиш йўллари чуқур очиб берилган. Тарихан асар яратишга интилмаган ҳолда халқ ҳаётининг тарихий ҳаққоний манзарасини чизиш, халқ босиб ўтган тараққиёт йўлининг кенг манзарасини яратиш Абдулла Қаҳҳор ижодининг муҳим хусусияти. Бу — ёзувчининг халқ ҳаёти билан чамбарчас боғланиб кетганидан, ижодининг ҳамма босқичларида халқ ҳаётидан озиқлангани, ундан илҳомланганидан туғилган. Қолаверса, бу хусусият Абдулла Қаҳҳор ижодининг чуқур замонавийлигидан далолат беради. У ҳамиша давр билан ҳамнафас бўлишга, давр олдинга сурган талабларга бадий жавоб беришга ҳаракат қилди. Унинг асарлари шунчаки эрмак учун ёки ўз истеъдодини намоёйиш қилиш мақсадида эмас, даврнинг конкрет вазифаларига хизмат қилиш учун, ҳар бир тараққиёт босқичида ҳаётимизда юзага келган янги, ижобий ҳодисаларни қўллаб-қувватлаш ва тараққиётимизга тўсиқ бўлган иллатларни аёвсиз фош қилиш учун ёзилган. Абдулла Қаҳҳор ижодидаги замонавийлик унинг адабиётни чуқур тушунишидан, ёзувчининг жамият ҳаётидаги ўрни ва ролини, бадий сўзнинг қудратини чуқур ҳис қилишидан туғилган.

Адабиёт нима? Унинг моҳияти қандай? Ёзувчи нега ёзади? Ёзувчи ким учун ёзади? Ҳар бир истеъдодли ёзувчи адабиёт даргоҳига қадам қўйиши билан ана шундай саволларга дуч келади. Улар ҳокимона куч билан ёзувчининг бутун вужудини қамраб олади ва ундан аниқ жавоблар талаб қилади. Уларни ҳал қилмай ёзувчи бир қадам ҳам олға силжий олмайди, самарали ижод қилолмайди. К. Федин айтгандай, булар адабиётнинг «мангу» муаммоси. Бу саволларни ёзувчи ўз-ўзигагина бермайди, унга бутун адабиёт, жамики ўқувчилар беради. Бу мангу муаммонинг иккита мангу жавоби бор: адабиёт жамиятга хизмат қилиши керак ёхуд адабиёт ўз-ўзи учун яшайди.

Исташи инжиқликдан, эркаликдан эмас, табиий зарурият. Анор туфайли ўғирлик қилиш бемаъни нарса, аммо биз Туробжонни қораламаймиз. Туробжон оми одам, умри бировларнинг эшигида ўтган. Ҳозир ҳам «саҳари мардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб...» тирикчилигини ўтказади. У ҳам хотинини севади, аммо унинг севгиси китобларда битилган кўтаринки севги эмас, кундалик ташвишларга кўмилиб, кўникмага айланиб кетган, ҳар қадамда баланд овоз билан эълон қилинмайдиган пинҳоний севги. Хотини бир қадоқ анор учун умрининг ярмини беришга тайёр, аммо «анор — фалон пул». Шунинг учун Туробжон анор ўрнига асал келтиради. Эр-хотин орасида гап қочади. Бу жанжал «гапни ковласа, гап чиқади» қабилида эмас, қўли қисқаликдан, муҳтожликдан, ночорликдан туғилган доимий алам тугғени. Шу алам туфайли Туробжон хотинига «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да», дейди, шу алам туфайли хотини ҳали туғилмаган болани «ер юткур», дейди. Шу алам уларни бир-бирига аччиқ-аччиқ, теккан жойини жизғанақ қилиб куйдирадиган гаплар айтишга мажбур қилади. Бу жанжал оиладаги тотувликка раҳна солади, хотиннинг «оламда суянгани — эри, бирдан-бир орзуси — анор эди», жанжал оқибатида «бирданига иккиси ҳам йўққа чиқади». Шу тариқа, ёзувчи бизни секин-аста бир ҳақиқатга — Туробжон ва хотиннинг фожиаси, бахтсизлигининг сабаби — ижтимоий тенгсизликдир, деган ҳақиқатга бошлайди. Ўқувчи ҳам ҳикоядаги воқеадан Туробжоннинг хотини каби «камбағалчилик қурсин» деган хулосага келади. Бу хулоса эса тенгсизлик, адолатсизлик ҳукм сурган, одамни қашшоқ ва хор қилиб қўйган дунё устидан чиқарилган ҳукмдай туюлади.

«Анор» «Шафтоли»дан фарқ қилароқ, бизни ларзага солади, виждонимизни уйғотади, қалбимизда адолат туйғусини қўзғайди. Абдулла Қаҳҳор О' Генриники сингари ҳаёт материалини олиб, уникидан батамом

фарқ қилувчи хулоса чиқаради. Бу хулоса чуқурроқ, ижтимоий йўналиши аниқроқ, ҳаққонийроқ.

«Анор»ни санъат асари қилган нарсa ундаги ана шу чуқур ҳаққоний хулосагина эмас. Энг муҳими шундаки, ёзувчи ҳикоя ғоясини яланғоч тарзда, декларатив йўсинда, қаҳрамонларнинг нутқи орқали ифодаламайди, балки унинг бадиий тўқимасига сингдириб юборади. Ҳикояда ёзувчи шундай деталлар топадики, улар ҳикоя замиридаги катта ғояни, муҳим ҳаётий ҳақиқатни тўла очишга хизмат қилади. Эру хотин анор жанжалини қилар экан, Муллажон қозининг уйидан кетма-кет мушак отилади. У ерда — тўй. Мушак хотинга Муллажон қозининг боғини эслатади. У боғни кўрган эмас, таърифини эшитган, холос, «боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шиғил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётибди...» Туробжон эса мушак туфайли беихтиёр мураккаб ҳисоб-китобга берилади: «Битта мушак уч мири... юзта мушак отилса... биттагдан юз танга. Бир миридан кам етмиш беш танга бўлади». Туробжон бир ойда ўн саккиз танга топади. Одамлар бир кечада етмиш беш тангани ҳавога совуради. Ёзувчи ҳаётий ҳодисани олади, ундан одамларнинг ўйига, ҳаёлига ўтади ва шу тариқа образлар тили билан асарнинг ғоясини очади. «Анор»да ғоявийлик бадиийликни эҳтиросни тўсиб қўймайди. «Анор»даги бу хусусият Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг муҳим фазилатини ташкил қилади — у замонавийликни ибтидоий тарзда тушунмайди, унинг асарларида ғоявийлик ва маҳорат иноқ эгачи-сингилдек бир-бири билан чаतिшиб кетган бўлади. Бу жуда муҳим, акс ҳолда, асар ғояси яланғоч айтиладиган бўлса, ёзувчининг ғоявий позицияси асарнинг ҳар саҳифасидан кўрсаткич бармоқдай бигиз бўлиб турса, бундай асар узоқ яшаёлмайди. Стендаль бу тўғрида жуда чиройли айтган эди: «Шунга эришмоқ керакки, муайян позицияга мойиллик одамдаги эҳтиросни тўсиб қолмасин. Муайян позицияда

турган одам эллик йилдан кейин ҳеч кимга таъсир қилмай қолади. Тарих ўз ҳукмини чиқариб бўлгандан кейин ҳам қизиқлигини йўқотмайдиган нарсаларгина тасвирлашга лойиқдир». Абдулла Қаҳҳор ўз асарларида ҳодисаларнинг шундай қирраларини топадики, улар бугунги кун руҳини ўзида мужассамлаштирган ҳолда, «тарих ҳукми»дан кейин ҳам қизиқлигини йўқотмайди. Ёзувчи асарларининг муваффақиятини таъминлайдиган, умрини узоқ қиладиган куч шундаки, ёзувчи ҳукми тарих ҳукмига қарама-қарши бормайди, бу эса ҳамиша асарда даврнинг катта ҳақиқатини вужудга келтиради.

Абдулла Қаҳҳор асарларининг яна бир хислати бор — улар ҳамиша табиий бўлади. Тўғри, ижодининг илк даврида ёзувчи табиийликдан маҳрум, сунъий ситуациялар, уйдирма воқеалар асосига қурилган асарлар ҳам яратган. Уларни мустасно қилсак, кейинги йилларда яратган асарлари орасида ғайри табиийлиги, сохталиги билан ўқувчида шубҳа уйғотадиган биронта асар йўқ дейиш мумкин.

Асарнинг табиийлигини ёзувчи кўз қорачиғидай авайлаб сақлайди ва унга эришиш учун Лев Толстойнинг бир доно маслаҳатига амал қилади. Лев Толстой китобнинг бадиийлигини таъминлайдиган биринчи шарт сифатида ёзувчи фақат ўзини қизиқтирган, ўзига яхши маълум бўлган нарсалар ҳақидагина ёзиши кераклигини уқдирган эди. Бу жуда муҳим талаб, чунки, ҳеч қайси ёзувчи ҳеч қачон ҳаётнинг ҳамма томонини мукаммал қамраб ололмайди. Ёзувчининг шахсий ҳаёти, шахсий тажрибаси унга яқин, қалбига ҳамоҳанг материални белгилаб беради. Ўзи яхши билмаган материал асосида ёзилган асар одатда мажруҳроқ, заифроқ чиқади. Бунини Абдулла Қаҳҳор ўз ижодида ҳам синаб кўрган. «Олтин юлдуз» қиссасини эсланг. Бу повесть уруш йилларида ёзилган. У ўз вақтида муайян ижобий роль ўйнаган. Бироқ қиссани Абдулла Қаҳ-

ҳорнинг бошқа асарлари билан солиштирсак, унда ҳаётнинг кўпгина томонлари, айниқса, ҳарбий воқелик, жанг манзаралари, жангчиларнинг характери анча хира очилганини сезиш қийин эмас. Ҳолбуки, бу асар ҳам қаҳҳорона маҳорат билан чизилган деталларга бой, тили рангдор. Денгиз жуда гўзал нарсаси, унинг мовий суви кишини ром этади, аммо ҳар қанча гўзаллигига қарамай, денгиз суви ҳеч кимнинг ташналигини қондиролмайди. Шунга ўхшаш бадий асар ҳар қанча маҳорат билан ёзилган бўлмасин, табиийликдан маҳрум бўлса, ёзувчи ўзи жуда қизиққан, ўзи жуда яхши билган ҳодисаларни ёзмаган бўлса, ўқувчининг гўзаллик туйғусига озиқ бериши мумкин, лекин унинг ҳақиқатга ташналигини қондиролмайди. Абдулла Қаҳҳор ижодида бундай асарлар бармоқ билан санарли даражада. Асарларнинг кўпчилигида эса у ўзи жуда яхши билган нарсаларни ёзади. Бу — Абдулла Қаҳҳорнинг муҳим эстетик принципларидан бири. У бошқа ёзувчиларни ҳам кўпинча шу принципдан келиб чиқиб баҳолайди. ТошДУ студентлари бир учрашувда Абдулла акадан Абдулла Орипов ҳақида фикр сўраб қолишди. Шунда Абдулла ака «бу боланинг энг яхши томони шундаки, ўзи билмаган, ақли етмаган нарсани ёзмайди», деб жавоб берган эди. Абдулла ака Ҳиндистон сафаридан қайтгандан кейин Ҳиндистон ҳаёти ҳақида, ажойиб-ғаройиб шаҳарлар, урф-одатлар, обидалар ҳақида жуда қизиқ гапларни айтиб берди. Бу гаплар ёзувчи кўзи билан кўрилган чиройли деталларга бой эди. Ҳикояни эшитгандан кейин, Абдулла акага Ҳиндистонда кўрган-кечирганларини бир повесть ёки сафарнома тарзида ёзишни маслаҳат бердик. Абдулла ака мийиғида кулди-қўйди. Уша айтган гапларидан битта кичкина мақола қилди-ю, нарига ўтмади. Нега бундай қилганини сўраганимизда, «Бир-икки кўрган билан ҳаётни билиб бўладими, билмаганиндан кейин қандай ёзасан?» — деб жавоб берди.

Бу фактдан шундай хулоса чиқариш мумкинки, «ёзувчининг ўзи яхши билган нарсаси» китобдан ўқиб олган билимлари, одамлардан эшитганлари ва ҳатто ўз кўзи билан кўрганлари ҳам эмас. Албатта, буларнинг ҳаммаси — китобий билим ҳам, одамлар билан жонли алоқа ҳам, дунёнинг узоқ-яқинини кўриш ҳам ёзувчи учун жуда зарур, буларсиз юксак ёзув маданиятига, чуқур ёзувчилик тафаккурига эга бўлиб бўлмайди. Бироқ, бари бир буларнинг ўзигина ҳали ёзувчига бемалол қалам олиб, ижодга киришишга асос бермайди. Афтидан, «ёзувчи ўзи яхши билган нарсаси» дегани, «ёзувчи ўзи чуқур ҳис қилган нарсаси», деган тушунчани ҳам ўз ичига оладики, асардаги ўқувчи қалбини куйдирадиган оташ ана шу ҳисдан пайдо бўлади. Лев Толстой асар ёзмоқчи бўлсангу, уни ёзмай қўя қолишини мумкин бўлса, ниятингдан воз кечганинг яхши, дейди. Абдулла Қаҳҳор буни «илҳом билан ёзиш», деб атайди. У 1944 йилда ёшлар семинарида саволларга жавоб бериб, бу тўғрида шундай деган:

«Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарсаси тўғрисида ёзса, буни ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилмайди. Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарсаси қогоздан қилинган гулга ўхшайди. Ҳис, ички дард кишининг қалбини емириб юборади. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди, ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатиш хоҳиши кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради. Кишидаги мана шундай ҳолатни, одатда, илҳом дейишади».

Ёзувчи ўзи чуқур ҳис қилмай ёзса қандай оқибатларга олиб келишини «Қўшчинон чироқлари» мисолида ҳам кўрса бўлади. Маълумки, роман Ўзбекистонда колхозлаштириш тарихига, деҳқон психологиясининг янгиланиш процессига бағишланган. Ёзувчи роман материаллини, даврни, одамларни жуда яхши билади,

Романда катта маҳорат билан ёзилган саҳифалар, унутилмайдиган ёрқин характерлар бор. Айни чоқда, унда шундай саҳифалар ҳам кўпки, уларнинг сустлиги, зериктирувчанлиги бу саҳифаларни ёзувчи ҳис қилмай, илҳомсиз ёзган дейишга асос беради. Айниқса, романнинг сўнгги қисми анчагина иллюстратив характерга эга. Масалан, Зокир ота билан Иброҳимов ўртасидаги муносабатлар колхозда агротехникадан кенг фойдаланиш керак деган ғояни ифодалаш учун киритилган. Афтидан, ёзувчи асарни қайта ишлаш процессида догматик танқиднинг ноўрин талабларига ён бериб, ҳамма нарсани қамраб олишга ҳаракат қилган. Абдулла Қаҳҳор ижодида бундай ҳиссиз ёзилган саҳифалар жуда кам. Аксинча, унинг жуда кўп асари жўшқин илҳом, оташин эҳтирос, инсоний туйғулар билан сугорилган.

Абдулла Қаҳҳор қаҳрамонини севса, уни шундай тасвирлайдики, ўқувчи ҳам бутун қалби билан севиб қолади, ундан нафратланса, бу нафратни шу қадар чуқур очадики, ўқувчи ҳам бутун вужуди билан ундан жирканади. Илҳом, эҳтирос, ҳис ва туйғу унинг асарларига чинакам самимийлик бағишлайди.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор асарларида ҳаққонийлик, табиийлик ва самимийлик бир-бири билан чамбарчас бирлашиб кетади ва уларнинг иттифоқидан соддалик деб аталган яна бир фазилят майдонга келади. Абдулла Қаҳҳор асарларининг соддалиги шундаки, у улкан ҳаётгий ҳақиқатларни айтиш учун фавқулодда воқеалар қидирмайди, масштаби катта ҳодисаларга муурожаат қилмайди, аксинча, ҳаётдаги энг оддий бирон воқеани олади-ю, шунинг ўзидан салмоқли умумлашма чиқаради. «Минг бир жон»ни эсланг. Бу ҳикояда жиддий воқеа бор дейишга ҳам тортинади киши. Мастура бир неча йил давомида қаттиқ касалга чалинган, у касалхонада ётади, уни кўрганлар тирик мурда деб ўйлайдилар, лекин Мастура тузалиб чиқади. Ёзувчи

ана шу оддий воқеани шундай фавқулодда маҳорат билан тасвирлаганки, натижада Мастура тақдири орқали ўқувчи инсоннинг ҳаётга муҳаббати бениҳоя қудратли куч эканини чуқур ҳис қилади. «Асрор бобо» ҳикояси ҳақида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Ёхуд «Бемор»ни эсланг. Сотиболдининг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Ёзувчи бу ҳикояда ҳам бениҳоя оддий воқеани жуда юксак умумлашма даражасига кўтаради. Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг бу хислати менга И. Эренбургнинг «санъаткор бир томчи шабнамга денгиз чуқурлигини бахш этади», деган чиройли гапини эслатди. Бундан яна шундай хулоса келиб чиқадики, санъатда оддий ҳодисалар ҳаёт улугворлигига қарама-қарши турмайди. Ҳамма гап ёзувчи истеъдодининг қудратида, унинг оддий воқеалар моҳиятига кира олиш қобилиятида.

Шу тариқа кўрамизки, Абдулла Қаҳҳор истеъдодини жилолантирган, унинг асарларини чинакам санъат намунасига айлантирган фазилятлар — ҳаққонийлик, табиийлик, самимийлик, соддалик ва уларнинг бирикишидан туғиладиган том маънодаги замонавийликдир.

* *
*

Абдулла Қаҳҳор китобхонлар билан учрашувлардан бирида ёзувчининг ёзувчилигини у яратган янги образларга, адабиёт домовойига ёздирган янги одамларига қараб баҳолаш керак, деган эди. Бу гапда катта маъно бор. Биз улкан ёзувчилардан қайси бирини эсламайлик, улар кўз ўнгимизда фақат ўз сиймолари билан эмас, яратган қаҳрамонлари қуршовида намоён бўладилар. Гоголь десак, Тарас Бульбадан тортиб Собакевичгача, Толстой десак, Анна Каренинадан Ҳожимуродгача, Шолохов десак, Григорий Мелеховдан Андрей Соколовгача ҳаёлимиздан липиллаб ўта бошлайди. Адабиёт образлари билан тирик, жонли одамла-

ри билан қудратли. Чинакам ёзувчи ҳаёт материаллари асосида истеъдод кучи билан шундай бир олам яратадики, бу олам бизга таниш ва нотаниш одамлар билан тўлиб-тошган бўлади. Шу одамлар, уларнинг ўзаро муносабати, тақдири, қувончи ва дардлари, бахти ва фожиялари орқали ёзувчи ўқувчига таъсир қилади, унинг фикрини қўзғатади, ҳисларини уйғотади. Ёзувчининг асарда айтмоқчи бўлган салмоқли гапи, тарғиб қилмоқчи бўлган ғояси, интиланган мақсади қаҳрамонлар характерида мужассамлашган бўлади. Биз Абдулла Қаҳҳор ижодига пойдевор бўлган эстетик принциплар ҳақида гапирдик. Аммо бу эстетик принциплар фақат Абдулла Қаҳҳоргагина эмас, балки умумсовет адабиётига хос бўлган, кўп миллатли адабиётимизнинг ҳамма вакиллари амал қиладиган принциплардир. Адабиётни эрмак деб эмас, жамиятнинг ривожига хизмат қиладиган буюк қурол деб билиши, шунинг учун ҳамиша халқ ҳаётидан илҳомланиши, халққа зарур гапларни айтишга интилиш Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ғоявий йўналишини кўрсатади, лекин унинг ўзига хос томонларини очмайди. Истеъдоднинг ўзига хослиги шу муҳим принципларни ижодда жорий қилишда, биринчи навбатда, асарда инсон образини яратишда кўринади. Абдулла Қаҳҳор қирқ йиллик ижодий фаолияти давомида шундай одамлар характери яратдики, улар аллақачон ҳар бир адабиёт мухлисининг маънавий ҳаётида катта ўрин тутувчи фигураларга айланган. Унинг қаҳрамонлари ичида жозибаси, маънавий кучи, ақли билан қалбимизни мафтун этадиган гўзал одамлар ҳам, нодонлиги, калтафаҳмлиги, эгрилиги билан нафратимизни қўзғайдиган бадбашара, хунук одамлар ҳам бор. Ёзувчи яратган қаҳрамонларнинг кўпчилиги китоб саҳифаларидан чиқиб, ҳаётга кириб кетди, уларнинг номи турдош номларга айланди.

Абдулла Қаҳҳор инсон образини чизишда, одам

характерини яратишда адабиётнинг умумий ва азалий қонунларига амал қилади. Бу қонунлар асардаги қаҳрамоннинг ҳаққоний ва табиий бўлишини, инсоний жозибасага эга бўлишини, ички дунёси кенг очилишини тақозо қилади. Абдулла Қаҳҳор асарларида буларнинг ҳаммаси бор, бироқ булар ўзига хос шаклда, бошқа ёзувчиларда учрамайдиган тарзда намоён бўлади. Бу фикримизнинг исботи учун, яхшиси, битта ҳикояни олайлигу, унда одам образи қандай яратилгани билан танишиб чиқайлик.

Мана, «Ўғри» ҳикояси. Бениҳоя ихчамлиги, соддалиги, психологик характеристикаларнинг аниқлиги, деталларининг ёрқинлиги, умумлашмаларининг кучи билан бу ҳикоя кичик эпик формаларда реализмнинг тантанасини ифодалаган ажойиб намуна бўлиб қолди.

Ҳикоядаги воқеа шу қадар жонли тасвирланганки, ўқувчи ўтмишда деҳқон бошида синган таёқларнинг қасир-қусурини ўз қулоғи билан эшитаётгандай бўлади. Ҳикояда қуруқ насиҳат, дидактика йўқ, ғоя тўлалигича бадиий тўқимага сингиб кетган. Ёзувчи бунга характерларни психологик жиҳатдан чуқур далиллаш орқали, табиийлик ва ҳаётийлик орқали эришган. Ҳикоя ғоят кескин драматик ситуациядан — Қобил бобонинг ҳўкизи ўғирлангани ҳақидаги хабардан бошланади. Шундан кейин автор деҳқон учун ҳўкизнинг нақадар зарурлигини уқтириб, «деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин», дейди. Ҳозирча бу фикр шунчаки оддий бир фикр холос, у ўқувчининг онига етиб борса ҳам, ҳали ҳисларига таъсир кўрсатмайди, унинг вужудини қамраб олиб, Қобил бобо тақдирига чинакам қизиқиш билан қарашга ундамайди. Шунинг учун ёзувчи бу фикрни қаҳрамоннинг психологик ҳолатини очиш билан кучайтиради: бошига фалокат тушиб, гангиб қолган Қобил бобонинг аҳволини тасвирлайди: «Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, тиззалари букилиб-букилиб кетади,

кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди». Ҳеч кутилмаганда энг қимматбаҳо, энг зарур, жонидан ортиқ кўрадиган нарсасидан, ғариб рўзгорини тебратиб турган кўмакчисидан ажраган, бу фалокатнинг бутун даҳшатини ҳали охиригача ҳис қилиб етмаган одамнинг дастлабки ҳолати бу ўринда жуда аниқ ва чуқур очилган. Унинг титраши ҳам, нажот излаб, одамларга жавдираши ҳам, мадорсиз тиззалари ҳам дабдурустан зарбага учраб карахт бўлиб қолган одамнинг аҳволини яхши ифодалайди. Бу тасвир ўқувчида Қобил бобога ачиниш ҳиссини уйғотади, биз энди Қобил бобонинг аҳволи нима кечишини ўйлай бошлаймиз, фожиадан қандай қилиб қутулишини кузата бошлаймиз. Ёзувчи ҳикоя воқеасининг табиий оқимини сусайтирмайди, вазият талаб қилган энг ҳаётий деталлари киритиб, ҳаракатни кучайтиради. Воқеага бурунсиз элликбоши аралашади. Унинг биринчи қадамлариданоқ биз элликбошининг қанақа одамлигини пайқай бошлаймиз. У дарҳол оғилда тафтиш ўтказди: «У оғилга кириб тешикни, ҳўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди; негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди». Унинг бу ҳаракатларида, айтиқса, устунни қимирлатиб кўришида Қобил бобо тақдирига бефарқ қараш, унинг кулфатига лоқайдлик сезилади. Элликбошининг лоқайдлиги унинг конкрет маънодан холи умумий сўзларида янада равшанроқ сезилади: «Ҳўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!» — дейди элликбоши. Ҳолбуки, Қобил бобога ачиган, юрагидан куйган, унга ёрдам бермоқчи бўлган одам бунақа умумий гаплар ўрнига бирон амалий иш қилиши, темирни қизигида босиб, ўғрининг изига тушиши лозим эди. Унинг кейинги гапидан биз элликбошининг Қобил бобо тақдирига лоқайд қарашинигина эмас, уни ҳақоратлаётганини, менсимаётганини, ерга ураётганини ҳам сезиб оламиз: «Йиғлама, йиғлама дейман. Ҳўкизинг оқ пошшо қўли остидан чиқиб

кетмаган бўлса топилади». Ҳўкизининг топилиш шартини қаранг — «оқ пошшо қўли остидан чиқиб кетмаган бўлса» эмиш... Ҳар бир соғ, эси бутун одам бу гапнинг замиридаги ҳақорат ва бефарқликни пайқаб олиши мумкин. Аммо Қобил бобо пайқамайди. Ёзувчи унинг бу дақиқадаги руҳий аҳволини ҳам тўғри кўрсатади — ночор, ожиз Қобил бобо нажот кутади ва унга ҳар қандай оҳангда айтилган «топилади» деган сўз «мана ҳўкизинг» дегандай бўлиб туюлади. «Ҳўкизинг топилади», деб «кўнгил кўтаргани учун» элликбошига, албатта, бир нима бериши керак. Қобил бобо ҳамёнизи қоқиштириб борини элликбошига беради, яна қанча дуо қилади. Нега энди элликбошига «бир нима бериш керак? Ёзувчи икки оғиз гап билан бунинг сабабларини очади. «Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум». Бундай йўллар билан амалга минган одам учун, табиий, элликбошилиқ — халқнинг хизматини қилиб, мушкулени енгиллатиш воситаси эмас, бойлик орттириш воситаси бўлади.

Қобил бобонинг ҳамёнидагини олгандан кейин элликбошининг бутун қилган иши шу бўлдики, у «бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетади». Шундан кейин воқеага амин ҳам кириб келади. Абдулла Қаҳҳор унинг ҳам портретини чизмайди, биографиясини айтмайди, фикрлари, яшаш йўсини, порахўрлиги ҳақида маълумот бермайди. Бироқ унинг Қобил бобога айтган уч-тўрт оғиз гапидан, у билан гаплашаётгандаги икки-уч қилиғидан аминнинг бутун разолати ва ифлослигини кўрамиз-қўямиз. Амин образини чизишда ёзувчи драматик асарларга хос приёмдан — унинг нутқи орқали ўзини рўйи рост кўрсатиш приёмидан фойдаланади. Қобил бобо не-не азоблар тортиб, қўрқиб, умид қилиб, аминнинг ҳузурига келади. Амин бу бечора шўрпешана чолни кўриб, «оғзини очмасдан қаттиқ

кекирди, кейин, бақбақасини осилтириб кулди». Шу қилиқнинг ўзидаёқ аминнинг бениҳоя ифлослиги, қобил боболарни оёқ учида кўрсатишини, уларнинг ташвиши, ғами, кулфати унга осмондаги юлдузлардек олис эканини, унинг фуқарога ғамхўрлик қилишдан, одам учун қайғуришдан батамом беҳабар эканини кўриш мумкин. Аминнинг бундан кейинги сўзлари бу фикрни тўла тасдиқлайди. «Сигир йўқолдими?» — деб сўрайди амин воқеадан хабардор бўлса-да. Йиғлаб, қалтираб, аминдан нажот кутиб ўтирган Қобил бобога «Йўқолмасдан илгари бормиди?.. Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?.. Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадими?» деган бемаъни саволларни беради. Бундай муомаланинг тагида оддий фуқарога, камбағал деҳқонга менсимай, бефарқ қараш, қолаверса, ундан нафратланиш ҳисси ётади. Қобил боболар аминлар учун даромад манбаи, холос. У ҳатто элликбошига ўхшаб ийманиб ҳам ўтирмайди — очиқдан-очиқ пора сўрайверади: «Суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келиндими?» Бир ҳафтадан кейин маълум бўладики, бу «суюнчи» эвазига аминнинг бор-йўқ қилган иши Қобил бобога приставга арз қилгани рухсат беришдан иборат бўлган экан. Приставни эса «бегим дегунча, кишининг бели синар экан». Пристав битта кулангир, битта фаранги товуқ, уч сўм пулни олгандан кейин Қобил бобони аминга қайтаради, амин элликбошига юборади. Элликбошининг жавоби инсонни масхаралаш, оёқ ости қилиш, хорлашни касб қилиб олган амалдорларнинг моҳиятини узил-кесил фош қиладиган жавоб. У Қобил бобога ҳўкизнинг терисини кўнчиликдан қидиришни маслаҳат беради. Ҳам ҳўкиздан, ҳам бисотидаги бор-йўғидан ажралган Қобил бобо ночор элликбошининг қайнатаси Эгамберди пахтафурушнинг бир жуфт ҳўкизини «кичкинагина» шарт билан ижарага олади. Ҳикоянинг бошида «Отнинг ўлими — итнинг байрами» деган мақол келтирилган. Ҳикоянинг сўнггида биз бу мақол-

нинг маъносини аниқ билиб оламиз. Қобил бобо оғир фожеани бошидан кечирди, бироқ бу фожеа ҳўкизнинг ўғирланишигина эмас. Қобил бобони ҳақиқий фожиага дучор қилганлар — элликбоши, амин, тилмоч, приставлар. Улар Қобил бобо устига қузгундек ёпирилиб, сўнгги томчи қонигача сўриб олишади. Улар бу ожиз, нотавон, муштипар одамни мазах қилишади, ҳўрлашади, тупроққа қоришади, унинг инсонлик қадр-қимматини таҳқирлашади. Қобил бобо эса буни тушунмайди. Унинг фожеаси шунда. Қобил бобонинг аянчли тақдирида ўтмишдаги юз минглаб оддий одамларнинг оғир аҳволи умумлаштирилган.

«Ўғри» ҳикояси бизнинг фикримизга ҳам, туйғуларимизга ҳам кучли таъсир қилади, бунинг асосий сабаби шундаки, ҳикоядаги учала қаҳрамон — Қобил бобо, эликбоши ва амин бениҳоя жонли чиққан. Ёзувчи бунга психологик анализ орқали, уларнинг аҳволи руҳиясини табиий ва ҳаётий тасвирлаш орқали эришган. Айни ана шу психологик анализда ёзувчининг характер яратишдаги ўзига хослиги жуда аниқ кўринади. Н. Г. Чернишевский Л. Толстой асарларидаги психологизмни таҳлил қилиб, шундай ёзган эди: «Психологик анализ турлича йўналишларга эга бўлиши мумкин: бир ёзувчини кўпроқ характерларнинг қирралари қизиқтиради, иккинчиси — ижтимоий муносабатлар ва маиший тўқнашувларнинг характерларга таъсирига қизиқади, учинчиси — ҳислар билан фаолият ўртасидаги алоқага, тўртинчиси — эҳтирослар анализига қизиқади. Граф Толстойни эса ҳамма нарсадан кўпроқ психик жараённинг ўзи, унинг шакллари, қонунлари, аниқроқ атама билан атайдиган бўлсак, қалб диалектикаси қизиқтиради». Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, турли реалист ёзувчилар ижодида истеъдодларининг хусусиятига, майлларига кўра психологик анализ турлича йўналишларга ва индивидуал хислатларга эга бўлиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор фақат «Ўғри»дагина эмас, деярли ҳамма ҳикояларида қаҳрамоннинг ички дунёсини очар экан, унинг қалбидаги ўзгаришларни микроскопга солиб кўраётгандай ҳамма тафсилоти билан тасвирламайди. Уни, биринчи навбатда, ҳаётда кўп учрайдиган оддий вазиятларнинг одам руҳига таъсири ва шу таъсир туфайли туғиладиган хатти-ҳаракатлар қизиқтиради. Диққат билан қарасангиз, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида батафсил портретларни учратмайсиз. У қаҳрамоннинг ўтмишини мукаммал тасвирламайди, унинг келажакдаги ҳаёти ҳақида ҳам ҳеч нарса демайди. Шунга қарамай, ҳар бир ҳикояда муайян характерга эга бўлган жонли одамлар ҳаракат қилади. Ёзувчи истеъдодининг қудрати шундаки, у баъзи бир рассомлар каби характерни контурлар ёрдамида чизади, бу контурларда эса унинг энг муҳим томонлари акс этган бўлади.

Абдулла Қаҳҳор повесть ва романларда психологик анализнинг бошқача турларидан фойдаланади. Бу жанрларнинг имконияти ҳикояга қараганда анча кенг бўлгани учун уларда ёзувчи қаҳрамонлар характерининг батафсил намоён бўлишига йўл қўяди, уларнинг биографиясини ҳам, маънавий ҳаётидаги ўзгариш ва тебранишларни ҳам мукаммал тадқиқ қилади, ҳатто ўрни келганда характерларнинг энг кескин, энг мураккаб қарама-қаршиликларга дуч келгандаги ҳолатини ҳам атрофлича тасвирлайди. Лекин ёзувчи повесть ва романларда ҳам худди ҳикояларидагидек қаҳрамон характерини тасвирлашда, унинг ички дунёсини очишда табиийликдан, ҳаётийликдан заррача ҳам чекинмайди.

Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиганда, биз улардаги қаҳрамонларнинг салбий ёки ижобийлигини осонгина ажратиб оламиз. Масалан, «Қўшчинор чироқлари»даги Сиддиқжоннинг ижобийлиги, Зуннунхўжанинг салбийлиги ҳеч кимда заррача шубҳа тўғдирмайди.

Бироқ шу характерлар замирига чуқурроқ кўз ташласак, Зуннунхўжа фақат қора бўёқ билан яратилмаганидек, Сиддиқжоннинг ҳам мураккаб эканини кўрамиз. Характер яратишда ранглардан, бўёқлардан фойдаланиш ёзувчилик санъатининг муҳим қисмидир. Ёзувчи бўёқлардан фойдаланишда моҳир рассомдек иш тутиши керак. Рассом қорни тасвирлар экан, ҳеч қачон соф оқ бўёқни ишлатмайди, белилага қорамтир ёки кўкимтир ранглардан аралаштиради, қоп-қора кўмирни тасвирлар экан, уни жонлантириш учун, қоралигини кучайтириш учун ёруғ фон ҳам яратади. Ёзувчи ҳам рассом кўзига эга бўлиши, рассомдек бир рангни қирққа бўлиб, шундан энг зарурини топиб ишлатиши керак. Абдулла Қаҳҳор асарларининг биронтасида соф оқ ранг ёки соф қора рангни топа олмайсиз. Ҳатто «Сўнгги нусхалар»дек соф сатирик қаҳрамонлари ҳам фақат қора бўёқ билан чизилган эмас. Сухсуров ҳар қанча жирканч, ҳар қанча бадбашара бўлмасин, Нетайхон ҳар қанча нафратимизни қўзғамасин, Қори қанчалик разил бўлмасин, уларнинг жонли одамлар эканига заррача шубҳа қилмаймиз. Ёки «Синчалак»ни олайлик. Саида ижобий қаҳрамон, бироқ унинг характерини чизишда ёзувчи бўёқларни жуда меъёрида ишлатади. Муҳими шундаки, ёзувчи Саидани жонлантириш учун, унга инсоний жозиба бағишлаш учун, атайин унинг характерига турли-туман нуқсонлар ёпиштирмайди. Бу — сунъийликка олиб борар эди. Аксинча, автор Саиданинг қилиқларини, гап-сўзларини, фаолиятини муболағасиз, ортиқча бўрттирмай тасвирлайди. Саида реал ҳаётда нима қилиши мумкин бўлса, китобда ҳам шуни қилади. Қаландаров ҳам шундай. Биз Қаландаровнинг салбий томонлари билан бирга, унга инсоний жозиба берадиган фазилатларини ҳам кўрамизки, бу Қаландаров характерининг ишончли чиқишига хизмат қилади.

Абдулла Қаҳҳорнинг характер яратиш маҳоратида

яна бир ўзига хос томон бор — у характерларни тасвирлар экан, уларнинг фаолиятига, хатти-ҳаракатига аралаша бермайди, худди уларнинг тақдирига бефарқ қараётгандай, «яхши»ни ҳам, «ёмон»ни ҳам лоқайд тасвирлаётгандай туюлади. Аслида эса, албатта, бундай эмас. Аввалги саҳифаларда ёзувчининг ғоявийлиги ҳақида, ҳар бир асарида муайян позицияда туриши тўғрисида муфассал гапирдик. Ёзувчилик санъатининг сирли ва қийин томонларидан бири ҳам, асли, ўзи шунда — ёзувчи қаҳрамонга муҳаббатини ҳам, қаҳрамондан нафратини ҳам ошкора қилиб қўймаслиги, ўқувчига ҳадеб «раҳбарлик» қилавермаслиги керак. А. П. Чехов 1892 йилда Авилова деган ёзувчига шундай деб ёзган эди: «Сизга бир ўқувчилик маслаҳатим бор: ночор ва бечора одамларни тасвирлаб, ўқувчининг раҳминини келтирмоқчи бўлсангиз, ўзингиз совуққонроқ бўлишга ҳаракат қилинг — бу ўзгаларнинг кулфатини чуқурроқ кўрсатишга ёрдам беради». Орадан кўп ўтмай ёзган иккинчи мактубида Чехов бу фикрни яна чуқурлаштиради: «Ғамгин ҳикоялар ёзганда лоқайд-роқ бўлиш кераклигини сизга ёзган эдим. Гапимни қулоғингизга олмасиз. Ҳикоя устида йиғлаб-сиқташ мумкин, ўз қаҳрамонларинг билан бирга азобланиш мумкин, бироқ, ўйлайманки, бунинг ҳаммасини ўқувчига билдирмай қилиш керак». Чеховнинг ўзи ижодида бу қоидага қатъий амал қилган. Афтидан, Чеховни устоз деб билган, унинг мактабидан кўп нарса уқиб олган Абдулла Қаҳҳор ҳам характер яратишда ана шу талабга риоя қилади. «Бемор»ни эслайлик. Ёзувчи Сотиболдини, унинг оғир аҳволини, хотинининг ўлимини тасвирлайди. Бироқ бирон ўринда «оҳ, бечора қандай эзилган», деган қабилда оҳ-воҳ чекмайди, сентиментал кечирмаларга ихтиёр бермайди. «Ўтмишдан эртаклар»да «Хурқиз» боби бор. Ёзувчи ҳали балогатга етмаган Саврининг фожеали тақдирини тасвирлайди. Маъсума қиз эрга тегишни хаёлига ҳам келтирмайди, паровоз

гудоги унга олис-олисларни эслатади. У билибми-билмайми, «паровоз, мени олиб кет», дейди-ю, шу биргина гапнинг, ҳали куртак очмаган ноаниқ орзунинг қурбони бўлади. Ёзувчи буларни тасвирлар экан, бирон ўринда ўзидан бирон гап қўшмайди, қизга раҳми келаетганини, унга ачинаётганини билдирмайди, сентименталликка берилмайди. Аммо ҳар иккала ҳикояни ўқиб чиққач, ёзувчи қистамаса-да, ўқувчи ларзага тушади, қаҳрамонлар тақдири устида гоҳи ошкора, гоҳи яшириб йиғлайди, кўзи билан бўлмаса-да, қалби билан йиғлайди. Давримизга бағишланган асарларда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Ёзувчи, масалан, Асрор бобонинг тақдирига аралашмайди, унинг онглилиги, олижаноблиги, ватанпарварлиги ҳақида узундан-узоқ мулоҳаза юритмайди, ундан қандай завқланаётганини ўқувчига билдирмайди. Бунинг ўрнига ёзувчи Асрор бобонинг ишларини, қилиқларини, гапларини кўрсатади-қўяди. Ёзувчи ўз қаҳрамонини ошкора мақтаб, кўкка кўтармаса-да, ўқувчи уни бутун қалби билан севиб қолади, у билан бирга шодланади, унинг қайғусига шерик бўлади. Кўрамизки, характерлар тасвиридаги лоқайдлик аслида лоқайдлик эмас, ўқувчининг қалбига кучлироқ таъсир қилиш имконини берадиган восита экан. Характер яратишдаги бундай усул катта истеъдоднинг, юксак маҳоратнинг самарасидир.

Абдулла Қаҳҳорнинг характер яратиш маҳоратидаги яна бир фазилат — у қаҳрамонларни ғоят табиий, ғоят ҳаётий қилиб тасвирлашга интилар экан, ана шу табиийликка путур етказадиган ҳар қандай сунъийликдан қочади. Унинг асарларида кўтаринки оҳангда, тантанали суръатда чизилган биронта ҳам характер топа олмайсиз. Патетика, дабдаба, баландпарвозлик Абдулла Қаҳҳор истеъдодига батамом ёт нарса, буларнинг ҳаммаси ўрнига у фақат бир нарсани — ҳаётий соддаликни муқаддас деб билади. «Кўр кўзнинг очилиши» ҳаётдаги қаҳрамонона ҳодисани тасвирлашга ба-

ғишланган. Босмачилар қўлига тушиб қолган Аҳмад полвон ҳаётининг сўнгги дақиқаларини ҳам халқ ишига бағишлайди—у кўрбошини ўлдириб, адашиб юрган йигитларнинг кўр кўзини очиб, ҳалок бўлади. Ёзувчи шундай фавқулодда ҳодисани тасвирлашда ҳам патетикага берилмайди, қаҳрамоннинг босмачиларга нафрати ҳақида, муқаддас бурч ва ҳоказолар ҳақида ортиқча мулоҳаза юритмайди. Аҳмад полвоннинг ҳар бир ҳаракати худди ҳаётнинг ўзидагидек табиий. Бу эса унинг қаҳрамонлигини ҳар қандай баландпарвоз сўзлардан кучлироқ таъкидлайди. «Оғриқ тишлар» — сатирик комедия. Одатда, сатирада ҳар қанча муболаға, ҳар қанча кўтаринкилик бўлса, билинмай кетаверади. Бироқ ёзувчи бу асарда ҳам муболаға, гротеск ўрнида табиийлик ва ҳаётийликка интилади. Шунинг учун ҳам Заргаров билан Марасул Ҳузуржонов характери ёрқин ва ишонарли чиққан.

«Ўтмишдан эртаклар» нашр қилинмасдан аввал ёзувчилар союзида муҳокама қилинди. Шунда баъзи ўртоқлар «асардаги воқеалар бола кўзи билан кўрилган, ҳаммаси болалик хотиралари, шунинг учун унга болалик романтикасини сингдириш керак. Ота образини ҳам кучайтириш, унинг тўғрисида илиқроқ гапларни кўпроқ айтиш керак», деган истак билдиришган эди. Бироқ ёзувчи бу маслаҳатга амал қилмади. Дарҳақиқат, ўйлаб қараса, ёзувчи ҳақ: ота образини кучайтириш, болалик романтикасини сингдириш асарнинг умумий руҳига унча тўғри келмайди, чунки ёзувчи фақат бу асарида эмас, бутун ижоди давомида кўтаринкилик, романтика, мулоҳазалар баён қилишдан кўра характерларни бевосита кўрсатишни маъқул деб билади.

Шу тариқа психологик анализнинг ўзига хослиги, характерлар тасвирида ранглардан маҳорат билан фойдаланиш, кўтаринки пафос ўрнига ҳаётий соддаликка интилиш, қаҳрамонлар тасвирида сентимен-

тализмдан қочиб, ўқувчининг сезгиларига ишониш қўшилиб, Абдулла Қаҳҳор реализмга фавқулодда куч бағишлайди, унинг қаҳрамонларини жонли ва ҳаётий одамларга айлантиради.

Абдулла Қаҳҳор юзлаб ёрқин характерлар яратди. Унинг асарларини эслашимиз биланоқ, бу қаҳрамонлар бутун ўзига хослиги билан параддагидек кўз ўнгимиздан сафланиб ўтаверади. Уларнинг салбийлари ҳам, ижобийлари ҳам ҳар қанча бир-биридан фарқ қилмасин, битта муштарак томонга эга — улар қайноқ қалб билан яратилган характерлар. Бу характерларни яратишда ёзувчи қалбини иситган — олов, ёзувчига илҳом берган манба эса инсонга муҳаббатдир. Абдулла Қаҳҳор ҳеч қачон ҳеч қайси асарида инсонга муҳаббатини рўкач қилган, баланд овоз билан ҳайқириб айтган эмас, шундай бўлсада, унинг ҳар бир асарида шу муҳаббатнинг ёлқини сезилади. Фақат қалбида шу муҳаббат оташи ёнган ёзувчигина Бабар, Қобил бобо, Туробжон, Унсин сингари образларни яратиши мумкин. Фақат инсонни ҳар қандай иллатдан, доғдан пок кўришни истаган, унинг буюклиги ва олижаноблигини ўйлаган ёзувчигина Сухсуровлар ва Ҳузуржоновларни шунча оташинлик билан қоралаши мумкин. Фақат инсонга ишонган, унинг баркамоллигидан фахр қилган ёзувчигина Аҳмад полвон, Асрор бобо, Саидалар каби жозибадор одамлар характерини яратиши мумкин.

Шундай қилиб, чуқур гуманизм, оддий одамга муҳаббат, уни олижаноб ва баркамол кўриш истаги, шуларнинг натижаси ўлароқ яратилган характерларнинг инсоний жозибаси — Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг нурли жилоларидан биридир.

* *
*

Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги китоблар ва мақолаларга эътибор берсангиз, асарлари атрофида бўлган

мунозараларни эсласангиз, «ёзувчи ижодида ҳаётдаги ижобий ҳодисаларга қараганда салбийлари кенгроқ ўрин тутади», деган фикр кўпдан бери айланиб юрганини кўрасиз. Бу фикр ҳар хил мақомда — гоҳ юмшоқ таъна шаклида, гоҳ дўстона маслаҳат тарзида, гоҳ кескин талаб оҳангида, гоҳ таассуф йўсинида кўп айтилган. Ёзувчи ижодига умумий назар ташласак, ҳақиқатан ҳам шундай эканини тан олмай илож йўқ. Тўғри, Абдулла Қаҳҳор ҳаётнинг ижобий томонларини ўзида мужассамлаштирган Аҳмад полвон, Мастон, Асрор бобо, Деҳқонбой, Ҳафиза, Саида каби образларни ҳам яратган. Шундай бўлса-да, бари бир, унинг ижодида салбий ҳодисаларнинг салмоғи ортиқроқ. Унинг ҳикояларида кўпинча марказий ўринда салбий одамлар туради. Унинг пьесалари ҳам турли-туман иллатларни ташувчи кишиларга бағишланган. Ҳатто йирик асарларида ҳам салбий қаҳрамонлар ёки чалароқ ижобий қаҳрамонлар биринчи ўринда. Бироқ бу ҳақиқатан ҳам ёзувчи ижодининг қусурими? Ёзувчи дунёқарашидаги ғоявий заифликдан ёки ҳаётни, ундаги тарихий тараққиётни мукаммал кўра олмасликдан туғиладими? Бу ҳол ёзувчининг бутун ижодини бўлмаса ҳам айрим асарларини қоралашга, уларнинг юксак ғоявий-бадиий фазилатларини, бинобарин, тарбиявий аҳамиятини камситишга асос берадими? Йўқ, албатта! Акс ҳолда салбий ҳодисалар тасвирига жуда кўп эътибор берган Чеховни ёки Салтиков-Шчедринни ҳам қоралаш керак бўларди, И. Ильф билан Е. Петровни «ёзувчи эмас», деб эълон қилиш лозим бўларди.

Ёзувчи ижодига баҳо берганда фақат нимани акс эттираётганини асос қилиб олсагу, бошқа томонларни ҳисобга олмасак, нообъектив, бир томонлама йўлга кириб кетиш осой. Ёзувчи ижодининг қимматини белгилайдиган энг муҳим нарсаси унинг акс эттираётган ҳодисаларга муносабатидир. Ёзувчи ҳаётдаги ижобий ҳодисани,

ижобий одамларни ҳар қанча марказга қўйиб тасвирласа ҳам, уларга эҳтироссиз, бефарқ муносабатда бўлса, бекор. Шунингдек, салбий ҳодисага кўпроқ эътибор берса, уни асарнинг марказига қўйиб тасвирласа-ю, уни эҳтирос билан қораласа, фош қилса, бунинг учун ёзувчига таъна ёғдириш эмас, таҳсин айтиш керак. Ҳаёт — мураккаб нарсаси. Унда яхши билан ёмон, янги билан эски, ижобий билан салбий чирмашиб кетган бўлади. Ёзувчи эса ҳаётнинг айрим қисмларини, бўлақларини ажратиб олиб эмас, ҳаммасини бир бутунликда, яхлитликда акс эттиради. Бундан ташқари, «яхши»ни «яхши» дейиш йўллари ҳам кўп. Кўпинча «ёмон»ни «ёмон» дейиш билан ҳам «яхши»нинг «яхши»лигини кўрсатиш, жуда бўлмаганда, шунга ишора қилиш мумкин. Ҳаётни тасвирлашда нимага кўпроқ эътибор бериш, «яхши»ни яхши дейишнинг қандай усулини танлаш бутунлай ёзувчининг ихтиёрида бўлиб, унинг ўзига хослигига, истеъдодининг хусусиятларига боғлиқ. Масаланинг бу томонини ҳисобга олмай, ёзувчи олдида «ижобийни ёзу, салбийни ёзма, кулиб ёзма, порахўрнинг ёнига ижобий қаҳрамонни раҳбар қилиб қўй» деган талабларни қўйверсак, бировнинг уйига эшик қоқмай, рухсат сўрамай бостириб кириб, лойли чориғи билан тўрга чиқиб олган бетакаллуф одамнинг аҳволига тушиб қоламиз.

Бадиий ижод такаллуфни, назокатни тушуниб муомала қилишни жуда-жуда талаб қиладиган соҳа. Биз ёзувчига такаллуф билан муомала қилсак, унинг сиймосида фақат адашишу хато қилишдан бошқага ярамайдиган махлуқни кўрмасак, ўзимизни эса унинг хатоларини тузатиб туришга яратилган бирдан-бир доно қози деб билмасак, салбий ҳодисаларга кўпроқ қизиққани учун ёзувчини қоралаш ўрнига, бунинг сабабларини чуқурроқ ўрганамиз. Унда Абдулла Қаҳҳор ижодининг бу хусусияти тасодифан пайдо

бўлмаганига, салбий ҳодисаларга кўпроқ қизиқиши истеъдодининг характериға боғлиқ эканига яна бир карра амин бўламиз.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвиётга, сатираға, кулгига мойил ёзувчи. У адабиётдаги биринчи қадамини сатирадан бошлаган. 20-йилларда республикада чиққан газета ва журналларни варақласангиз, «Гулёр», «Норин шилпиқ», «Яланг оёқ», «Ниш», «Мавлон кифур» деган ғалати таҳаллусларга дуч келасиз. Уларни адабиёт даргоҳига эндиgina қадам қўйган ва бу ҳодисадан ҳаммани хабардор қилиб қўйиш иштиёқида ёнган ўн етти яшар Абдулла Қаҳҳор ўйлаб топган эди. Бу таҳаллуслар билан босилган бир талай сатирик шеърлар, ўткир фелъетонлар, кулгили ҳикоялар эса «умидли ёш қалам»нинг энди ниш уриб келаётган таланти ўзига хос жилоларга эга эканидан дарак берган илк қалдирғочлар эди. Шундан бери унинг сатирик истеъдоди асардан асарга чиниқиб борди, чархланди, улғайди ва камолотга эришди.

Биз унинг асарларини ўқиб, улардаги қизиқ воқеалардан, ажойиб одамлардан, ўткир иборалардан, маънодор қочириқлардан, нозик киноялардан завқланиб, кўп кулганмиз ва ёзувчининг истеъдодига таҳсин ўқиганмиз. Шунинг учун таҳсин ўқиганмизки, том маънодаги сатирик асар яратиш жуда қийин иш. Бу ҳамма ёзувчига ҳам муяссар бўлавермайди. Сатира — тўхтовсиз зўрайиб борадиган муболаға эмас, аямай ишлатилган, ўлчанмай чапланган бўёқлар ҳам эмас. Сатира — ҳаётда ҳар қадамда ҳаёт ҳодисалари замирида яшириниб ётган кулгини пайқашга, уни асарга кўчириб, қайта яратишга, жонлантиришга имкон берадиган алоҳида қобилият туфайли туғилади. Шунинг учун сатирик истеъдодни нодирликда юзлаб қоракўл терилари ичидан аҳён-аҳёнда битта чиқиб қоладиган сурга қиёс қилса бўлади.

Абдулла Қаҳҳор ана шундай ноёб ва камёб истеъ-

дод эгаси. Ҳажвга, кулгига мойиллик унга ташқаридан ёпишган ёки ҳаётини тажриба туфайли орттирган бисот эмас, балки унинг қон-қонига сингиб кетган хусусият, қолаверса, унинг фикрлашидаги ўзига хосликдан туғилган. Модомики шундоқ экан, кулгили асарлар ёзгани ва кулги орқали ҳар хил иллатларни, камчиликларни қоралашга мойиллиги учун ёзувчидан таъна қилиш одамдан «Нега сочинг жингалак?», «Нега кўзинг қора?», «Нега юзингда холинг бор?» деб таъна қилишдай бемаънилик бўлар эди. Бундай ёзувчидан бошқача ёзишни талаб қилиш ҳам мумкин эмас, бари бир беҳуда кетади, чунки истеъдод пўстин эмаски, баҳор кириши билан ечиб, енгилроқ кийимга ўтилса...

Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик асарларига нотўғри, бир томонлама муносабатни туғдирадиган, шу туфайли бу асарларнинг ҳақиқий қимматини объектив белгилашга ҳалақит берадиган омиллардан бири шундаки, биз ёзувчи ижодини майда-майда, бир-бири билан боғланмаган қисмларга ажратиб ташлаймиз, ҳар бир янги асар аввалги асарларнинг издоши, давомчиси эканини ҳисобга олмаймиз. Бизнинг назаримизда, кўпинча «Синчалак»ни ёзган ёзувчи яхши, тўғри гоёвий позицияларда турган, ўз вазифаларини тўғри тушунган ёзувчи бўлади-ю, «Оғриқ тишлар» ёки «Сўнги нусхалар»ни ёзган ёзувчи анча ғўр, ҳамма нарсани тагигача пухта ўйлаёлмайдиган, танқидга муҳтож ёзувчи бўлади. Ҳолбуки, «Синчалак» билан «Сўнги нусхалар» ҳам, «Адабиёт ўқитувчиси» билан «Минг бир жон» ҳам, «Асрор бобо» билан «Тўйда аза» ҳам бир қўл билан, битта қалам билан, бир қалб, бир ният, бир хил истеъдод билан ёзилган. Унинг носатирик асарларига пойдевор бўлган эстетик принциплар сатирик асарлари учун ҳам пойдевор бўлган. «Кампирлар сим қоқди» ёки «Маҳалла»ни ёзганида Абдулла Қаҳҳор адабиётнинг моҳия-

тини, вазифасини, инсон ҳаётидаги ўрнини қандай тушунган бўлса, «Майиз емаган хотин», «Ўтмишдан эртаклар», «Шоҳи сўзана»ни ёзганда ҳам худди шундай тушунган. Муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор адабиётни коммунистлик қурилишининг муҳим қуроли деб билар экан, буни ибтидоий тарзда, бир ёқлама тушунмайди. Адабиёт шундай қуролки, унинг имкониятлари бениҳоя кўп. У зафарга ундовчи байроқчина, умумхалқ тўйларини қизитувчи карнайгина эмас, лозим бўлганда жарроҳнинг қўлидаги нашта ҳам. Шунинг учун ёзувчи жамият баданида бирон яра-чақани сезиб, унинг яллиғланаётганини кўрса, қўлидаги нашта билан уни даволашни ўзининг бурчи деб билади.

Абдулла Қаҳҳор учун ижодда нашталик вазифасини кулги ўтайди.

Ўрни келганда кулгининг бадиий асардаги роли ҳақида икки оғиз гапириш керак. Маълумки, кулги асарлар адабиётда анча-мунча топилади. Лекин уларнинг ҳаммасида ҳам кулги нашталик ролини ўйнайвермайди. Айрим ёзувчилар борки, ўқувчини кулдириш улар учун ягона мақсад. Бундай ёзувчилар ҳар қандай қилиб бўлса-да, қизиқроқ воқеа топишга, сюжетни қизиқроқ қуришга, латифанамо ҳодисаларни тасвирлашга, ҳар хил қизиқ ибораларни топиб ишлатишга ҳаракат қилишади. Бундай асарни ўқиганингда роҳат қиласан, маза қилиб куласан, авторнинг ақлига, топқирлигига, зукколигига қойил бўласан, аммо орадан бир-икки кун ўтгач, эслаб кўрсанг, ундан хотирангда ҳеч қандай из қолмаган бўлади.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги бошқача характерга эга. У ҳеч қачон ўқувчини кулдириш учунгина ёзмади. Унинг асарларида кулги авторнинг тасвирланаётган ҳодисага муносабатини ифодаловчи восита, холос, У кулгидан ҳаётдаги ижобий ҳодисаларни тас-

диқлашда, уларга хайрихоҳлигини, муҳаббатини билдиришда, шунингдек, ҳар хил салбий ҳодисаларни, турли-туман иллатларни инкор қилишда, уларга нафратини билдиришда фойдаланади. Абдулла Қаҳҳор асарларида биз кулгининг ҳар хил турларини учратамиз — уларда майин табассумдан аччиқ истеҳзогача, юмшоқ ҳазилдан узиб оладиган киногача, енгил жилмайишдан ғазабли қаҳқаҳагача бор. Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги амплитудаси бениҳоя кенг. Ёзувчи ҳар гал танлаб олинган воқеанинг оқими-га, қаҳрамоннинг характери-га, ўзининг ниятига мос равишда кулгининг ана шу турларидан биттасини ёки бир нечтасини қўллайди. Масалан, «Ўтмишдан эртаклар»ни эсланг. Унинг бир бобида Валихон сўфининг ўз меҳнати билан тириклик қилиб юрган одамларга тинчлик бермайдиган ярамас иғвогар экани очилади. Аламзада қишлоқ йигитлари ундан ўч олиш йўлини қидиришади. Ниҳоят, унга эшакнинг миясини едириб, жинни қилишмоқчи бўлишади. «Дам бу ишни қилишдан заррача тап тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг азон айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўчанглаб мачитдан чиқиб келишини кутар эди. Кула-ла икковимиз ҳам шундай кайфиятда азонни орзиқиб кутар эдик». Эшакнинг мияси сўфига таъсир қилмайди, қишлоқ йигитлари уни «чирогпоя» қилишга мажбур бўлади.

Бутун қисса каби бу боб ҳам жуда ўткир юмор билан суғорилган, юқоридаги сингари мисраларни ўқиганда одам ўзини кулгидан тўхтатиб туролмайди. Бироқ бу ўриндаги кулги ғазабкор, аччиқ, заҳарханда кулги эмас. Биз бу ўринда ўтмишдаги одамларнинг нодонлигидан куламиз ва бу кулгимизда бугунги донолигимиз, ҳамма нарсани билишимиз, хурофот ва бидъатлардан қутулганимиз учун фахр тўй-

ғуси ҳам бор. Биз сўфининг аҳволидан кулағимиз ва бу кулғимизда одамларга тинчлик бермаган ифвогарнинг шармандаи шармисор бўлганига қувонч туйғуси бор. Энди «Тешик тош» бобини эсланг. Биз бу бобни ўқиганда ҳам кулағимиз, бироқ бу кулғи бошқача кулғи — у Бабар деган қашшоқ, ҳақир, қўли қисқа муштипар одамнинг аччиқ фожеасини, аламли ҳаётини чуқурроқ ҳис қилишга, чуқурроқ таъкидлашга ёрдам берадиган аччиқ кулғи. Шу тариқа ёзувчи кулгини бадий тасвирнинг муҳим воситаларидан бирига айлантиради.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулғи ҳамма вақт актив роль ўйнайди. У шунчаки тасвир воситаси эмас, ўқувчини тарбиялаш қуроли ҳам. Ёзувчи ўз ғояларини яланғоч баён қилмайди, бунинг ўрнига у кулғи орқали ўқувчининг туйғусига таъсир қилишни афзал кўради. Ўқувчи ҳам, масалан, «Ўжар» ни ўқийди, Қутбиддинов билан Заргаровнинг «шу кетишда шаҳаримиз яна эллик йилдан кейин қандай бўлар экан, сўнгги вақтларда фан кишиларни яшартириш тўғрисида нега индамай қўйди», деган мавзудаги суҳбатларига, шахматнинг зарари ва бола тарбияси ҳақидаги мунозараларига гувоҳ бўлади, ниҳоят, уларнинг Суяр олдида шарманда бўлганларини кўриб, роса кулади.

Ўқувчининг мана шу кулғисига катта маъно бор — у Қутбиддинов ва Заргаров устидан кулар экан, демак ўзини мана шу калтафаҳм, ичкиликхўр, нодон одамлардан бир бош юқори деб билади. Кулғи ўқувчини эзгулаштиради, унда одамдаги заифликларга, иллатларга нафрат уйғотади, унинг ўз-ўзини мукаммалаштириш устидаги узоқ сафарида биринчи қадамни қўйишга ундайди.

Шундай қилиб, кулғи Абдулла Қаҳҳор асарларида воқеликни ҳар томонлама бадий таҳлил қилишга ва баҳолашга имкон берувчи, шунингдек,

ўқувчининг туйғуларига таъсир қилиш билан унда муайян кайфият ҳосил этишга ёрдам берувчи муҳим эстетик категорияга айланади.

Абдулла Қаҳҳор ижодидаги кулгининг муайян манбалари бор. Уларнинг биринчиси ҳаётдир. Ўтмишда, революция арафаларидаги ўзбек ҳаётида заҳарханда кулғи билан қоралаш лозим бўлган бидъатлар хурофотлар, ярамасликлар жуда кўп бўлган. Улар ўткир сатиранинг объекти бўлиши мумкинлигини махсус исбот қилиб ўтиришнинг зарурияти йўқ. Революция эски тузумни парчалаб ташлади. Мамлакатимизда янги социалистик ҳаёт барпо этилди. Бу ҳаётда эзилган халқларнинг асрий орзу-умидлари рўёбга чиқди. Бинобарин, адабиёт бу ҳаётнинг улугворлигини, гўзаллигини акс эттириши керак. Аммо, айтиш жоиз, «тараққиётимиз интиҳосига етди, биз ҳамма нарсага эришдик, энди қўл қовуштириб, тинчгина ўтираверсак ҳам бўлади», деган гапни ҳеч ким айтолмайди. Ҳали қилишимиз керак бўлган ишлар кўп. Ҳали оёғимизга ёпишиб, илгариларимизга халақит бераётган иллатлар бор. Ҳали инсон қадр-қимматига путур етказадиган, унинг азиз номини ерга булғайдиган заифликлар бор. Буларнинг барчаси сатирага объект бўлиши керак.

Абдулла Қаҳҳор инсонлик шаънига доғ бўладиган ҳар қандай иллатни бениҳоя ёмон кўради, ахлоқсизлик, виждонсизлик, икки юзламачиликдан нафратланади, халқ танига зулукдай ёпишиб олган ҳаромхўрлардан, текинтомоқлардан жирканади ва ана шу оташин нафрат ва ғазаб уни ижод қилишга, сатир асарлар яратишга ундайди. У ҳаётдаги товланмачилар, фирибгарлар, муттаҳамлар ва порахўрларнинг юзидаги ниқобни аямай сидириб ташлайди. Шунда кўрамизки, ўзини авлиё кўрсатиб, ҳеч кимга сўзини бермай, осмонга устунман деб юрган одамлар аслида ундай эмас экан, уларнинг кўриниши, даъво-

лари билан моҳияти қарама-қарши экан. Ана шу қарама-қаршиликдан, унинг аниқ ва ёрқин шаклда очиб кўрсатилишидан асарда кулги туғилади. Кулгининг бу хусусияти ҳақида ўтган асрда Н. Г. Чернышевский «Кўтаринкилик ва кулги» деган мақола-сида жуда яхши ёзган эди: «Хунук нарса ўз ўрнида бўлмаган чоғда, нохунук бўлиб кўринишга интилан чоғда ва фақат шу чоғда ўзининг аҳмоқона даъво-лари, муваффақиятсиз интилишлари билан бизнинг кулгимизни қистайди». Абдулла Қаҳҳор асарлари-даги кулги ана шу доно фикрни яна бир карра тас-диқлайди.

Мана, «Майиз емаган хотин» ҳикоясининг қаҳ-рамони мулла Норқўзи. У жуда ювош, қўй оғзидан чўп олмаган одамдай кўринади. У, айниқса, аёллар-нинг ҳаёсини, номусини, иффатини пок сақлаш учун жон куйдираётгандай бўлади, унинг назарида, ҳар бир очилган жувон, ўғил бола билан икки оғиз гап-лашган ҳар бир қиз мана шу покликка таҳдид со-лади. Кўриниб турибдики, унинг даъвоси катта. Аммо бирдан маълум бўладики, аёл иффатининг бу содиқ посбони аллақачонлар посбонликка ярамай қолган экан — унинг ўз хотини Норқўзининг лақма-лигидан фойдаланиб, уни анчадан бери лақиллатиб юрар экан. Норқўзининг кўриниши билан унинг мо-ҳияти ўртасида қарама-қаршилик пайдо бўлади. Ёзувчи бу қарама-қаршиликни бизга маҳорат билан жуда аниқ очиб беради ва шундан кулги туғилади. Бундай мисоллар ёзувчининг кулгили ҳодиса моҳия-тини жуда чуқур англашидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор ижодида кулги фақат хунук ҳодисаларни, салбий иллатларни тасвирлагандагина эмас, ижобий ҳодисаларни тасвирлашда ҳам муҳим роль ўйнайди. Бироқ бундай ҳолларда кулги қаҳра-моннинг моҳияти билан даъволари ўртасидаги қара-ма-қаршиликдан эмас, ёзувчининг ўз қаҳрамонига

илиқ муносабатидан туғилади. Бунинг исботи тариқа-сида «Олтин юлдуз» повестини ёки «Шоҳи сўзана» комедиясини кўрсатиш мумкин. «Шоҳи сўзана»даги кулгини атрофлича тадқиқ қилган Пиримқул Қоди-ров унинг хусусиятларига асосланиб бу асар жанри-ни «қаҳрамонлик комедияси» деб белгилаган эди. Дарҳақиқат, бу асардаги кулги Деҳқонбой, Ҳафиза, Қўзибой, Салтанатларнинг меҳнатдаги фидокорли-гини чуқурроқ очишга хизмат қилади ва уларнинг ҳаётга оптимистик муносабатидан, ёшларга хос жўш-қинлигидан, ғайратидан туғилади. Ҳатто Мавлон характерида туғиладиган кулги ҳам моҳият эътибо-ри билан уни фош қиладиган эмас, ундаги яхши хислатларни, фазилатларни тўлароқ очишга ёрдам берадиган кулгидир. Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ижодида кулгининг моҳияти бойиб бораётганини ай-тиш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги туғдирадиган иккинчи манба ёзувчининг маҳоратидир. У адабий приёملардан, сюжет қуриш усулларида, тилдан шу қадар усталик билан фойдаланадики, улар бир-галикда асарни ҳаётбахш юмор билан тўлдиради, унга ажойиб бир енгиллик бахш этади. «Икки ёрти — бир бутун»ни эсланг. Ёзувчи бўлим бошлиғи Сулай-моновга лаганбардорлик қилувчи Камолхоновнинг мунофиқлигини фош қилмоқчи. Бунинг учун у Камолхоновнинг қиёфасини кўрсатади. У бошлиқ қаршисида «Илтимосига «хўп» деган жавоб кутиб, савол аломатидай гажак бўлиб туради». Сулаймонов телефонда гаплашиб, негадир кулади. Камолхонов гапнинг нимадалигини билмай қўшилиб кулади. Яна бир-икки штрихда ёзувчи унинг портретини тўлдиргач, қаймоқ масаласига ўтади ва биз ачиган қатиқни ичиб, уни энг аъло қаймоқ, деб мақтаган Камолхоновнинг ёлгон гапи ошкор бўлиб қолгач, ўта ноқулай аҳволга тушганини кўриб куламиз. Бу

Ўринда ёзувчи сюжетни усталлик билан қуриш, портретларни аниқ чизиш, қаҳрамон қилиқларини, гапирш услубини кўрсатиш орқали кулги туғдирапти. Бинобарин, Абдулла Қаҳҳор асарларида кулги ҳаёт ҳақиқати ва ёзувчи маҳоратнинг чамбарчас боғланиб кетиши туфайли майдонга келади. Бу кулги ғоят чуқур миллий руҳга эга ва ёзувчининг халқ ҳаётини, ўзбек миллий характерини, халқ ижодини яхши билишидан далолат беради. Халқимиз кулгини жонидан яхши кўрадиган, кўнглида кири йўқ, хушчақчақ халқ. Тўй-томошаларда, сайилларда, халқ йиғинларида қаҳқаҳа оламни кўчиради. Тўртта ўзбек тўпланган жойда, албатта, хушчақчақ кулги, қувноқ ҳазил бошланади. Халқимизнинг донолиги, зукколиги у яратган ажойиб латифаларда, пайровларда, эртакларда, дostonларда мужассамлашган. Ҳаётни кулги орқали кўриш, кулги билан яшаш халқимизнинг қонқонига сингиб кетган. Абдулла Қаҳҳор сатираси билан синчиклаб танишсак, авваламбор, ундаги кулгига мойиллик бутун руҳи билан ўзбек миллий характерининг муҳим хусусиятини ифодалаганини кўра-миз. Бу, айниқса, аския приёмларидан кенг фойдаланишда яққол кўзга ташланади. «Синчалак»даги Қаландаров билан Саиданинг қочириқларни, кўчма маънога тўла «даҳанаки жанглари»ни эсланг. «Шоҳи сўзана»даги Ҳамрониса билан Холбиби тортишувини кўз олдингизга келтиринг. Бундай диалогларни аския усуллари шунчаки ўрганиб олиш билан яратиб бўлмайди, бунинг учун унинг руҳига чуқур кириб бориш керак. Ёхуд Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг қурилишини олайлик. Уларда ҳам, ҳаммасида бўлмаса ҳам, бир қисмида, латифаларнинг таъсирини кўриш мумкин. Бу таъсир ташқи приёмларда эмас, латифага хос ихчамлик, ўткирлик, сюжетдаги кутилмаган бурилиш, бирдан бомбадай портлайдиган тугалланма каби хислатларни ўзлаштиришдан, қўйинг-чи, латифа руҳи-

ни чуқур эгаллаганликдан тугилган. Ниҳоят, ёзувчи асарларидаги кўпгина образлар ҳам миллий руҳга мос келади, миллий психологиянинг ўзига хослигини ифодалайди. Буларнинг барчаси Абдулла Қаҳҳор сатирасига такрорланмас ранг беради, унинг чуқур халқчил руҳини вужудга келтиради.

Адабиёт Абдулла Қаҳҳор учун тирикчилик воситаси эмас, яшаш формаси. Абдулла Қаҳҳор адабиёт билан яшайди, адабиёт орқали одамларга хизмат қилади, уларни янада олижаноброқ, янада пок-роқ, янада гўзалроқ қилишга интилади. Адабиёт унинг учун инсондаги инсоний фазилатларни улуглаш, уларни ҳимоя қилиш воситаси. Ҳа, инсоннинг инсоний фазилатлари ҳимояга муҳтож, чунки ёмонлик, ёвузлик, виждонсизлик, қабоҳат, разиллик деб аталган нарсалар ҳамиша уларга кўз олайтириб туради. Абдулла Қаҳҳор шунинг учун ҳам сатирага мурожаат қилади, шунинг учун ҳам сатирик асарларида куйиниб гапирди, мазах қилади, ғазабланади, қоралайди. Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик асарларини ўқиб, нечта ёмон тузалиб кетганини, «Сўнги нусхалар»ни кўриб, нечта порахўр порахўрликни ташлаганини айтиб бериб бўлмайди, албатта. Чунки адабиётнинг одамга таъсири статистикага бўйсунмайди. Аммо Абдулла Қаҳҳор сатираси қалбимизда ёмонликка қарши қандай нафрат уйғотганини, қандай олижаноб ҳислар, покиза туйғулар қўзғатганини аниқ айтиб бериш мумкин. Унинг сатираси чуқур гуманистик моҳиятга, ажойиб инсоний жозибага эга. Бу эса Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг энг ёрқин жиоларидан биридир. Бу жило шу қадар ёрқинки, уни одамлар жаҳоннинг машҳур сатирик ёзувчиларига таққослашяпти, ҳатто улар билан ёнма-ён қўяяпти.

1959 йилда Москвада ўзбек адабиётининг декадаси вақтида таниқли сатирик ёзувчи Леонид Ленч

«Тўйда аза» ҳикояси ҳақида шундай деган эди: «Одамнинг ўлими ҳақида кулгили қилиб ёзиш жуда қийин иш. Бу фақат Чеховнинг қўлидан келарди. Фақат французлар бунинг уддасидан чиқарди. Ҳозир бизда буни эплайдиган ёзувчи камдан-кам топилади. Буни қарангки, Абдулла Қаҳҳор шундай қийин ишни жуда бемалол бажарибди».

Орадан беш йил ўтгач, йирик рус адабиётшуноси В. В. Смирнова «Замонавий портрет» деган китобида «Ўғри», «Анор», «Майиз емаган хотин» каби ҳикоялар ҳақида гапириб, уларни «жаҳон ҳикоячилигининг энг яхши намуналари билан бир қаторга қўйса бўлади», — деб ёзди.

Булар Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик истеъдодига берилган жуда юксак баҳо.

* * *

Одамлар, одатда, ёзувчиларга ҳавас қилишади. Уларнинг назарида, ёзувчиликдан осон ва лаззатли касб йўқ — ҳушингга келганда шартта китоб ёзасан, илҳом келмаса, кайф-сафо қилиб, ҳаётнинг гаштини суриб юраверасан. Қаерга борсанг, жойнинг тўри иззат-икромнинг қуюғи — сеники. Шухрат қанотида қушдай парвоз қилишдан ҳам ҳузурлироқ нима бор оламда?

Бундай ўйлайдиган одамлар ёзувчи ҳаётининг ташқи томонига қараб ҳукм чиқаришади. Улар ёзувчи меҳнатининг натижасини меҳнатнинг ўзи ўрнида қабул қиладилар. Аслида, ёзувчиликдай сермашаққат, меҳнати оғир касб камдан-кам топилса керак.

Ёзувчилик шухрати ниҳоясиз машаққат эвазига келади. Билмадим, одамлар ҳар бир китоб, наинки китоб ҳар бир саҳифа, ҳар бир жумла устида ёзувчи

сарфлайдиган меҳнатни, тортадиган азобни ўз кўзлари билан кўрганларида, эҳтимол, ёзувчига сира ҳам ҳавас қилмаган бўлардилар, эҳтимол, ўзгаларнинг шухратидан ёзувчиликни орзу қилиб юрганларнинг кўпчилиги бошқа тирикчиликнинг кетига тушиб кетарди. «Игна билан қудуқ қазиш» дегани ёзувчилик ҳақида айтилган бўлса, ажаб эмас.

«Адабиёт қалбнинг бир чеккасини эмас, ҳаммасини талаб қилади. Талант — кун сайин меҳнат билан жило бериб турилмаса, занглаб, буткул яроқсиз ҳолга келиб қолади», — деб ёзади Абдулла Қаҳҳор. Бу сўзлар китобдан ўқиб олинган ёки ёшларга шунчаки насиҳат қилиб қўйиш учун айтилган ҳам эмас. Бу — ёзувчининг кўп йиллик тажрибасидан келиб чиққан қонуний ҳулоса, ижодий меҳнат жараёнида сарфланган меҳнат, тўкилган кўз нури, юрак қўри эвазига кашф қилинган ҳақиқатдир. Ёзувчининг истеъдоди — ҳаётни ўз кўзи билан кўра олиш, уни чуқур ҳис қилиб, бу ҳисни бошқаларга юқтира олиш, ҳаётий характерлар ярата билиш қобилиятигина эмас, катта фидокоролик, поёнсиз чидам, туганмас қунт билан меҳнат қилиш қобилияти ҳамдир. Битта ҳикоя устида йиллаб ишлаган чеховлар, бутун бошли романни 15—20 марталаб кўчириб ёзган толстойлар ҳақида кўп ўқиганмиз. Абдулла Қаҳҳорни ҳам шундай ёзувчилар қаторига қўйгим келади, чунки у ҳам асар устида, қўлёзма устида улуг ёзувчиларга хос матонат ва бардош билан меҳнат қилади. У «Қўшчинор чироқлари» романи устида салкам ўн йил ишлаган. «Синчалак» билан «Ўтмишдан эртақ»ларни бир-бирига қўшса, ҳажми битта романчалик келар. Лекин бу қиссаларнинг ҳар бирига тўрт йилдан вақт кетган. «Оғриқ тишлар», Сўнги нусхалар» устида ҳам худди шундай — тўрт йилдан ишлаган. «Даҳшат» ҳикоясини яратиш учун ўн йил керак бўлди.

Ёзувчи ижодидаги бундай суратни қўл ёзмага

эринмай сарфлайдиган катта меҳнати билангина изоҳлаш мумкин. Асарнинг ҳар бир саҳифаси тўла мукамаллик касб этмагунча, ҳар бир жумла, ҳар бир сўз ўз ўрнига тушмагунча, асар ўзига тўла манзур бўлмагунча ёзувчи сўнгги нуқтани қўймайди, уни битди, деб ҳисобламайди, бировга ҳам кўрсатмайди.

1960 йилда бир адабиётшуноснинг «Сиз қандай ишлайсиз?» деган саволига жавобан Абдулла Қаҳҳор шундай ёзган эди: «Мен ёзилган саҳифани, ҳатто жумлани ҳам устидан тузата олмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифани кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15—16 марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал бераман». Ёзувчининг қўл ёзма устида қандай ишлашини «Сўнгги нусхалар» мисолида кўрса ҳам бўлади. 1962 йилда пьесани тугатгач, Абдулла ака бетобланиб қолди. Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров — учовимиз кўргани бордик. Гаплашиб ўтириб, бетобликнинг сабабини чарчашга йўйдик. Шунда Абдулла ака: «Чарчайдиган нима иш қилибман. Ёзган бўлсам, минг бет нарса ёздим-да», — деди. Бунни эшитиб, ҳайрон қолдим. Ахир, ўртача пьеса 50—60 бет атрофида бўлади. Демак, «Сўнгги нусхалар»ни яратиш учун Абдулла Қаҳҳор шунақа пьеса-дан ўн бештасини ёзиб чиқибди-да! Ростини айтсам, ўша пайтда бу менга лофдай кўринди. Бир қанча вақтдан кейин Абдулла ака пьесанинг хомаки вариантларини менга берди. Улар ҳозир ҳам менда. Уларни варақлаб чиқсангиз, ҳақиқатан ҳам ҳар қайси саҳна қайта-қайта кўчириб ёзилганини, ҳар бир кўринишнинг ўнлаб вариантлари борлигини кўрасиз. Шунда мен «ёзувчининг меҳнати» дегани қанчалик сермашаққат нарса эканини чуқур ҳис қилган ва Абдулла Қаҳҳор асарларининг гоят пухта, гоят ранг-

дор ва ҳаётини чиқишига сабаб бўлган омиллардан бирини билиб олган эдим.

Асар устида, қўлёзма устида узоқ ишлаш одати Абдулла Қаҳҳорнинг инжиқлигидан туғилган эмас. У тинимсиз ҳаётни ўрганади, уни кузатади ва ундан ижодига зарур бўладиган ҳодисаларни, фактларни танлаб олади. Бироқ бу фактлар ўзгармай, ҳаётда қандай бўлса, ўшандайлигича қоғозга тушмайди. Ҳар бир факт бадий асарга айлангунча, ёзувчининг миясида, қалбида минг чиғириқдан ўтади, минг алфозда қайта ишланади, ўзгаради. Бу гоят мураккаб процесс. Ҳаёт факти бу процессни четлаб ўтиб қоғозга тушса, унинг деярли ҳеч қандай қиммати бўлмайди. «Даҳшат» ҳикоясини эсланг. Ҳамма танқидчилар бу ҳикояга жуда юксак баҳо беришди — уни ўтмиш ҳақидаги асарларнинг гултожи, деб аташди. Уни ўқиб чиққач, саккиз хотинлик Олимбек донхонинг разил қиёфаси, қуллик тақдирига қарши дондил бош кўтарган Унсининг нурли чеҳраси сира унутилмайдиган бўлиб, қалбимизга ўрнашиб қолади. Ҳикоянинг тарихи қизиқ. Ҳикоя ҳақида Абдулла Қаҳҳор биринчи марта ён дафтарида 1952 йилда қайд қилган. Ўша йили Абдулла Қаҳҳор Фарғонага саёҳат қилади ва ҳар хил суҳбатларда турли ҳикоялар эшитилади. Афтидан, улар асосида ёзувчи «Фарғона қиссалари» деган умумий ном билан бир цикл ҳикоялар ёзмоқчи бўлган. У ривоятлардан бирини «Хоннинг эрмаги» деган сарлавҳа остига шундай қайд қилган: «Шамол. Ғуристон. Маймун. Арвоҳ. (Шамол кечаси колхоз меҳмонхонасида 102 яшар чол билан суҳбат. Чолнинг ўғли Совет Иттифоқи Қаҳрамони.) Ўлган довюрак — чолнинг акаси». Бу ёзув менга ёшликда эшитган бир ривоятни эслатади: маҳалла йигитлари кечаси масжиднинг табутхонасига бориб, тобутга пичоқ санчиб келишга гаров ўйнашади. Масжидга борган йигит чопонининг

барини тобутга қўшиб санчади. Кетаман деса, назарида, арвоҳ этагидан ушлаб, тортаётгандай туюлади-ю, қўрқиб, жони чиқиб кетади. Афтидан, чол бу ривоятни ёзувчига бўлган воқеа тариқасида айтиб берган. Унинг ривоят ёки бўлган воқеалигидан қатъи назар, эшитган одам қизиқлигига бир ажабланади-ю, хотирасида сақланаётган юзлаб бошқа ривоятлар ёнига тиркаб қўяди. Абдулла Қаҳҳор эса ана шу анчайин ривоят ёхуд ҳаёт ҳодисасидан ҳақиқат нуқрасини чиқариш учун, уни йиллар давомида ўйлайди, пиштади. Ниҳоят, «Даҳшат» вужудга келади. Ҳикояда ривоятдаги асосий воқеа — қабристонга бориш сақланиб қолган. Бироқ ривоятда у етакчи роль ўйнайдиган марказий воқеа бўлса, ҳикояда Унсин ва додхо характерини очиш учун бир воситага айланган. Гўристонга, даҳшатли ўзбек гўристонига, кечаси, бунинг устига бўрон увиллаб турган кезде бориб, чой қайнатиб келиш анчайин бир мардликни синаш учун қилинмайди, балки Унсин озодлигининг баҳосига айланади. Гўристон ҳам, маймун ҳам, шамол ҳам додхолар дунёсининг даҳшатини, нодирмоҳбегимлар тақдирининг фожеасини очиб берувчи воситаларга айланади.

Абдулла Қаҳҳор асарларини ўқиганда, уларнинг бе-ниҳоя соддалиги, табиийлигига ажабланмай илож йўқ. Улар шу қадар равонки, ёзувчи сира қийналмай, бир ўтиришда, бир ҳўплам чойни ютгандек осонлик билан ёзиб ташлаганга ўхшайди. Аслида, бу соддалик — жўнлик эмас. Унинг кўп асарлари моҳир кўзбоғлагичнинг сирли қутисини эслатади: кичкина қутидан каптар ҳам, газмол ҳам, қуён ҳам, зонтик ҳам, яна алланималар чиқиб келаверади. Ёзувчининг кичкинагина асарларида ҳам ҳаёт шу қадар тўла қамраб олинадики, кичкина ҳикояга, кичкина саҳнага, кичкина диалогга шунча маъно ситганига қойил қоласан киши. Ёзувчи буларнинг ҳаммаси ҳаққонийлигига ўқувчини ишон-

тиради. Бунга ёзувчининг ҳақиқат туйғуси ёрдам берди. Шу нозик туйғу асарда ҳаққонийлик ва табиийликка хизмат қилмайдиган ҳамма ортиқча нарсани олиб ташлашга ундайди. Чехов: «Ёзувчи бўлиш учун нимани ёзишни билиш кифоя эмас, нимани ёзмаслик кераклигини ҳам билиш лозим» деган эди. Абдулла Қаҳҳор характер мантиқини бузадиган, маънони хиралаштирадиган, воқеа ривожини сусайтирадиган, табиийлик юзига парда тортадиган нарсанинг ҳаммасини жуда чуқур ҳис қилади. Бунинг «Сўнги нусхалар» мисолида аниқ кўриш мумкин. Пьесанинг нашр қилинган варианты билан қўлёзма хомаки вариантыдаги II кўринишни бир-бирига солиштирайлик. Қўлёзма вариантда ҳам воқеа Обиджонни кутишдан бошланади. Унда ҳам Шобарат Сухсуровни йўқлаб, мотоциклда келади ва мотоциклдан ажралади. Бироқ нашр қилинган вариантдан фарқ қилароқ қўлёзмада Шобарат зиёфатдан чиқиб кетмайди ва деярли зиёфат охиригача ўтиради, ҳатто қадаҳ кўтаради. Бу — Шобарат характерининг мантиқига хилоф эди. Чунки, мотоциклдан ажраган, унинг устига Обиджоннинг курортига йўл харжи ҳам бўйнига тушган Шобарат Сухсуровнинг тўймаслигидан ғазаблана бошлаган, «порахўрлар — кафан ўғрилари» деган эътиқодга кела бошлаган эди. Сухсуровни фош қилиш нияти Шобаратда шу саҳнада пайдо бўлади. Шундай бўлгач, унинг зиёфатда ювошгина ўтириши, қадаҳ кўтариши уни ўта иродасиз, лапашанг одам қилиб қўярдики, бу унинг кейинги ҳаракатига ишончсизлик туғдиради. Шунинг учун ёзувчи бу эпизоднинг баҳридан ўтади — Шобарат Обиджон келмасданоқ чиқиб кетади.

Қўлёзма вариантда шу кўринишда Обиджон образини хиралаштирадиган моментлар ҳам кўп эди. Масалан, Сухсуров қадаҳ кўтараётганда Обиджон унинг гапини бўлиб: «Сизда ўқиган болаларнинг шўри қурсин», дейди, Нетайхон ашула айтса: «Бўлди, ча-

қиб ичган тухумингиз палагда чиқиб қолди», дейди, Қори билан дин ҳақида баҳслашади ва динни шундай фош қилади: «Мен Европада урушдим, Манчжурияда урушдим. Буддистлар, христианлар, мусавийлар, мусулмонлар ҳар қайсиси ўз худосининг хоҳиши билан жангга кириб, ўз худосидан душманга ўлим тилайди. Бандалар қон тўкади, худолар халқоб бўлиб ётган қонда ўз жамолини кўриб, вақти чоғ. Иттифоқ! Қори ака, шу қадаҳни кўтаринг: худолар иттифоқи бузилиши, бандалар иттифоқи тузилиши учун!» Булар, бир қараганда, ижобий қаҳрамоннинг активлигини, курашчанлигини кўрсатса ҳам, аслида унинг характериға раҳна солар, табиийликка, ҳаққонийликка путур етказар эди. Ахир, 16 йилдан бери кўришмай юрган одам опаси ва поччасининг уйига биринчи келишида, бунинг устига ўзининг шарафига берилаётган зиёфатда шунчалик кескин, шунчалик дағал гапни айта оладими? Айтолса, у умуман бу уйга келмаган бўлар эди. Ахир, Обид Нетайхон ва Сухсуровлар ўзгаргандир, дуруст бўлиб қолгандир деган ишонч билан ярашгани келган. Ҳали у ҳақиқий аҳволдан беҳабар. Қорини «фош» қилиши ҳам кўпроқ унинг зарарига хизмат қилади, чунки ҳали Қори Обиджон нафратланадиган бирор иш қилишга улгургани йўқ. Шунинг учун Обиджоннинг ўз донолигини кўрсатиб, бирдан динни фош қилишга тушиши уни мақтанчоқроқ қилиб қўяди. Шунинг учун ёзувчи бу эпизодларнинг ҳаммасидан кечади-ю, Обиджон учун энг табиий ва зарур бўлган ўринларнигина қолдиради.

Асар устида астойдил ишлаш Абдулла Қаҳҳорнинг қон-қонига сингиб кетган хусусият, қолаверса, юқорида айтганимиздек, истеъдодининг таркибий қисмини ташкил қилади. Уни меҳнат қилишга ундайдиган, қўл-ёзма устида ишлашни заруриятга айлантирган иккита сабаб бор. Буларнинг бири шундаки, у адабиёт оламида ҳали ҳеч ким юрмаган йўлдан юради, ҳали ҳеч ким

айтмаган гапни айтади. Бу — табиий бир ҳол. Чунки адабиёт бир хилликни, такрорни, ҳаракатсизликни ёмон кўради. Минглаб ёзувчилар ўтган, улар ўн минглаб асар яратган. Уларнинг ҳаммаси ҳам ҳаёт ҳақида, инсон, унинг тақдири, меҳнати, кураши, ички дунёси ҳақида ёзишган. Лекин, бари бир, ёзувчилик истеъдодига эга бўлган, ёзувчилик машаққатини бўйнига олиб, қўлига қалам ушлаган минг биринчи ёзувчи ўша минглаб ёзувчидан ҳеч қайсиси айтмаган, ҳеч қайсиси айта олмаган гапни топиб айтиши керак, адабиётнинг катта йўлини, бойитувчи янги бир сўқмоқ яратиши керак. «Муҳаббат ул ўзи эски нарса, аммо ҳар бир юрак уни янгарта», дейди Ҳ. Тоқташ. Уни бир оз ўзгартириб, адабиёт ул эски нарса, аммо ҳар бир ёзувчи уни янгарта, дейиш ҳам мумкин. Абдулла Қаҳҳор бу ҳақиқатни яхши билади, «адабиётни янгартиш» учун эса ёзувчи новатор бўлиши, ўзининг такрорланмас шахсиятига, муайян услубига эга бўлиши лозимлигини чуқур тушунади. Новаторлик, оригинал услуб эса ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки узоқ изланишлар, давомли меҳнат самараси ўлароқ вужудга келади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига хос такрорланмас услуби борлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди: ўртача китобхон юзта ҳикоя ичидан Абдулла Қаҳҳорникини қийналмай ажратиб беради. Бироқ уни қандай белгилар асосида, нимага қараб ажратганини аниқ айтиб беришга қийналади. Ҳатто малакали адабиётшунос ҳам ёзувчи ижодига такрорланмас ранг бағишлайдиган омилларни ҳамма вақт тўла-тўқис айтиб бера олмайди. Негаки, услуб ҳар куни нафас оладиганимиз ҳавога ўхшайди — биз ҳавони таркибий қисмларга ажратиб кўришни ҳаёлимизга ҳам келтирмай, нафас олаверамиз. Услуб ёзувчининг бутун ижодига сингиб кетган бўлади. Уни ижоднинг руҳи, ҳар бир асардан анқиб турадиган хушбўй ҳид дейиш мумкун. Ёзувчининг ҳаётга муносабатидаги, ҳарактер яратишдаги, тасвирий воси-

таларидаги, фикрлаш йўсинидаги, қўйинг-чи, ҳатто биографияси ва шахсиятидаги ўзига хосликлар ҳаммаси бирикиб, унинг услубини вужудга келтиради. Бироқ услуб мана шундай мураккаб ҳодиса бўлса ҳам, ижоднинг бир соҳаси борки, унда услуб биринчи қарашдаёқ кўзга ярқ этиб ташланиб туради. Бу ёзувчининг тили. Тилда ёзувчининг маҳорати ҳам, эстетик принциплари ҳам, ҳаёт ранглари пайқай олиши ҳам, нозик фарқларни ҳис этиш қобилияти ҳам аниқ кўринади.

Абдулла Қаҳҳорнинг тили ўзи бир катта олам.

Бир марта бу оламга кирган одам ундаги мислсиз гўзалликнинг асири бўлиб қолади, у олам туфайли ўзбек тили деб аталмиш она тилимизнинг нафислигига, аниқлигига, рангдорлигига, маънодорлигига, ҳар қандай чуқур фикрни, ҳар қандай нозик туйғуни, ҳар қандай мураккаб кечинмани ифодалай оладиган қудратига қойил бўлади. Худди жавоҳир қуёш шуъласида кўзни қамаштириб жилолангандек, Абдулла Қаҳҳор ишлатган сўзлар, яратган жумлалар тилимизнинг бойлигини акс эттириб, камалак нурлари билан товланади. Ёзувчи бунга ҳам тинимсиз меҳнат билан эришган.

Абдулла Қаҳҳор тилида кишини мафтун қиладиган биринчи хислат табиийликдир. Унинг асарларида кучаниб ёзилган бирор жумлани тополмайсиз. Ёзувчи бирон асарида овозини баланд кўтариб, карга гапиргандай бақирмайди. Бирон саҳифада жумлани кераксиз, ортиқча безакларга тўлдирмайди. Абдулла Қаҳҳор сохта кўтаринкиликдан, сунъий гўзалликдан жуда қўрқади.

Абдулла Қаҳҳор кўп мақолаларида тил бениҳоя табиий, бениҳоя содда бўлиши кераклигини, маънони хиралаштирадиган ҳар қандай ортиқча безаклардан холи бўлиши лозимлигини уқтиради. «Китобхонга бир фикрни англатиш ёки бир нарсани тасаввур қилди-

риш учун кишининг бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак, — деб ёзади Абдулла Қаҳҳор. — Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва «қойил қилиб ёзишга» беҳуда зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади». Дарҳақиқат, қўйидаги парчани ўқинг: «Кампир тонг қоронғисида ҳамир қилгани туриб ҳўкизидан хабар олди. О!.. Ҳўкиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй, ҳўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади». Энди шу парчанинг бирор жойига бирорта сўз, ўхшатиш, эпитет ёки жумла қўшиб кўринг-чи. Қўшолмайсиз, мабодо қўшсангиз, улар бўқоққа ўхшаб, кўзга ташланиб туради, парчанинг ички табиий оқимини бузади.

Абдулла Қаҳҳор тилидаги бундай табиийлик унинг реализмидан келиб чиқади — ёзувчи асардаги ҳамма нарсанинг ҳаққоний ва табиий бўлишига ҳаракат қилади. Эҳтимол, у тилни содда, табиий, равон қилиш принципини Чеховдан ўрганган бўлса. Чехов мақолаларидан бирида «Денгизнинг энг гениал тасвирини мактаб ўқувчисининг иншосида учратганман. У «Денгиз — катта эди», деб ёзибди», деган.

Абдулла Қаҳҳор тилининг яна бир фазилатини ёзувчининг сўз ишлатиш санъатида яққол кўриш мумкин. Сўз жуда ўжар нарса бўлади. Унга бепарқ қарасанг, маъносидан бир чимдим яшириб қолишга, ҳамма рангини намоён қилмасликка уринади. Шундай сўзлар борки, улар капалакка ўхшаб жумладан-жумлага енгил кўчиб юраверадилар, тайинли хизмати бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор аллақачонлар сўзни тизгинлаб, ўзига бўйсундириб олган. У ҳар бир сўзнинг маъносидан, заминидаги эмо-

ционал кучдан, рангидан, стилистик имкониятидан иложи борича тўла фойдаланади. Унинг жумлаларидаги сўзлар ичига қўрғошин қуйилган шахмат доналаридек ўз жойида қатъий тартиб билан туради. Уларни олиб ташлаш ёки жойини ўзгартириш амри маҳол. Сўзга бундай муносабат натижасида тежамлилик пайдо бўлади, одатда ўн-ўн беш жумлада ифодаланадиган мазмун икки-уч жумлага жой бўлади. «Анор»ни эсланг. Туробжоннинг хотини анорга бошқоронг. Туробжон анор тополмай, хўжайинига совғага келган асалдан «билдирмасдан... ўзидан сўраб, озроғини» олиб келади. Хотин бурнини жийиради. Шунда Туробжон қандай ҳолга тушади? Буни тасаввур қилиш қийин эмас. Унинг аҳволини ярим бет сарфлаб тасвирласа ҳам бўлади. Абдулла Қаҳҳор бунга атиги йигирмата сўз ишлатади: «Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элтган тарвузини, бемаза чиққан бўлса керак, сигирнинг охурида кўриб, шундай хижолат бўлган эди».

Тежамликка интилиш қисқа, ихчам жумлаларда чуқур маъно ифодалаш иштиёқи Абдулла Қаҳҳор тилидаги образлиликни туғдирган. Унинг ҳамма асарида ҳам ўткир образларни, кутилмаган истиораларни, оригинал фразеологик ибораларни учратамиз. Бу ҳислат, умуман, Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётдагина эмас, ҳаётда ҳам образли фикрлаши, оламдаги ҳамма нарсани, ҳар қандай ҳодисани образлар орқали қабул қилиши билан боғлиқ. Тилдаги образлилик фақат маънони ихчам ифодалашгагина эмас, характерларни индивидуаллаштиришда, уларга жон ато қилишда ҳам катта хизмат қилади. Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳор тилининг яна бир фазилати унинг миллийлигидадир. Унинг тилида ўзбек тилининг ички ҳаёти ёрқин ифодаланади. Бу миллийлик, биринчи навбатда, халқ тилининг руҳига жуда чуқур кириб борилганида, шу руҳни ўз асарлари тилига кўчира олганида кўринади. Ёзувчи

яратган образли иборалар, метафоралар халқ ҳаёти билан, ўзбек урф-одатлари билан чамбарчас боғланиб кетади. «Илгари тушунмаган вақтимда тушунмай юраверган эканман,— дейди «Қизлар» ҳикоясининг қаҳрамони Нурматжон.— Оладиган хотиннинг кўздан панароқ бирон ишхонадами, хотин-халаж кўпроқ маҳкамадами ишлаб, беш-ўн танга пул топадиган бўлиши ҳам маъқул: ҳусн — чинни товоқ, қазиси билан бўлса, яна яхши бўлади». Бу парчани ўқиганда биз хотинни ҳуссий мулк деб қараган, лекин замон ўзгариб, янгича қарашларга бир оз ён беришга мажбур бўлган одамнигина кўрмаймиз. «Ҳусн-чинни товоқ, қазиси билан бўлса, яна яхши бўлади», деган ибора Нурматжон характерини конкретлаштиради, унга муайян миллий тус беради ва ниҳоят, фикрни жуда ихчам ва образли ифодалашга хизмат қилади. «Сўнги нусхалар»да Шобарат Сухсуровга турмадаги акаси ҳақида гапиради: «Акам костюмларини чиқариб, нимча сўратибдилар... «Ишим чатоқ» деганлари эмасмикан?»

Шундан кейинги диалогни эсланг:

«Шобарат: ...Акам-ку майли, турманинг қозонидан ризқи борича ейди, бу орада сизга гап тегиб қолмаса дейман... Ҳар нима бўлганда ҳам акам қўл остингизда ишлаган эдилар, бир охурдан ем егансизлар.

Сухсуров: Энди, ука, бир охурдан ем еган бўлсак ҳам, ҳар ким ўзининг тиши билан чайнаб, ўзининг кекирдаги билан ютган! Ҳар кимнинг гўри бошқа, мункар-накири бошқа, деган гап бор.

Шобарат: Шундоқ-ку, лекин иш катта кўчса, гўрларинг қўшилиб кетармикан дейман... Яна ўзингиз биласиз...»

Бу парчадаги киноя, шама, тагдор, илмоқли қочириқларга эътибор беринг. Костюм ва нимча, охур, гўр, мункар-накир ҳақидаги гаплар, тўғрироғи, улар асосига қурилган образлар ҳам бояги ҳикоядагидек, маълум

маънони ифодалашдан, характерларни жонлантиришдан ташқари асарга чинакам миллий руҳ бағишлайди.

Шу тариқа «Абдулла Қаҳҳор услуби» деб аталган ўзига хос, такрорланмас услуб майдонга келади, шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ҳаётни ҳали ҳеч ким кўрсатмаган тарзда акс эттиради, ҳаёт ҳақида ўзидан бошқа ҳеч ким ишлатмаган тилда ҳикоя қилади ва адабиётнинг минглаб ёзувчилар яратиб кетган катта йўлига ўз йўлини улайди.

Абдулла Қаҳҳорни асар устида йиллаб ишлашга мажбур қиладиган иккинчи сабаб — ўқувчи олдидаги буюк масъулиятни жуда чуқур ҳис қилишдан туғилган.

Адабиёт ўқувчини тарбиялаш учун унинг онги, фикригагина эмас, қалбига, завқига, туйғуларига ҳам таъсир этиши керак. Шундай асарларгина чинакам санъат намунаси деб аталиш ҳуқуқига эга. Ўқувчи муҳаббатини қозона олади. Ўқувчи муҳаббатини қозониш эса бошдан-оёқ ёзувчига боғлиқ. Ёзувчи пала-партиш ишласа, ўз асарига сайқал беришдан қочса, машаққатли меҳнатга бўйни ёр бермаса, бундай ёзувчининг асари ўқувчи қалбига етиб боролмайди. Ёзувчи ўқувчини нодон деб билмаслиги, унга ақл ўргатмаслиги керак. Аксинча, ҳар гал асар ёзишга киришганда, «ёзувчи ўзини каттакон билимдон, юксак дид эгаси бўлган киши олдида имтиҳон бераётгандай сезсин» (А. Қаҳҳор.). Ўқувчи олдидаги масъулиятни чуқур ҳис қилиш туфайли Абдулла Қаҳҳор адабиётни муқаддас деб билади. Шунинг учун у бутун вужуди билан адабиётни севади ва қалбининг ҳамма эҳтироси билан асар устида меҳнат қилади, адабиётнинг юксак обрўйига, пок номига доғ тушириши мумкин бўлган ўртамиёна асарларни, пала-партиш ёзилган китобларни, материалини, темасини, актуаллигини пеш қилиб, қаторга суқиладиган романларни жинидан баттар ёмон кўради.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётга муҳаббати, санъатга садоқати унда ўз касбига, ўз меҳнатига ҳалол муносабатини туғдирган. Ҳалоллик Абдулла Қаҳҳор меҳнатининг узвий қисми. Бу ҳалоллик кичкинагина ҳикояни йиллаб ишлашда ҳам, тилга муносабатда ҳам, шафқатсиз ўчирилган ортиқча саҳифаларда ҳам кўринади. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ён дафтарига «ёзганини ўчириб ташлай олиш учун ёзувчи инсофли бўлиши керак» деб ёзиб қўйган. Бир мақоласида ёзувчи учун ҳалолликнинг нақадар муҳимлигини таъкидлаб, шундай ёзади: «Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқдир. Санъат асарида яхшини яхши деб одамларга ибрат қилиш, ёмонни ёмон деб одамларни ундан жиркантириш учун шижоат керак бўлса, шижоат ҳалолликни талаб қилади. Шунингдек, шижоатсиз ҳалолликнинг ўзи ўлик сармойдир».

Кўрамизки, машаққатли меҳнат Абдулла Қаҳҳор учун муқаддас зарурият, ижоднинг ажралмас бўлаги. Шу тариқа, сабот ва қунт билан меҳнат қила олиш қобилияти Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ёрқин жиоларидан бирига айланди.

* *
*

Абдулла Қаҳҳор асарлари бизнинг бугунги маънавий қиёфамизни шакллантиришда, қалбимизда одамийлик туйғуларини алангалантиришда, инсоний покликка доғ туширадиган ҳар қандай иллатлардан ҳазар қилишни ўрганиб олишимизда катта хизмат қилди ва бундан кейин ҳам ҳали узоқ йиллар хизмат қилади. Чунки Абдулла Қаҳҳор яратган асарлар чинакам

санъат намунаси, ҳақиқий санъат асарининг эса умри боқий бўлади. Л. Толстой айтганидек, қайта-қайта ўқишга арзийдиган, қайта-қайта ўқиладиган асар бўлади.

Абдулла Қаҳҳорнинг қудратли истеъдоди шундай асарлар яратишга имкон бердики, улар ўзбек адабиётининг олтин хазинасига қимматбаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. Бугун ҳаётни ҳар томонлама чуқур акс эттираётган, ёзувчилик маданиятини чуқур эгаллаган, минглаб ўқувчиларга маънавий озиқ бераётган етук прозамиз бор. Бу прозанинг пойдеворини яратишда, унинг реализм чўққиларини эгаллашда Абдулла Қаҳҳор асарларининг ҳам роли катта.

Абдулла Қаҳҳор ўзининг жилоларга бой қудратли истеъдодини бутунлай халққа бағишлаган. У ўз асарлари билан халқимизнинг янада юксак, янада гўзал бўлиши учун, ҳамма жойда инсонийликнинг, тафаккурнинг, покиза туйғуларнинг тантанаси учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам халқ самарали хизмати, адабиётга садоқати туфайли Абдулла Қаҳҳор ижодига қалб тўридан жой берган.

1967

ИЖОДНИНГ КАТТА ЙУЛИДА

Ижод қилмоқ — кўнгилдаги энг ардоқли фикрларни, энг ноёб ҳис-туйғуларни, энг эзгу орзу-умидларни одамлар билан баҳам кўрмоқдир. Ёзувчининг ҳар бир асари инсон ҳаётининг маъноси ҳақида китобхон билан чин кўнгилдан қилинадиган суҳбатдир. Табиийки, китобхонни жалб қила олиш учун асар қизиқарли ва ибратли, теран ва доно бўлиши лозим. Бунга эса ёзувчи истеъдод, меҳнат ва изланиш орқали эришади. Ёзувчи меҳнати — доимий изланишдир. У бир китобини битириб улгурмай, янгиси учун янги темалар, ҳаётий материаллар, қаҳрамонлар излайди, янги тасвир воситаларини қидиради. Хуллас, қуш учушдан чарчамагандек, чинакам ёзувчи ҳам ҳеч қачон изланишдан тўхтамайди.

Асқад Мухторнинг ижодий йўли ҳақида ўйласам, ана шу фикрлар ҳаёлимга келади. Назаримда, доимий изланиш Асқадни ижодий баркамоллик сари етаклаган асосий омилдай кўринади.

Асқад Мухтор адабиёт даргоҳига Саид Аҳмад, Ҳамид Ғулом, Шухрат, Рамз Бобожон, Шукрулло, Туроб Тўла, Мирмуҳсин каби тенгқурлари қатори ўттизинчи йилларнинг охирида кириб келди. Унинг «Бизнинг авлод» деб аталган биринчи поэмаси 1939 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналинда босилди. Шундан кейин ёш шоирнинг асарлари республика матбуотида тез-тез кўрина бошлади.

Албатта, ҳали бу илк асарлар кўп жиҳатдан гўр эди. Уларда Ҳамид Олимжон қайд қилганидек, олам ҳали тор эди. Мураккаб инсоний туйғулар кўпинча примитив ифодаланар, поэтик тасвир ўрнини қуруқ баёнчилик, риторика ва декларативлик эгаллар эди. Бироқ шоирда чинакам поэтик истеъдод мавжуд бўлса, тажрибасизлик туфайли туғиладиган бундай қусурлар ичида ҳам унинг учқунлари «йилт» этиб кўриниб туради. Ҳамзат Цадаса ўғли Расулнинг илк шеърларини ўқиб, «бу кулни оташкурак олиб титкиласа, лоақал папирос тутатиб олишга ярайдиган чўғ топилади», деган экан. Асқаднинг дастлабки шеърларида ҳам унинг истеъдодидан нишона бериб турган ана шундай «чўғ» бор эди. Фақат ундан чинакам поэзия гулхайини гуриллатиб ёндириш керак эди. Бунга эса ўқиш-ўрганиш, изланиш, меҳнат орқали эришилади. Негаки, истеъдод олтиндай гап — олтин қуёш нурида товланиб ялтирагандек, истеъдод ҳам ҳаёт ва меҳнатдан нур олиб жилланади.

Асқад Мухтор маҳорат сирларини пухта эгаллаш учун ўз устида тинмай ишлади, кўплаб машқ қилди, китоблар ўқиди. Айниқса рус ёзувчиларининг бой тажрибаси унга қўл келди. Пушкин, Лермонтов ва Некрасов асарларининг таржимаси, кейинчалик, Маяковский ижодий лабораториясига мурожаат қилиш яхши самаралар берди. Энди унинг асарларида ўзини тутиб олган, ижоднинг катта йўлига чиқиб олган одамнинг тетик қўли сезила бошлайди. Айни чоқда, Асқад Мухтор республиканинг қайноқ ва жўшқин ҳаётидан, бир лаҳза бўлсин, узилмайди. У республикани кезиб, янги қурилишларни кўради, турли одамлар билан учрашади, бўлажак қаҳрамонларнинг характерини чуқур англаб олишга, уларнинг психологиясини ўрганишга интилади. Буларнинг натижаси ўлароқ, «Пўлат шаҳри», «Истиқбол» каби очерклар китоби туғилади. 1947 йилда эса ўзбек металлурглари ҳаётини тасвирловчи «Пўлат

қуювчи» поэмаси босилиб чиқади. Александр Фадеев мақолаларидан бирида поэмани тилга олиб, илиқ гаплар айтади. Бу эса ёш шоирга янги илҳомлар бағишлайди. Шундан кейин колхоз ҳаёти тасвирига бағишланган «Катта йўлда» поэмаси яратилади. «Катта йўлда» Ойбекнинг «Қизлар», Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс» ва «Яшил қишлоқ», М. Бобоевнинг «Богбон», Шукруллонинг «Чоллар» поэмалари каби ўша йиллардаги поэзиямизда катта воқеа бўлди.

Урушдан кейинги йилларда Асқад Мухтор проза соҳасида ҳам кучини синаб кўра бошлади. У аввал бир қанча ҳикоялар ёзди. Улар «Ҳаётга чақириқ» номи билан босилиб чиқди. Кейинроқ эса Бекобод металлургия комбинатининг ҳаёти мисолида ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутнинг йўқола бораётганини тасвирловчи «Дарёлар туташган жойда» қиссасини ёзди.

Прозанинг кичик жанрларида тўпланган тажриба Асқад Мухторни йирик бадиий формаларга мурожаат қилишга ундади. Бунинг оқибатида 50-йилларнинг бошида «Опа-сингиллар» романи вужудга келди. Роман қисқа муддат ичида кенг китобхонлар оммасининг диққатини жалб қилди. У рус тилига, қардош халқлар тилларига, бир қанча ажнабий тилларга таржима қилинди. 1959 йилда Москвада ўзбек адабиёти декадаси кунларида М. Авезов, Г. Севунц каби атоқли ёзувчилар «Опа-сингиллар»ни социалистик реализм адабиётини бойитувчи асар сифатида юқори баҳолашди.

Элигинчи йилларнинг ўртасида Асқад Мухтор ижодида янги кўтарилиш даври бошланди. Бу, умуман, ўша йилларда кўп миллатли совет адабиётида бошланган янги парвознинг бир лавҳаси эди. Адабиётнинг парвози эса партиямизнинг XX съезидан кейин мамлакатимиз ҳаётида юз берган муҳим ижтимоий-тарихий ўзгаришларнинг самараси бўлган эди. Адабиёт

ривожининг янги босқичида халқ ҳаёти билан адабиёт ўртасидаги алоқа мустаҳкамлана бошлади. Ҳаққонийлик чуқурлашди, оддий одамга, унинг тақдирига, маънавий дунёсига қизиқиш кучайди, ғоявийлик ва бадийлик узвий бирика бошлади. Бу хислатлар Асқад Мухтор ижодида ҳам яққол кўзга ташланади. Унинг «99 миниатюра» (1962), «Шеърлар» (1965) ва «Қуёш беланчаги» (1970) каби китобларига кирган поэтик асарларида ҳаёт ҳақида, инсон тўғрисида, унинг турмуши, меҳнати, кураши, бугуни ва келажаги ҳақида чуқур ҳаяжон ва эҳтирос билан ифодаланган салмоқли ўйлар бор. Улардаги фикрий теранлик, самимийлик, инсон қалбининг энг нозик тебранишларини ҳам илғаб олишга интилиш, психологизмнинг чуқурлиги ва ниҳоят, шеърларда намоён бўладиган поэтик оламнинг бойлиги бу китобларни ҳозирги ўзбек поэзиясида катта воқеа, деб баҳолашга асос беради.

Асқад Мухтор ижодидаги кўтарилиш унинг прозасида янада аниқроқ кўринади. Адиб қисқа муддат ичида «Қорақалпоқ қиссаси» (1958), «Туғилиш» (1961), «Давр менинг тақдиримда» (1964), «Чинор» (1969) каби асарларини яратди. Буларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек адабиётида реалистик методни бойитишда муҳим роль ўйнади ва минглаб китобхонларнинг қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Шунинг учун ҳам 1973 йилда «Чинор» романига Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофотининг берилишини жамоатчилик мамнуният билан кутиб олди.

Кўриниб турибдики, Асқад Мухтор адабиётимиз хазинасини бойитган анчагина асар яратган етук санъаткордир. Бироқ юқорида айтилганлар билан чеклансак, унинг ижодий қиёфаси ҳақидаги, адабиётимизга қўшган ҳиссаси тўғрисидаги тасаввуримиз тўла бўлмас эди. Асқад Мухтор шоир ва романнависгина эмас, драматург ҳамдир. «Самандар» пьесаси унинг драма жанрида ҳам иқтидори ўткирлигини кўрсатди. «Мардлик

чўққиси» пьесаси, «Чин юракдан» шеърлар китоби, «Дунё болалари» туркумидаги ҳикоялари эса ўзбек совет болалар адабиётига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. «Литературная газета»да, «Дружба народов», «Вопросы литературы» журналларида тез-тез босилиб турадиган мақолалари; «Ёш дўстларимга» китобидаги айрим асарлари Асқад Мухторни адабиётимизнинг бугунги аҳволи ва истиқболи ҳақида чуқур ўйлайдиган, ўткир хулосалар чиқарадиган бақувват танқидчи, деъишга ҳам имкон беради. Ниҳоят, рус ва қардош халқлар адабиётларининг дурдона асарларини бадий таржима орқали ўзбек китобхонига етказишда ҳам Асқад Мухторнинг хизматлари катта.

Биз адибнинг ижодий биографиясини ташкил қилувчи фактларни санабгина чиқдик. Адиб кўп йиллик изланиш ва меҳнат билан муҳташам бир бино яратди. Бу фактлар шу бинонинг ташқи кўриниши ҳақидагина умумий тасаввур беради. Бу иморатнинг ичи қанча? Унда кимлар истиқомат қилади? Бошқача айтганда, Асқад Мухтор санъаткор сифатида қай жиҳатлари билан диққатга сазовор? У қайси фазилатлари билан китобхонни ром қилди? Унинг асарлари бизнинг маънавий бойлигимизга нима қўшди, бизга қандай руҳий озуқа берди? Бу саволларга жавоб топиш учун Асқад Мухтор ижодининг баъзи қирралари билан яқинроқдан танишиш керак.

* *
*

Ижод қилмоқ — китобхоннинг адолат ва ҳақиқат ҳақидаги тушунчаларини бойитмоқ, унинг қалбидаги эзгулик ва яхшилик туйғуларини парваришлаб улғайтмоқ, демакдир. Бадий асар китобхон қалбидаги олижаноб туйғуларга таъсир қилиб, фикрни уйғотиб, уни ҳаётни яхшилаш учун, бахтни мукаммаллаштириш

учун, тўғрилиқ, виждонийлик ва гўзалликнинг барқарорлиги учун актив ҳаракатга ундаши лозим. Бу жиҳатдан, умуман, бадий асарларни икки тоифага ажратиш мумкин: бир тоифа асарларда ҳаёт анча батафсил, турфа хил ранглар орқали, эсда қоладиган жонли манзаралар орқали тасвирланади-ю, лекин ёзувчи китобхоннинг кўзидан ўзини панага тортиб тургандай бўлади. Бундай ҳолларда ёзувчи гўё «менинг асарим бир кўзгу холос. Уни ҳаётга тутдим. Ҳаётда нима бўлса, ҳаммаси кўзгуда шундайлигича акс этган. Улардан қандай хулоса чиқарсанг, чиқаравер — бу сенинг ишинг!» — деяётгандай бўлади. Бу тоифа асарларда ҳаёт тавсиф қилинади. Улардан биз муайян ҳодисалар ҳақида информация оламиз, холос. Бошқа тоифа асарларда ўзгача аҳволни кўрамиз. Уларда ҳаёт тавсиф қилинмайди, балки тадқиқ қилинади. Ёзувчи кўп кузатишлар ва изланишлар орқасида муайян воқеа ва ҳодисалар тўғрисида ўз хулосаларини чиқаради ҳамда бадий сўз ёрдами билан бу хулосаларни китобхонга юқтиришга, унинг фикрини муайян нуқтага йўналтиришга ҳаракат қилади. Бундай асарларда анализ руҳи устун туради. Биз улардан эстетик завқ олиш билан чекланмай, тафаккуримиз учун ҳам бой озуқа оламиз.

Асқад Мухторнинг асарлари ана шу — иккинчи тоифа асарлар жумласидандир. Шуниси эътиборга сазоворки, унинг биронта йирик асари китобхонлар ўртасида жиддий тортишувларга, мунозараларга сабаб бўлмай қолмади. Китобхонларгина эмас, кўпгина танқидчилар ҳам унинг асарлари ҳақида, уларда ёзувчи диққатни жалб қилмоқчи бўлган ҳаётий муаммолар ҳақида анча мунозара қилишган. Бадий асарки китобхонни лоқайд қолдирмадим, уни мунозарага жалб қилдим, ҳаёт ҳақида, унинг мураккабликлари, хурсандчилиги ва ташвишлари тўғрисида ўйлашга ундадим, демак, бундай асарда бир маъно бор — демак, ёзувчи унда китобхон қалбида тўпланиб ётган гапларни топиб айтган,

унинг ҳаётига, курашига ёрдам берадиган муаммоларни кўтарган. Демак, бу асар — бугун учун зарур асар. Ҳа, Асқад Мухтор ижодининг энг муҳим белгиси ҳақида гап кетадиган бўлса, уни «замонавийлик» деган ибора билан ифодалаш керак. Асқад Мухтор ҳамма асарларида — шеърлари ва поэмаларида ҳам, ҳикоя ва очеркларида ҳам, қисса ва романларида ҳам том маънодаги замонавий ёзувчи сифатида қалам тебратади. У ҳар бир асарида даврнинг муҳим гапларини айтишга интилади.

Асқад Мухтор ижодида замонавийлик қандай намоён бўлишини айтишдан аввал, «замонавийликнинг ўзи нима, уни қандай тушуниш керак?» деган масалага бир оз тўхталиб ўтайлик. Бу масалани қўйишга сабаб шундаки, баъзан айрим ёзувчилар ёхуд танқидчилар замонавийликни хронологик категория даражасига тушириб қўядилар. Бундай талқинга кўра, асарнинг замонавийлиги унда тасвирланган воқеаларнинг қачон содир бўлгани билан белгиланади. Шунингдек, теманинг актуаллиги ҳам замонавийликнинг биринчи шарти деб қаралади. Замонавийликни бундай бир томонлама, тор тушунишга қўшилиб бўлмайди. Шундай бўлса, замонавийлик адабиётнинг либосига, ташқи безагига айланиб қоларди. Ҳолбуки, замонавийлик — адабиётнинг асосий яшаш формасидир. Замонавийлик — бадий асарни китобхон қалбига етказадиган қанот, уни кураш қуролига айлантирадиган асосий омил. Ёзувчи ўз даврининг фарзанди, кўзи, қулоғи, виждони. Бинобарин, у ҳаётни тасвирлаганда ўз даври даражасида бўлиши, унинг эҳтиёжларидан келиб чиқиши зарур. Замонавийлик ҳаётнинг ички қатламларини чуқур тушунишни, уни ҳаракатга келтирувчи омилларни аниқ тасаввур этишни, ривожланиш қонуниятларини бадий тадқиқ қилганда истиқболни назардан қочирмасликни тақозо қилади. Хуллас, замонавийлик ёзувчидан образли фикрлашдан ташқари ўз даври даражасида ана-

литик фикрлашни ҳам талаб қилади. Бу тўғрида Асқад Мухторнинг ўзи бундай ёзган эди: «Ёзувчи, аввало, шахс сифатида ўзи замонавий бўлиши керак. Бунинг бир томони шуки, адабиёт яратиб учун ўқиш-ёзишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Ёзувчи давр ҳақида, жамият ва одамлар ҳақида, гражданлик ва масъулият, кураш ва тенденциялар ҳақида, шахс мавқеи, тақдири ва бахти ҳақида ўйлай билиши, мулоҳаза ва баҳс қила билиши, қисқаси, мутафаккир бўлиши талаб қилинади». Менинг назаримда, Асқад Мухтор, биринчи навбатда, ўз ижодий тажрибасини умумлаштириш натижасида ана шу муҳим ҳулосага келган. Дарҳақиқат, унинг бутун ижоди, юқорида қайд қилганимиздек, Асқад Мухторни ҳаёт олдинга сурадиган муаммолар ҳақида фикр юритадиган, фикр юритганда ҳам бугунги тараққиёт даражасида туриб фикрлайдиган мутафаккир деб аташга етарли имкон беради. Асқад Мухтор санъаткор сифатида, биринчи навбатда, муҳим ҳаётини проблемаларни, ҳар қанча мураккаб бўлмасин, чўчимай қаламга олиши, улар ҳақида чуқур ва оригинал фикр юритиши, шу билан китобхон тафаккурига ҳам бой озуқа бериши билан диққатга сазовордир. Шу йўл билан унинг асарларида давримизнинг энг муҳим томонлари очилади, унинг инсоний ва ҳаётбахш принциплари тасдиқланади. Мисолларга мурожаат қилайлик:

Асқад Мухторнинг дастлабки поэмаларидан бири — «Катта йўлда» қишлоқ ёшларининг ҳаётига бағишланган. Урушдан кейинги йилларда республикамызда бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштириш учун умумхалқ ҳаракати бошланди. Минглаб деҳқонлар, айниқса, ёшлар иссиқ жойларини ташлаб, Марказий Фарғонада, Мирзачўлда янги ерлар очишга, унда мўл пахта ҳосили етиштиришга, чўлни бўстон қилишга отландилар. Табиийки, чўлни ўзлаштириш осонликча бўлмайди — бу катта фидокорликни, сабот-матонатни талаб қиладиган иш.

Ҳар қандай қийинчиликларга қарамай, одамлар табиат устидан ғалаба қилишди — ўнлаб яшил қишлоқлар, обод жойлар шу ғалабага қўйилган мангу ҳайкалдай ҳозир гуркираб яшнаб ётибди. Албатта, ёзувчилар республика ҳаётидаги ана шундай катта воқеадан четда қололмас эдилар. Ўша йилларда бўз ва қўриқ ерларни ўзлаштираётган азаматлар ҳақида «Чўлга баҳор келди», «Ғолиблар», «Шоҳи сўзана», «Яшил қишлоқ» каби асарлар майдонга келди. «Катта йўлда» поэмаси ҳам ана шу асарлар қатори туғилган эди.

Поэманинг қаҳрамонлари Арслон ва Салим деган колхозчи йигитлар. Уларнинг иккови ҳам ёш. Иккови ҳам ўрта мактабни битириб, мустақил ҳаёт сари энди қадам қўяпти. Иккови ҳам меҳнаткаш — чўлга бориш ҳақида гап чиққанда иккови ҳам биринчи бўлиб ариза беришади. Хуллас, автор танлаб олган вазият ҳаётини ва табиини. Айтгандай, ўша йилларда шундай воқеани ҳикоя қилувчи поэмалар анчагина пайдо бўлган эди. Бироқ уларнинг кўпи унутилиб кетди-ю, «Катта йўлда» ҳамон китобхонлар қўлида. Бунинг асосий сабаби айрим поэмаларда авторлар ҳаётини фактга маҳлиё бўлиб, унинг ўзини тасвирлаш билан чекланган эдилар. Бундай поэмаларда фактлар замиридаги катта ҳақиқат, ҳаётнинг улкан муаммолари очилмай қолиб кетаверган эди. Асқад Мухтор фактга асир бўлиб қолмади, ҳаётдаги қаҳрамонларни қуруқ мадҳ этиш йўлидан бормади, балки ҳаётдаги реал тўқнашувларни, муҳим бир конфликтни поэманинг марказига қўйди. Натижада ўқувчини жалб қилиш учун сюжетни олди-қочди воқеалар билан тўлдиришга, қаҳрамонлар йўлида сунъий ғовлар тўқиб чиқаришга, ҳаётни олачалоқ рангларга бўяшга зарурат қолмади. Салим билан Арслон бир қишлоқда бирга ўсишган. Улар дўст. Лекин оғир синовларга дуч келганда уларнинг фарқи очилди — улар бир-бири билан тўқнашади. Тўқнашув меҳнатга ҳар хил муносабат орқали туғилади. Арслон чўл-

га отданар экан, бу ишини фавқуллодда фидокорлик деб эмас, балки Ватан ва халқ фаровонлигини ошириш йўлидаги бурч деб билади. Салим эса чўлни ўзлаштириб, донг чиқариш, шухрат қозониш пайида. Шу тариқа икки хил психология, икки хил ҳаётий принциплар тўқнашади. Буларнинг бири коллективчилик психологияси, иккинчиси эса худбинлик психологиясидир.

Асқад Мухтор бу тўқнашувнинг ривожини, кескин нуқталарини кўрсатишдан чўчимайди, лекин уни ҳал қилишда маълум даражада ўша йиллардаги конфликтсизлик «назарияси» таъсирига ҳам берилган. Бироқ биз бу ўринда муҳим деб таъкидлаётган фазилат шундаки, Асқад Мухтор дастлабки йирик асарларидаёқ ҳаётимиздаги муҳим проблемаларни кўтариб чиқишга интилди, китобхонни улар ҳақида ўйлашга ундади. Бу фазилат унинг кейинги ижодида анча камол топди. Буни «Опа-сингиллар» мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

«Опа-сингиллар» романи ўзбек аёлининг тарихий тақдири ҳақидаги романдир. Адабиётимиз тарихига назар ташласак, ўзбек аёлининг тарихий тақдири масаласи ҳамisha унинг марказий темаларидан бири бўлиб келганини кўрамиз. Бу ҳақда юзлаб ҳикоя ва достонлар, ўнлаб драмалар, қиссалар ва романлар яратилган. Бу — тасодифий эмас, албатта. Ўзбек аёли ҳам Шарқнинг бошқа аёллари каби минг йиллар давомида одам қаторида саналмай, хўрлик ва зўрлик исканжасида, зулмат қўйнида ҳаёт кечириб келган. Улуғ Октябрь бутун меҳнаткашлар қатори аёлларга ҳам чинакам озодлик келтирди. Бугун уddaбурренлик билан давлатни бошқараётган, хўжаликка раҳбарлик қилаётган, мураккаб станокларни, замонавий машиналарни юргизаётган, юз минглаб ёшларга таълим-тарбия бераётган, шеър ёзиб, қўшиқ айтиб, рақс тушиб жаҳонни қойил қолдираётган ўзбек аёлини ўйлаганда қалбимиз қонуний ифтихор туйғуларига тўлади, Бироқ кечагина

«заифа» саналган, кечагина «соchi узун, ақли қисқа» бўлган, кечагина жонивор қатори кўрилган аёл қандай қилиб, қай мўъжизанинг кучи билан бугунги даражага етишди? Унинг босиб ўтган йўли қанақа? Аёлнинг бугунги эрки ва бахти нималар эвазига қўлга киритилди?

Асқад Мухтор «Опа-сингиллар» романида ана шу саволларга бадий жавоб беради ва бунинг учун 20-йиллар ҳаётига — ўзбек аёли ичкарининг асирлигидан қутулиб, эркинлик салтанатига биринчи қадамларини қўяётган кунларга мурожаат қилади. Ёзувчи аёллар озодлигининг моҳиятини яхши тушунади — бу масалада у Лениннинг аёлларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилмай туриб, чинакам озод қилиш мумкин эмас, деган фикрига таянади. Шунинг учун ҳам ромanning марказий воқеаси сифатида Найманчада тўқимачилик комбинатининг қурилиши тасвирланган. Шу қурилиш процессида Онахон ва унинг дугоналари секин-аста эски психологиянинг чангалидан, эскича урф-одатлар кишанидан қутула борадилар. Улар янгича, ҳузурли меҳнатнинг шодлигини ҳис қиладилар, ўзларини ҳаёт учун, жамият учун зарур одамлар эканликларини тушунадилар. Бу эса уларда ўзининг инсоний қадр-қимматини чуқур сезишга йўл очади. Шу тариқа аёлларни бўғиб ётган ташқи муҳит кишанларидангина эмас, ички кишанлардан ҳам холи бўладилар. Ёзувчи романда, аynиқса, Онахон образида янги аёлнинг қайта туғилиш процессини психологик жиҳатдан ишонарли очган. Бироқ аёлнинг озодликка чиқиши, янгича характер, янги психология эгаси сифатида қайта туғилиши осонликча содир бўлгани йўқ. Бу процесс кескин синфий кураш вазиятида кечди. Аёлнинг озодлик йўлини империалистик кучлар ҳам, маҳаллий непманлар ҳам, буржуа миллатчилари ҳам, дин арбоблари ҳам, ниҳоят, аёлнинг қадр-қиммати деган нарсани сариқ чақага олмасликка кўникиб қолган эр ҳам тўсди. Улар дўқ ва пўписалар

қилдилар, ҳийла ва найранглар ишлатдилар, булар ҳам иш бермагач, актив аёлларни қатл этиш йўлига тушдилар.

Романда онахонлар бу ғовларнинг ҳаммасини мардона енгиб ўтишади. Асқад Мухтор шу тенгсиз курашда аёлга қувват берган манбаларни ҳам романда мукаммал тасвирлаган. Бу манбалар Октябрь туфайли турилган янги тузум, коммунистик партиянинг сиёсати, доҳий Лениннинг ғамхўрлигидир. Буни ёзувчи, айниқса, Жўраҳон ая образи орқали ёрқин ифодалаган. Ниҳоят, онахонларга енгилмас куч бағишлаган манбаларнинг энг муҳими ўзбек ва рус халқи ўртасидаги қардошлиқ, курашлар ўтида тобланган бузилмас дўстликдир. Ефим Данилович, Софья Борисовна, Доброхотов билан Онахон, Жўраҳон ая, Ризвон хола, Эргашлар ўртасидаги самимий муносабатларни кўрсатиш орқали Асқад Мухтор қардош халқлар дўстлигини улуғлайди. Кўринадики, «Опа-сингиллар» романи 20-йиллар ҳаётига бағишланган бўлса-да, бутун руҳи, гоёвий йўналиши билан бугунги кунимизга боғланади. Роман қаҳрамонона ўтмишимизнинг кам ёритилган саҳифаларидан бирини гавдалантирибгина қўя қолмай, балки бугунги авлодга, бугунги аёлларга мурожаат қилиб, «бугунги эркингиз, бугунги бахтингиз кескин курашларда катта қурбонлар эвазига келган. Буни унутманг. Буни қадрланг ва кўз қорачиғидай асранг», деяётгандай бўлади.

Воқеалар моҳиятига чуқур кириб бориш натижасида ёзувчи тараққиётимизнинг муҳим томонларини, ҳаракатлантирувчи кучларини жонли образларда кўрсатиб бера олди. Шунинг учун ҳам «Опа-сингиллар» бизни эркин, озодликни, бахтни қадрлашга ўргатувчи асар сифатида, маънавий дунёмизни бойитувчи асар сифатида китобхонга манзур бўлди.

Асқад Мухтор ижодининг етакчи белгиси бўлмиш замонавийлик унинг «Туғилиш» романида янада чуқур-

лашади. Ёзувчи бу асарида бугунги кун воқеаларига мурожаат қилади. Унда Ўзбекистондаги қурилишлардан бирининг туғилиши ҳикоя қилинади. Бироқ роман қурилиш ҳақида эмас — қурилиш манзараси ёзувчи учун ёрдамчи восита, холос. Ёзувчининг асл мақсади қурилиш процессида янги авлоднинг туғилишини бадиий тасвирлашдир. Қурилиш шундай бир улкан ҳаётий қозонки, унда ҳар хил характердаги, ҳар хил психологиядаги одамлар обдан пишиб, чиниқиб, янгилашиб чиқади. Роман қаҳрамонлари Луқмонча, Жуман, Сангин, Самадий, Садбар, Адолат, Холдор, Кимсан, Бек, Поччаев каби ёшлар, Раҳмонқулов, Элчибек Бўриев, Уляна каби қурилиш раҳбарларидир. Қурилишга келган ёшлар ҳар хил: улар орасида ўз ҳаётининг маъносини халққа бирон фойда келтириш деб биладиган, бу йўлда жонини қурбон қилишга ҳам тайёр турган Луқмонча, Жуман, Сангин кабилар ҳам, ҳар бир ишдан беблиски пул чиқариш йўлини ўйлайдиган Холдор каби юлғичлар ҳам, ёшлигига қарамай, «доҳийлик» касалига дучор бўлган, «раҳбарлик»дан бошқа касбни билмайдиган, шу туфайли ўзи ўзини қанчадан-қанча ёшлик нашидасидан маҳрум қилган Поччаев кабилар ҳам, оғир шароит таъсирида йўлини йўқотган беклар ҳам бор. Қурилиш ана шу ҳар хил тоифадаги, ҳар хил мақсаддаги ёшларни бир оилага, бир коллективга бирлаштиради. Аммо туғилиш тўлғоқсиз бўлмаганидек, коллективнинг туғилиши ҳам жиддий кураш тўлғоқлари ичида содир бўлади. Шу курашни тасвирлаш орқали ёзувчи давримизнинг энг муҳим проблемаларидан бирини ўртага ташлайди. Романда бу кураш коллектив билан раҳбар ўртасидаги мураккаб алоқалар, тўқнашувлар орқали ифодаланган. Қурилиш раҳбари Раҳмонқулов биринчи қарашда ёмон таассурот қолдирмайди: у ишнинг кўзини билади, майда гаплар билан иши йўқ, сафсата сотишни ёқтирмайди. Унинг учун энг муҳим нарсаси давлат томонидан берилган топшириқни вақ-

тида бажариш. Лекин бора-бора маълум бўладики, Раҳмонқуловнинг план учун куйиб-пишиши, ҳамма нарсадан ишни юқори қўйишининг тагида бошқа гап бор — у планни ўйлайди-ю, шу планни рўёбга чиқараётган одамларни ўйламайди. У план одам учун, қурилиш инсон учун эканини унутиб қўяди. У планни одамга қарама-қарши қўяди. Раҳмонқулов келажакни кўра олмайди, унга назар ташлашни хоҳламайди ҳам. Меҳнат қилаётган, шаҳар кураётган, комбинатни бунёдга келтираётган одамлар Раҳмонқулов учун ижрочи, холос. Улар улкан қурилиш машинасининг винтчалари ва парракчалари, холос. Модомики шундоқ экан, уларнинг тақдири, эртаси, хурсандчилиги, ташвиши ҳақида ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Шу тарзда Асқад Мухтор Раҳмонқулов образида эски типдаги раҳбарнинг характерли хусусиятларини умумлаштиради. Романда Раҳмонқуловга Элчибек Бўриев қарама-қарши қўйилган. У одам. Одам сифатида муайян камчиликларга эга. Лекин бош масалада — меҳнаткаш инсонга муносабат масаласида у тўғри йўлдан — партия йўлидан боради. Унинг учун қурилишни барпо этаётган йигит-қизлар қўғирчоққа ўхшаш ҳаммаси бир қиёфага эга бўлган мавҳум одамлар эмас, балки ҳар бири ўз орзу-умидига, фазилат ва нуқсонларига, хушнудлиги ва ташвишига эга бўлган жонли инсон. Бўриев ҳар қандай қурилишнинг муваффақиятини таъминловчи бош омил, биринчи навбатда, одамларнинг қалбига йўл топа олиш деб билади. Яратувчи ижодкор инсоннинг қадр-қиммати юқори қўйилса, унга ғамхўрлик қилинса, ҳал қилинмайдиган мушкулот қолмайди. Бўриев ана шу қарашларининг тантанаси учун Раҳмонқуловга қарши курашади ва коллектив ёрдами билан ғалаба қозонади.

Шундай қилиб, «Туғилиш» романида партиямиз XX съездида олга сурилган ленинча ғояларнинг руҳи мавжуд эканини кўраемиз. Ёзувчи конкрет ҳаётий воқеа

мисолида социалистик гуманизмнинг моҳиятини очади. Романнинг ҳар бир саҳифаси меҳнаткаш инсонга самимий ҳурмат ва чуқур муҳаббат билан суғорилганки, бу китобхонга ҳам юқмай иложи йўқ.

Асқад Мухтор ижодида замонавийликнинг чуқурлашиши жиҳатидан «Давр менинг тақдиримда» романи янги босқич бўлди. Ҳар бир ёзувчи бирор йирик асарга қўл урганда бу асар зиммасига юкланадиган юкнинг вазини ўзи белгилайди. Асқад ҳамиша асар зиммасига имкони борича вазмин юк ташлайдиган ёзувчилардан. Бугина эмас, унинг асарларига ётибор берсак, ҳар бир янги асарнинг юки аввалгисиникидан вазминроқ, салмоқлироқ бўла борганини кўраемиз. «Давр менинг тақдиримда» романида ҳам шундай. Бу роман бутун бир авлоднинг — ёзувчига тенгқур авлоднинг тақдири ҳақидаги романдир. Бу авлод йигирманчи йилларда туғилган, ўттизинчи йилларда улғайиб вояга етган, урушнинг ҳамма мушкулотларини зиммасида кўтарган, ҳозир енг шимариб меҳнат қилаётган авлоддир. Романдаги воқеалар шу авлод вакили Аҳмаджон орқали ҳикоя қилинади. Қолаверса, бу роман ёзувчининг ўзига тенгқур авлод номидан босиб ўтилган йўл учун давр олдида берган ҳисоби. Романнинг бош масаласи инсон ва давр, инсон ҳаётининг маъно ва мақсади, инсон бахти масаласидир. Аҳмаджоннинг ҳаёт йўли билан танишар эканмиз, унинг зиммасига тушган синовларни кўрар эканмиз, Аҳмаджон енгил, қувноқ, хушбахт ҳаёт кечирган, деб айта олмаймиз. Аксинча, у эсини танир-танимас, ҳаёт унинг қаршисига бири биридан чигал муаммоларни кўндаланг қилади. Буларни четлаб ўтиб кетиб бўлмайди, улардан ўзингни панага ололмайсан. Уларни ҳал қилиш керак. Ҳал қилиш учун эса курашмоқ зарур. Аҳмаджон қирқ беш ёшга кирган бўлса, шундан камида йигирма беш йилини оғир синовларда, тинимсиз курашда ўтказди. Шунга қарамай, у ўз ҳаётидан мамнун, ўзини бахтиёр деб

билади. Бахт, инсон ҳаёти, унинг маъноси ва мақсади! Бу масалалар минг йиллардан бери не-не доноларнинг миясини банд этиб келган. Бу масалалар неча ўнлаб асарларда тилга олинган. Лекин ҳар қайси давр бу масалани янгилайди. Аниқроғи, давргина эмас, ҳар бир фикрли одам ҳаётининг маълум босқичида шу масалага дуч келади. Бахт нима? Ҳаётимнинг маъноси нима? Бу саволлар ҳар бир одамдан ҳалол ва батафсил жавобни талаб қилади. «Бахт» жуда мураккаб тушунча. Унга ҳамма давр, ҳамма шароитлар, ҳамма одамлар учун ярайдиган битта яхлит жавобни топиб бериш қийин. Авжи баҳор фаслида ям-яшил кўкатлар устига ястаниб ётиб, ложувард осмондаги паға-паға булутлар ўйинини томоша қилиш ҳам бахт. Ҳамиша покиза виждон билан одамларнинг бетига қарай олиш ҳам бахт. Ҳасад ва иғволардан холи, хотиржам, севган ишинг билан шугулланиб ҳаёт кечириш ҳам бахт. Лекин булардан бошқа яна бир улкан бахт бор — у ҳаётингнинг бутун мазмуни билан белгиланади. Агар бутун умринг давомида соф виждон билан яшаган бўлсанг, агар қўлингдан келган қадар яхшилик ва олижаноблик уруғларини сепган бўлсанг, агар меҳнатинг билан одамларга имкони борича фойда келтирган бўлсанг ва булар оқибатида одамлар сенга муҳтож бўлиб қолган бўлса, ўзингнинг кераклигингни, бу дунёга шунчаки қумурсқадай келиб, беному нишон кетмаслигингни ҳис қилсанг, энг улуг бахт — шу. Бундай бахт эса осонликча қўлга кирмайди. Ҳаёт бахтни мисқоллаб беради. Унинг учун доимо курашиш керак.

«Давр менинг тақдиримда» романида характерлар тақдирига сингдирилган бахт фалсафаси ана шундай. Аҳмаджон шунинг учун бахтлики, ўзини даврнинг катта йўлида деб билади. Бу йўл эса кураш йўлидир. Аҳмаджон даврнинг энг муҳим конфликтда қарама-қарши қутблардан бири сифатида иштирок этади. Дунё иккига бўлинган — бирида социалистик ҳаёт ривож

топяпти. Иккинчисида эса ҳамон одам одамга бўри, ҳамон пул — ягона худо. Бу дунё социалистик дунёни кўролмайди ва тиш-тирноғи билан унга қарши курашади. Шу кураш, ана шу муросасиз синфий зиддият ўз тақдирини давр билан боғлаган, даврнинг катта йўлидан бораётган ҳар бир совет кишисининг ҳаётида чуқур из қолдиради. Аҳмаджон бунини яхши тушунади ва шунинг учун ҳам ўз бахти, ўз даври учун душманларига қарши дадил курашади. У бахтини, ҳаётининг маъносини ана шу курашдан топади.

«Давр менинг тақдиримда» романи шу тарзда бизнинг ҳаётимиз ҳақида, унда ҳар биримизнинг ўрнимиз ҳақида, ҳар биримизнинг давр олдидаги, инсоният қаршисидаги шахсий масъулиятимиз, бурчимиз ҳақида ўйлашга ўргатади. Китобхон романи ўқиган сари унинг қаҳрамонлари билан бирга ҳозирги ҳаётнинг ичига тобора чуқурроқ кириб боради, унинг мураккаблигини тўлароқ англаб олади.

Асқад Мухторнинг «Чинор» романи ҳам бошқа асарлари каби том маънодаги замонавий асардир. Унинг замонавийлигини таъминлаган нарсаси фақат қаҳрамонларининг замондошларимиз экани, воқеаларнинг хронологик рамкаси эмас. Бу асарда ҳам, биринчи навбатда, автор тафаккурининг, автор туйғуларининг замонавийлиги ҳақида гапириш керак.

«Чинор»нинг бош ғояси ҳаётнинг боқийлигини, халқнинг мангулигини, унинг асрий тажрибасидан туғилган яхшилик, эзгулик, олижаноблик ҳақидаги тушунчаларнинг абадийлигини тасдиқлашдир. «Чинор» ҳаётга ва биринчи навбатда, бизнинг бугунги ҳаётимизга чинакам ошиқ одамнинг қалбидан отилиб чиққан қўшиққа ўхшайди. Ёзувчи эҳтирос билан ҳаёт ва инсоннинг гўзаллигини улуғлайди. Бу ғоялар қиссалар ва ҳикояларда жонли образлар орқали, уларнинг кураши ва фаолиятини тасвирлаш орқали ифодаланади. Ҳар қайси қисса олдидан берилган ривоятлар эса, худди

увертюрада йирик музика асарининг лейтмотиви белгилангандек, қиссаларнинг ғоявий моҳиятини ифодалайди.

Романнинг бош қаҳрамони Очил бува. Очил бува — турли қиссаларни бир-бирига боғловчи композицион элемент сифатида асарга киритилган эмас, балки асарнинг бош ғоясини, асосий юкини ўзида элтувчи қаҳрамондир. Очил бува — рамзий образ. Унинг тимсолида ўзбек халқининг умумлашган нуроний сиймосини кўрамиз. У чинордек узоқ йиллар умр кўрган, лекин ҳали бақувват, жисмонан тетик, руҳан бардам. Унинг психологиясидаги энг жозибадор фазилати шундаки, у ўзини бутун коинотнинг, коинотдаги жаъми гўзалликнинг хўжайини деб билади, ҳаётининг маъносини эса одамларга фойда келтириб, уларга муҳаббат улашиб яшашда кўради. Ана шу хислатлар Очил бувани ўзбек халқининг энг яхши фазилатларини мужассамлантирган романтик образ даражасига кўтарган.

Асқад Мухтор ҳаётнинг моҳияти, инсон ва унинг ҳаётдаги ўрни, Ватан ва ватанпарварлик, муҳаббат ва бурч, фидокорлик ва қўрқоқлик, ижодкорлик ва расмийчилик ҳақидаги ўйлари, қарашлари, мулоҳазаларини ҳар бир қиссада конкрет ифодалайди. Бу қиссаларда бугунги ҳаётимиз олдинга сураётган маънавий-ахлоқий проблемалар ҳар томонлама чуқур таҳлил қилинган ва бу орқали адиб давримизнинг гўзаллигини, ҳаётимизнинг асосини ташкил қилувчи тушунчалар, ақидаларнинг гўзаллигини тасдиқлайди.

Шу тариқа кўрамизки, Асқад Мухтор ижодининг энг муҳим томонларидан бирини замонавийлик ташкил қилади.

Замонавийлик адиб ижодида турли ҳаётий материал асосида турлича шаклларда намоён бўлади. Бироқ бундан унинг моҳияти ўзгармайди. Давр ва унинг муаммолари ҳақида, инсон ва унинг тақдири тўғрисида асарларда олдинга сурилган чуқур ўйлар, теран фикрлар,

салмоқли мулоҳазалар Асқад Мухтор асарларини китобхон учун ардоқли ва азиз қилади.

* *
*

Ижод қилмоқ — китобхон қалбида гўзаллик туйғусини алангалатмоқ, унга ҳақиқий эстетик завқ бағишламоқдир. Бунга асарнинг ғоявий мазмунини салмоқли қилиш билангина эмас, унинг бадиий иқлимини баркамол қилиш билан ҳам эришилади. Асқад Мухтор «Дружба народов» журналича босилган мақолаларидан бирига «Замонавийлик — маҳорат ҳам демакдир», деб сарлавҳа қўйган эди. Дарҳақиқат, асарнинг замонавийлиги унинг бадиий қувватига ҳам боғлиқ — асарда муҳим гаплар, доно фикрлар, чуқур хулосалар олдинга сурилса-ю, бироқ улар яланғоч бўлса, қаҳрамонлар етук характерлар даражасига кўтарилмаган бўлса, тил ғализ, тасвир воситалари ночор бўлса, бундай асарни замонавий деб аташга тил бормаиди. Замонавийлик — янги-янги тасвирий имкониятларни, янги шаклларни, сюжет ва характер яратишнинг янги воситаларини қидиришни ҳам тақозо қилади. Асқад Мухтор ижоди бу жиҳатдан ҳам ибратлидир.

Агар Асқад Мухторнинг поэтик ижодига шу нуқтаи назардан ёндашсак, унинг ҳамиша шеърни баркамолроқ қилиш учун, унинг образли заминини мустаҳкамлаш учун интиланганини кўрамиз. Натижада, Асқад Мухтор сеҳрли жозибага эга бўлган бутун бошли бир поэтик олам яратди. Кези келганда шунини ҳам айтиш керакки, ўзбек танқидчилигида сўнгги вақтларга қадар шоир яратган поэтик олам ҳақида бир томонлама тасаввур ҳукм суриб келмоқда. Бу тасаввурга кўра Асқад Мухтор шеърлятида рационализм кучли, фикр ҳисдан устун туради, фикрнинг яланғочлиги, ҳиссиётнинг камбағаллиги унинг шеърлятига том маънодаги санъат даражасига кўтарилишга халақит беради. Ада-

биётшунос С. Мамажонов Асқад Мухтор шеърлари ҳақида фикр юритиб, уларда «кечинма, ҳис-ҳаяжон ўрнини қуруқ донолик, илмийлик босиб кетганки, бу нарса уларнинг таъсирчанлигига ҳалақит беради», деб ёзди. Шеъриятни яхши ҳис қиладиган истеъдодли танқидчи Иброҳим Ғафуров ҳам «унинг шеърлари ҳиссиётдан кўра кўпроқ ақлга озуқа беради», «шоир Асқад Мухтор шеърига рационализм хос бир нарса эканлиги маълум», деб ўша бир томонлама тасаввурни қувватлайди. Ҳолбуки, Асқад Мухторнинг ижодий эволюцияси билан яхшироқ танишган одам, айниқса, унинг сўнги йиллардаги шеърларини синчиклаб ўқиган одам «рационализм», «фикрнинг ҳисдан устунлиги» деган гаплар шоир учун аллақачон ортда қолган босқич эканини пайқамай иложи йўқ. Асқад Мухтор поэзия чўққиларини дабдурустдан эгаллаган эмас. У бунга кўп йиллик изланишлар, узоқ ўқиш-ўрганиш, тинимсиз ижодий меҳнат туфайли эришди. Шоирнинг ўзи бу тўғрида яхши айтган: «Ўттиз йил давомида шеър ҳақида ўйладим, унинг ифода шакллари, воситалари, приёмлари, руҳи ҳақидаги фикрлар жуда кўп марта ўзгарди: шеър турмуш ўчоғидан олинган лаҳча чўғ, у ҳаётини эпизодга асосланган, сюжетли бўлиши керак деб, шеърнинг бўлак турларини тан олмай, анча йил юрдим: шеър ялт этган оний туйғу, завқ-шавқ тугўни, уни фақат музыка жанрлари билан қиёс қилиш мумкин, деган руҳда ҳам анча вақт ишладим, шеър — ҳаёт фалсафасининг эссенцияси, фикр, фикр, фикр! Фикрсиз поэзия йўқ, деб анчагача бир ёқлама рационалистик шеърлар ёздим...» Дарҳақиқат, Асқад Мухтор шеъриятнинг катта йўлига чиқиб олгунча, ана шундай тўлғанишлар натижасида анча-мунча сўқмоқлардан ҳам юриб кўрган. Унинг илк шеърларида ортиқча ҳашамга берилиш, шалдироқ ва ялтироқ безакларга берилиш мавжуд эди. Оқибатда, «майин қанот билан урилар экан завқли эсдаликлар», «жўш урган умидлар тоқат коса-

сини синдирди», «боғда видо торини чертмаганмидик?», «бол дудокдан учган у сўзингни садаф чашма саси алқади» каби чучмал мисралар, «йигит ўпди, шунда лабларидан Ватан ўпган каби туюлди» сингари дудмал образлар вужудга келганди. Лекин бора-бора бу қусурлар камайиб, унинг шеърияти янгича моҳият касб этди. Энди Асқад Мухтор поэзияни янгича тушуна бошлайди: «Шеър одамнинг яшаши учун, курашиши, улғайиши учун зарур... У шоирлар томонидан ўйлаб чиқарилган нарса эмас. Ҳар бир ҳалол қалбнинг тубида эмоционал бойлик бор. Шоир ана шу ҳислар тугўнини уйғотади, холос. Қалб ғафлатда қолса, яъни одам поэзиядан маҳрум бўлса — бу даҳшат эмасми? Ҳаётда поэзия нақадар мўл бўлса, унда фойдасиз бўшлиқ шунча кам бўлади».

Изланишлар натижасида Асқад Мухтор 60-йиллардан бошлаб шундай лирика яратишга киришдики, унинг характерли белгиларини ҳис билан фикрнинг уйғунлиги ташкил қилади. Бу лирикани ўйчан лирика деб аташ мумкин, чунки унда фалсафий мулоҳазаларга мойиллик барала сезилиб туради. Бу лирикада инсоннинг маънавий дунёси, табиати, характери, кайфияти бениҳоя ҳар томонлама, жуда кўп алоқаларда бутун мураккаблиги ва зиддиятлари билан намоён бўлади. Шоир баъзан лирик миниатюра, баъзан лирик монолог, баъзан лирик новелла формаларида китобхонга ҳаётини тажрибаларидан чиқарган хулосаларини, ўй ва ниятларини баён қилади. Инсон шахси ҳар томонлама ва мукамал очилгани учун Асқад Мухтор лирикаси новаторлик хусусиятларини касб этди.

Асқад Мухторнинг янгилликка интилиши эпик формани эгаллаш соҳасидаги изланишларида ҳам яққол кўриниб туради. Масалан, «Опа-сингиллар» романи фақат ғоявий мазмун, янги қаҳрамонлари билангина эмас, бошқа томонлари билан ҳам ўзбек романчилигининг ривожига янги ҳодиса бўлган эди. Аввало, бу ро-

ман жанр хусусиятлари жиҳатидан диққатга сазовор. «Опа-сингиллар» ижтимоий-психологик роман жанрига мансуб. Бу жанр эса ёзувчидан, биринчи навбатда кенг кўламни, кузатувчанликни, тарихий ва ижтимоий деталларнинг аниқлигини, оммавий манзараларнинг жонлилигини талаб қилади. Ёзувчи романда бу талабларнинг уддасидан чиқа олган. Романнинг марказида Онахон ва унинг тақдири турса-да, «Опа-сингиллар» биргина Онахон ҳақидаги роман эмас. Ёзувчи асарда 20-йилларнинг ўрталаридаги ўзбек воқелигини тарихий, ижтимоий ва миллий аниқлигида бера олган. Натижада ҳаётнинг кенг панорамаси майдонга келган. Биз романда турли ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари билан танишамиз, уларнинг мавқеини, курашини кенг тасаввур қиламиз. Романда ёзувчининг кузатувчанлиги, ҳаётдаги характерли деталларни тез пайқай олишини исботловчи ёрқин саҳифалар кўп. Қуйидаги парчага диққат қилинг: «Ташқарида қора тун. Тун кигиз билан маҳкам тўсилган деразадан мўралаёлмасе ҳам, жимжитлигида унинг тубсиз қоронғилиғи сезилиб турарди. Ҳовузга оқиб тушаётган ариқнинг бир хилда шилдирагани эшитиларди. Енгил шамол ўтди, хазон тўкилди. Токчада хира ёнаётган шамчироқ ташқарида эсган шамолни сезгандек пирпиради. Заиф шуъласи эшикнинг қора темир занжирида йилтиллади». Бу тасвирда тун манзараси жуда аниқ деталларда, ўткир кўз билан қурилган предметлар орқали тасвирланган. Ёзувчи қаҳрамонларнинг яшаш шароитини, муҳитини тасвирлар экан, кўп ўринда буни қаҳрамон ички дунёсини очиш мақсадига бўйсундиради. Буюмлар ўз эгалари ҳақида кўп нарсани айтиб беради. Асқад Мухтор буюмларни тилга киргизади. Мана, алданган, курашда мағлуб бўлган, ичкилик ва қимор орқасида одамлик қиёфасини йўқотган Нусратулла хўжа истиқомат қиладиган хонанинг тасвири:

«Ғажиб ташланган икки тилим қовун пўчоғи. Бири

остонада, лой этик пошнаси билан эзилгани эса кўрпа устида суви чиқиб ётибди. Кўрпа тагидаги ифлос кигизнинг чети қайрилиб, оёқ артилган. Хонтахта ёнида юмалаган ароқ шишасининг қоғозли биқини кўриниб турибди. Бўш токчада чанг босган чойнак билан бир пой этик, қозикда пичоқнинг қини».

Бундай нохуш манзарани кўрган китобхон дарҳол Нусратулла хўжанинг маънавий қиёфаси ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилади ва унга нисбатан қалбидаги нафрати кучаяди.

Асқад Мухтор портретдан ҳам унумли фойдаланади. У портрет яратишда ҳам ижтимоий-психологик роман жанрининг умумий хусусиятларини назарда тутиб қалам тебратади. Бошқача айтганда, адиб портрет орқали, даставвал, қаҳрамоннинг ижтимоий белгиларини ифодалашга, кейин унинг ички дунёсига ишора қилишга ва ниҳоят, китобхонда унга нисбатан муайян эмоционал кайфият уйғотишга интилади. Бу фикрнинг далили сифатида Матқовул портрети билан танишайлик. Ёзувчи унинг қиёфасини Жўрахон ая нуқтаи назаридан тасвирлайди. Кўчанинг у бошида эшак минган йўловчи кўринди... «У — юк деса дегуликкина, катталикда тиришқоқ жониворнинг ўзи билан тенг келиб қоладиган, бесўнақай семиз одам эди... Йўловчининг устида зарбофт чопон, оёғида амиркон маҳси, кавуш-ни ечиб қўлига ушлаб олган, иккинчи қўлидаги катта сариқ рўмол билан қора, гўштдор юзини, бағбақасини ҳар нафасда артиб-артиб қўяди, сержун кўкраги очиқ, эгар олдида ташлаб қўйилган қорни ана тўкиламан, мана тўкиламан дегандай бетиним билқиллаб боради». Бу портрет билан танишишнинг ўзидаёқ китобхон Матқовулнинг қандай одам эканини билиб олади. Кейинги воқеалар эса унинг ана шу биринчи таассуротини тўлдиради. Шу тарзда китобхонда салбий қаҳрамонга нисбатан ўткир нафрат туйғуси пайдо бўлади.

Асқад Мухтор «Опа-сингиллар» романида эришган

ютуқларини «Туғилиш»да янада мустаҳкамлади. «Туғилиш» характериға кўра ишлаб чиқариш романиға яқин туради. Бундай романларда ёзувчи қаҳрамон яшайётган муҳитни тўлароқ кўрсатиш, унинг характериғни кенгроқ очиш учун муқаррар тарзда меҳнат процессини, ишлаб чиқариш тафсилотларини ҳам тасвирлаш вазифасиға рўпара келади. Лекин бу вазифанинг иккинчи томони ҳам бор: агар ёзувчи бир оз бўлса-да меҳёрни бузса, асарда техник терминлар кўпайиб кетиши, машина ва станоклар, қурилиш ва ишлаб чиқариш процесси инсонни тўсиб қўйиши мумкин. Асқад Мухтор «Туғилиш» романида ана шу қийин вазифани усталик билан бажарган — романда техника тасвири, қурилиш процессининг тасвири кенг ўрин тутаетди, лекин шунга қарамай, ҳеч қаерда биз қаҳрамонларнинг сояда қолиб кетганини кўрмаймиз. Аксинча, мураккаб меҳнат процессининг тасвири тўлалиғича қаҳрамон характериғни очишға, унинг ички дунёсини, туйғуларини тасвирлашға бўйсундирилган. Мана, бир мисол: «Тўртинчи куни Луқмончани мана шу ишға — бадъяни очишға қўйишди. Бу — навбатдағи бадъя келгунча ҳордиқ чиқариб ўтирадиган осон иш ҳисобланар эди. Лекин терак бўйи баландликдағи арматуранинг устки қаватиға чиққанда Луқмончани совуқ тер босиб кетди. Бу ерда симлар сал шабадаға жаранглаб турар, доим тирмашиб, чўккалаб ўтиришға тўғри келарди. Бош устида, кўмкўк, осмонда биринчи бадъя силкинганда Луқмонча ўзини йўқотаёзди. Ўзи зўрға турибди-ю, бу фалокатни қандай тутаетди, қандай очаетди... Бадъя шағал сачратиб яқинлашган сари каттароқ, ваҳималироқ кўринар, қоришманинг зах совуғи юзига урар, тутқич бермай силкинар эди. Мана, у бир уриб учириб юборадигандай бўлиб тикка кела бошлади. Луқмонча ваҳима босганидан шартта қоматини ростлади-ю, бадъяни маҳкам ушлади. Ричағнинг ипи қўлиға кириб қолганини кўргач, эсини йиғди. Энди мана шу ипини тортиш керак».

Асқад Мухтор услубининг такомилида «Давр менинг тақдиримда» романи ҳам алоҳида ўрин тутаетди. Агар ёзувчи аввалги асарларида изчил реалистик услубға амал қилган бўлса, бу асарида кўтаринки — романтик услубға мойиллик кўрсатди. Юқорида айтганимиздек, ёзувчи бу романда давр ва инсон муаммосини, уларнинг ўзаро муносабати масаласини чуқур идрок этиш мақсадини қўйган. Бу мақсад романнинг жанр хусусиятларини белгилаетди. Танқидчилар «Давр менинг тақдиримда» романини маърифий-фалсафий роман, ўй, тафаккур романи, деб аташди. Мен бу таърифларни инкор қилмаган ҳолда, «Давр менинг тақдиримда» асарини ҳасби ҳол романи, деб атардим. Ҳасби ҳол — ўз аҳволини баён қилиб фикр суриш, ўз аҳволини таништириш. Адабиётимизда бу жанр қадимдан мавжуд. Бироқ Асқад Мухтор яратган ҳасби ҳол романи батамом янги ҳодисадир. Бу роман ёзувчиға тенгқур авлоднинг поэтик биографияси, бу авлод зиммасиға тушган мушкул синовлар ҳақидағи кўтаринки дostonдир. Ёзувчи авлод биографиясини Аҳмаджон образи орқали мужассамлантиради. Воқеалар Аҳмаджон тилидан ҳикоя қилинади. Бу эса романининг лиризмини ва эмоционаллиғини кучайтирган. Роман Аҳмаджоннинг лирик монологидир. Ёзувчи романда символик умумлашмалардан ҳам, кези келганда бевосита публицистик жўшқинликдан ҳам қочмайдди. Буларнинг ҳаммаси романға ўзига хос колорит бағишлаетди ва уни адабиётимизнинг жиддий ютуқларидан бири сифатида баҳолашға асос беради.

Асқад Мухтор «Давр менинг тақдиримда» романида эришган тасвир принципларидағи янгиликларни «Чинор»да янада мукаммаллаштирди. «Чинор»ға «Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар» деб кичкина сарлавҳа қўйилган. Дарҳақиқат, у бешта ривоят, бешта ҳикоят ва бешта қиссадан иборат. Бу ҳол айрим танқидчилар учун романи традицион асар, деб баҳолашға йўл очди.

Масалан, проф. М. Н. Пархоменко — «Ўрта Осиёдаги миллий романда традициялар ва новаторлик» деган мақоласида¹ «Чинор»даги ҳамма фазилат ва нуқсонларнинг асосий манбаини дostonчилик традицияларига олиб бориб боғлайди. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Агар «Чинор»нинг юзага келишида традициялар ҳақида гап кетадиган бўлса, бугунги кўп миллатли совет романининг, прогрессив Европа романининг традицияларини тилга олган маъқул. Чунки Асқад Мухтор аллақачонлар фольклор рамкаларидан ўсиб чиққан, жаҳон адабиётининг илғор ва етук тажрибасини ўзлаштирган, ўз даври даражасида фикрлайдиган ёзувчидир.

«Чинор» босилиб чиққандан кейин айрим танқидчилар унга анча-мунча эътирозлар билдиришди. Дарҳақиқат, кўникилган меъёрдан келиб чиқиб фикр юритилса, «Чинор» ҳақида турлича танқидий мулоҳазалар айтиш мумкин. Масалан, «Чинор»да роман учун зарур бўлган яхлитлик етишмайди, қиссалар ва ҳикоятлар узвий боғлиқ эмас, бир-биридан келиб чиқмайди, бир-бирини мантиқан давом эттирмайди, дейиш мумкин. Ёки айрим воқеалар тасвирида кишини ишонтирмайдиган ўринлар бор. Жумладан: оддий мактаб ўқитувчиси Шафигуллина райком секретари Орифни ўз ҳузурига чақириб, қизининг «бетгачопарлиги» учун танбеҳ беради. Бундай ҳодисанинг реал ҳаётда, бунинг устига район шароитида бўлишини тасаввур қилиш қийин. Учинчи қиссада Акбарали қўрқоқлик қилиб, Бектемирнинг ўлимига сабаб бўлгани ҳикоя қилинади. Шаҳар аҳолиси англашилмовчилик натижасида Акбаралини ҳалокатнинг олдини олган фидокор қаҳрамон деб билади ва унинг хотирасини абадийлаштириб, унга ҳайкал ўрнатади. Акбарали эса шу шаҳарга қўшни жойда яшаб юриб, анча вақтгача бу гаплардан беҳабар қолади. Тўртинчи қиссада Умида совет врачси сифатида Ғарбий

Германияга илмий симпозиумда доклад қилгани бориб, уруш йилларида одамлар устида тажриба ўтказган фашист врачси Курт Бергерни таниб қолади. Кейин уни фoш қилиш учун бир ўзи мустақил ҳаракат бошлайди, гувоҳ бўлсин деб, бир вақтлар Бергернинг касалхонасида ётган, сўнг у ердан Умида билан бирга қочган Умийдерни қидириб топади. Умийдер гувоҳ бўлишдан воз кечади, лекин Бергерни ўлдириб кетади. Бу ўринда бегона мамлакатда Умиданинг ёлғиз ҳаракат қилиши, элчихона ёрдамига таянмагани кишини ишонтирмайди. Хуллас, традицион нуқтаи назардан қаралса, «Чинор» бир-бири билан узвий боғланмаган мустақил қиссаларнинг йиғиндисидай кўринади, бунинг устига кўпгина ўринларда воқеалар ривожини ҳаёт мантиқига зиддай, айниқса, тафсилотлар тасвирида автор ҳаққонийликдан чекингандай туюлади. Аммо ҳамма гап шундаки, «Чинор»га традицион нуқтаи назардан ёндошиб бўлмайди, чунки бу асар жанр эътибори билан ҳам, услубига, гоий-ий-бадий хусусиятларига кўра ҳам адабиётимизда янги ҳодисадир. Тасвирий санъатда мозаика деган гап бор: рассом турли-туман шиша парчаларини ёки рангдор тошларни бир-бирига мослаб шундай жойлаштирадими, охир-пировардида яхлит бир сурат пайдо бўлади. Бундай суратга яқиндан қарасанг, шиша парчалари ёки тошлар аралаш-қуралашига, тўғри келгандай жойлаштирилганга ўхшаб кўринади, маълум масофадан қараганда эса, уларнинг жойланишида муайян тартиб борлигига ва шу тартиб туфайли сурат ҳосил бўлаётганига амин бўласан. Асқад Мухтор «Чинор»да рассомликдаги ана шу мозаика приёмидан муваффақиятли фойдаланганга ўхшайди. Дарҳақиқат, ҳаётнинг ўзи мозаикага ўхшаб кетади: у бениҳоя хилма-хил, бир-бирини инкор этувчи қарама-қарши қирралардан ташкил топади. Биринчи қарашда мана шу хилма-хил, қарама-қарши қирралар ички яхлитликдан маҳрум, муайян қонуниятга бўйсунмайдиган тасодиф-

¹ Роман и современность. Изд. «Мысль», М., 1971.

лар йиғиндисидай кўринадди. Фақат ҳаётни синчиклаб ўргангандагина, ўша хилма-хил ҳодисалар ва қарама-қарши қирраларнинг моҳиятига киргандагина ҳаётни бошқариб турувчи, тараққиётга муайян йўналиш бағишловчи қонуниятларни аниқлаш мумкин. Ёзувчи ҳаётнинг ана шу хусусиятини яхши тушунгани ҳолда, уни тўлароқ қамраб олиш учун, ҳаётнинг айрим қирраларини эмас, ҳажмдор панорамасини яратиб учун бир-биридан узоқ, бир-бири билан боғланмаган ҳодисалар тасвирланган қисса ва ҳикоятларни бир жойга тўплайди. Мозаикани муайян масофадан томоша қилиш керак. «Чинор»даги ҳаёт панорамасини яққол кўриш учун ҳам муайян масофа зарур. Тўғрироғи, асарни ўқиб чиққандан кейин ундаги ривоятлар, ҳикоятлар ва қиссаларни бир-бирига солиштириш, қиёслаш, таққослаш лозим. Шунда улар ҳар хил парчаларнинг тасодифий йиғиндиси эмас, балки яхлит характерга эга экани маълум бўлади. Хўш, бу яхлитлик қандай пайдо бўлган? У парчаларни бир-бирига улаб турган ип нимадан иборат? Бу саволга жавоб бериш учун «Чинор»нинг жанр хусусиятини тўғри белгилаш керак.

«Чинор» воқеалар романи эмас, балки мушоҳадалар ва мулоҳазалар романидир. Жанр хусусиятларига кўра «Чинор»ни фалсафий-лирик роман деб атаса бўлади. Бундай романда ёзувчини айрим қаҳрамонларнинг ҳаёти ва тўқнашувлари, айрим характерларнинг шаклланиши, айрим воқеаларнинг оқими ва ривожи эмас, балки, биринчи навбатда, барча қарама-қаршиликлари, хилма-хилликлари, мураккаблиги билан яхлит олинган ҳаёт, унинг маъноси ва моҳияти, ички қонуниятлари, давр олдинга сурган ахлоқий-маънавий проблемалар қизиқтиради. Ёзувчи ҳаётни кузатиш ва умумлаштириш натижасида қалбида туғилган чуқур мулоҳазаларни, ўйларини, дардларини ўқувчига бара-ла тўкиб-солади, уни ҳам ўйлашга, фикр юритишга ундайди. Албатта, фалсафий-лирик романда ҳам ав-

торнинг мулоҳаза ва ўйлари, умуман, абстракт тарзда, илмий рисолаларга хос услубда эмас, балки жонли образлар, ҳаётний характерлар орқали очилади. Лекин, ҳар ҳолда бундай асарда характерлар мустақиллиги бир оз чекланган, автор ниятларига кўпроқ бўйсунган бўлади. Шунинг учун ҳам Асқад Мухтор ўз бадиий ниятидан келиб чиқиб, мазмунан ёки воқеаси жиҳатидан бир-бири билан боғланмаган қиссаларни бир жойга тўплайди, бир-бири билан узвий-алоқада бўлмаган характерларга мурожаат қилади. Уларни бир-бирига боғлаган, бир бутун қилиб бирлаштирган нарсаси ёзувчининг ҳаётга муносабати, бизнинг ҳам қалбимизга кўчирмоқчи бўлган ўйлари, дардлари, ҳаяжонлари ва ниҳоят, фалсафий-эстетик кредосидир. Ана шу фактор туфайли ҳамма қиссалар пиروвардида мураккаб, хилма-хил ривожланаётган ҳаётнинг яхлит панорамасини вужудга келтиради.

«Чинор»да баъзан деталларнинг ҳаққонийлиги етишмаслигини айтдик. Аслида бу ҳам асарнинг нуқсони эмас, балки услубнинг ўзига хослигидан туғилган хусусият: «Чинор»нинг услубида романтикага, романтик тасвирга мойиллик кучли. Бу — асарнинг руҳидаги умумий кўтаринкилигида ҳам, лирик монологларнинг жўшқинлигида ҳам, рамзий образларнинг сероблигида ҳам намоён бўлади. Масалан, асарнинг бош қисмида тасвирланган чинор ҳаётнинг қудратини, мангу барқарорлигини ифодаловчи символик образдир ва бу образда мужассамлашган гоё асарнинг бошидан охиригача янграб турадиган лейтмотивини ташкил қилади. Романтикага мойиллик тасвирда тафсилотларнинг, айрим деталларнинг иккинчи планга тушишини тақозо қилган. Автор воқеалар ва характерларни йириклаштириб, бўрттириб, ҳаётдагига қараганда салобатлироқ ва некинроқ қилиб тасвирлашга интилади, шунинг учун ҳам тафсилотларнинг ипидан-игнасигача ростакам бўлишига унча эътибор бермайди. Хуллас, Асқад Мухтор

«Чинор» романида ўз бадиий ниятини ифодалашга кенг имкониятлар берадиган бадиий формани, тасвир услубини, адабий приёмларни топа олган.

Юқоридаги мулоҳазалардан аён бўладики, Асқад Мухтор ўз ижодида «замонавийлик — маҳорат ҳамдир» деган қоидага амал қилиб, доимий изланишда бўлди, янгидан-янги тасвир воситаларини, бадиий приёмларни кашф қилишга интилди. Бунинг оқибатида унинг асарлари чин маънода юксак эстетик қиммат касб этди ва китобхонлар қалбидан мустаҳкам ўрин олди.

1973

ИЖОД ДОВОНЛАРИ ОША...

Одил Ёқубов илк асарларидан бирини «Юрак ёнмоғи керак!» деб атаган эди. Менимча, бу учқур иборани ёзувчининг бутун ижодига сарлавҳа қилиш мумкин. Одил Ёқубовнинг ҳикоя ва пьесалари, қисса ва романларини яхлит олиб, уларнинг энг муҳим фазилятлари, етакчи хусусиятлари, муштарак белгилари ҳақида ўйлаганимда, шундай туюладики, гўё Одил қачонлардир бу иборани ижодининг асосий шиори сифатида танлаб олгану, ўшандан бери ҳар бир асарида унга амал қилишга интилиб келмоқда. У юрак ҳароратисиз, қалб қўрисиз ёзилган асар руҳсиз ва жонсиз чиқишини, китобхонни ҳаяжонга соломаслигини яхши билади. «Муқаддас», «Тилла узук», «Ларза», «Бир фелъетон қиссаси», «Қанот жуфт бўлади» каби қиссалар, «Эр бошига иш тушса», «Улуғбек хазинаси» каби романлар ҳар хил темада, ҳар хил даврда яратилган, ҳар хил ғоявий-бадиий савияда ёзилган асарлар. Бироқ уларни бир нарсга бирлаштириб туради: уларнинг ҳаммасида ҳам аалварли ҳаётний муаммолар, кескин зиддиятли тўқнашувлар, ўзига хос ёрқин характерли қаҳрамонлар замирида биз ёзувчининг ёниқ қалбини аниқ ҳис қилиб турамиз. Адибнинг асарларини китобхонлар орасида севимли қилган омиллардан бири ҳам ана шунда. Қолаверса, шу сабабдан унинг асарлари ҳозирги ўзбек прозасининг ривожига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди ва адабиётимизнинг мумтоз намуналари қаторидан ўрин

олди. Одилнинг ўзи эса фақат республикамизгагина эмас, балки бутун Иттифоқимизга танилган, асарлари анчагина қардош халқларнинг тилларига таржима қилинган пешқадам адиблардан бири бўлиб қолди.

* *
*

Америкалик машҳур рассом Рокуэлл Кент «Бу — менман, худойим» деган автобиографик китобида одамни мевага қиёслаб, унинг таъми, ранги, шакли шамоили қардан бино бўлганини билмоқчи бўлганларга шу мева битган новдага, уни тутиб турган шохга, шох ўсиб чиққан дарахтга, унинг танаси, япроқлари ва илдизларига назар ташлашни ҳавола қилади. Буюк расмонинг тавсиясини ёзувчига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Одамда ёзувчиликка ҳавас уйғотган илк турткилар нима? Унинг ёзувчилик қобилияти қандай муҳитда улғайиб вояга етди? Бу қобилиятнинг ўсишига нималар йўналиш берди? Унинг асарларига ўзига хос такрорланмас ранг ва оҳанг бахш этган омиллар қандай? Кимлар кейинчалик унинг китобларида ҳар хил қиёфада қайта жонланди? Биз ёзувчи ўсиб-унган шажара дарахтига назар ташласак, бу саволларга мукамал бўлмаса-да, бир қадар жавоб оламиз. Бу жавоб эса ёзувчининг ижодий қиёфасини тўлароқ тушуниш учун, асарларига сингиб кетган қалб садоларини аниқроқ эшитиш учун, ижодининг моҳиятини, қимматини тўлароқ англаш учун гоят зарур.

Қадим замонлардан Хўжа Аҳмад Яссавийнинг улўғвор мақбараси туфайли мусулмон оламида донг таратган қўҳна Туркистон яқинида Қарноқ деган қишлоқ бор. Азалдан обод ва гавжум бўлган бу қишлоқ тиниқ булоқлари, гуллаб-яшнаган боғлари, ям-яшил

бедапоялари, уфқларга туташиб кетган бугдойзорлари, ўт-ўланга, анвойи гулларга сероб қир-адирлари билан машҳур. Одил Ёқубов 1926 йилда шу қишлоқда туғилди. Унинг болалиги ана шу меҳрибон ва мушфиқ, эркин ва гўзал табиат оғушида кечди. Одил ҳам бошқа қишлоқ болалари қатори лолақизғалдоқларга кўмилган адирларда пода боқди, малларанг бугдойзорларда бошоқ терди, туташ боғларда мева йиғди, ер ҳайдади, ўт ўрди, чиллак ўйнади, сойларда чўмилди, қир офтобиде қорайди. Қишлоқнинг маъсум, сокин ҳаёти, тандирдаги ноннинг хушбўй ҳиди, подадан қайтган молларнинг маъраши, тонг пайтида фақат қишлоқ ҳавосидагина бўладиган беғубор тиниқлик ва яна аллақанча нарсалар ёш Одилнинг қалбида табиатга, қишлоққа нисбатан бир умр сўнмайдиган меҳр уйғотди. Шу меҳр Одилни ёзувчилик сари ундаган илк туртки бўлган бўлса ажаб эмас. Унинг асарларини бир қайта варақланг — уларда воқеалар ҳар хил жойда содир бўлса-да, уларнинг деярли ҳаммасида ёзувчи бирор муносабат билан она қишлоғининг болаликдан қалбида ўрнашиб қолган жонажон манзараларини чиқаришга интилади. Бу манзараларда қалбларга аллақандай сурур бағишловчи, унда нурли ва майин майллар уйғотувчи табиатга шайдолик бор.

Одилнинг ўсиб-улғайишига, қалбидаги майилларнинг ривожига фақат табиат гўзаллиги эмас, оилавий муҳит ва айниқса, отаси Эгамберди ака ҳам катта таъсир кўрсатди. Одил дунёга келган кезларда Эгамберди ака кўп савдоларни бошидан кечирган, ҳаёт қозонида обдан қайнаб чиниққан, пухта ҳаётий тажрибага эга одам эди. У 1916 йилда мардикорликка бориб, бирмунча вақт Киев, Минск каби шаҳарларда яшайди. У ерда рус тилини ўрганиб, савод чиқаради, газета-журналлар ўқиб, оқу қорани ажратадиган бўлади. Шу туфайли туркистонлик мардикор йигит ижтимоий-сиёсий ҳаётда актив қатнашади. У 1918 йилда партияга киради

ва юртига қайтиб, бу ерда Совет ҳокимиятини ўрнатишда фаол иштирок этади. Кейин у Ўрта Осиё Коммунистик университетини (САКУ) битиради ва партия органларида турли лавозимларда ишлайди. Эгамберди ака фақат жамоатчилик ишлари билан шуғулланиб қолмасдан, болаларининг тарбиясига ҳам алоҳида эътибор берган. У уйга кўплаб китоблар келтириб турган, кеч-қурунлари маҳалла-юрт ёшларини йиғиб уларга бот-бот ўқиб берган. Бу китоблар орасида, айниқса, «Минг бир кеча», «Ўтган кунлар» каби асарлар Одилга катта таъсир кўрсатган, унинг қалбида китобга иштиёқ, бадиий адабиётга муҳаббат уйғотган.

Одил мактаб ёшига етганда, отаси Туркистонда партия органларида хизмат қилар, шу туфайли оила ҳам шаҳарда истиқомат қиларди. Эгамберди ака ўғлини рус мактабига ўқишга беради. Лекин Одил мактабни тугата олмайди: бешинчи синфга ўтганда Одиллар оиласи оғир фожиага учрайди. Бошлиғидан айрилган оила ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан оғир аҳволга тушиб қолади. Қариндош-уруғлари Одиллар оиласини қишлоққа кўчириб олиб кетишади ва уларга бақадри имкон ёрдам беришади. Уша қийин кунларда Одил умрида биринчи дафъа одамийликнинг қудратини, меҳр ва мурувватнинг кучини ҳис қилади, одамзод ҳаётининг негизи яхшилик, эзгулик, олижаноблик эканини тушуна бошлайди. Мактаб директори бўлиб ишлайдиган поччаси Неъматулла ака Одилни қишлоқ мактабига ўқишга жойлайди ва оилага ёрдам бўлсин деб, мактаб кутубхонасига ишга киритиб қўяди. Кутубхонада 400—500 китоб бор эди, адабиётни севган, билимга чанқоқ Одил уларнинг ҳаммасини ўқийди.

Бу орада уруш бошланади. Қишлоқ ҳаёти буткул ҳарбий изга тушади. Тирикчилик оғир бўлиб қолади. Одил ўқишни ташлаб, ишлашга, рўзгор тебратишга мажбур бўлади. У икки йил мобайнида колхозда кет-

мончилик қилади, буғдой ўради, ҳисобчи бўлиб ишлайди, хуллас, уруш туфайли колхозда ишчи кучи етишмаётган шароитда нимаики иш қилиш зарур бўлса, ҳаммасини бажаради. Шу йилларда қишлоқда бошидан кечирган, кўрган-кузатган воқеалар, унга рўпара келган ҳар хил яхши-ёмон одамлар Одилнинг қалбида чуқур из қолдиради. Бу йиллар бўлғувси бурунчи учун улкан ҳаётий сабоқ бўлди.

1945 йилнинг январь ойида Одилнинг ҳаётида катта воқеа содир бўлди—у қарноқлик бир гуруҳ дўстларини билан бирга кўнгилли бўлиб, Совет Армияси сафига кетади. Уларни Ўзоқ Шарққа йўллашади. Одил дўстларини билан бирга Япон империалистларига қарши урушда иштирок этади. У ўз ҳарбий қисми билан бирга Гоби соҳроси ва Хинган тоғлари орқали ўтиб, Манчжуриядаги япон ҳарбий қисмларининг орқа томонидан чиқади ва қисқа, лекин қиронли жангда иштирок этади. Кейинчалик бу тарихий ҳамланинг тафсилотларини Одил «Излайман» қиссасида бадиий гавдалантириб беради.

Япония билан уруш тугагач, Одил яна беш йил Совет Армияси сафида қолади ва Цинь-жоу, Порт-Артур шаҳарларида—ҳарбий қисмларнинг штабларида хизмат қилади. Армия сафида ўтказилган ҳаёт ҳам Одил Ёқубовга жуда кўп нарса берди—худди шу йилларда у ҳаётнинг гоят мураккаб нарса эканини, аввалдан бичиб-тўқилган қолипларга сиғмаслигини чуқур ҳис этди, худди шу йилларда у ўнлаб, юзлаб одамлар билан мулоқотда бўлиб, инсон психологиясининг мураккаблиги ва нозиклигини ўрганди. Худди шу йилларда унинг қалбида ҳақиқат ва адолат туйғуси ўсиб, балогатга етди.

Армия сафида хизмат қилар экан, Одил адабиёт соҳасидаги билимларини чуқурлаштириш имконига ҳам эга бўлди: ҳарбий қисм ихтиёрида бойгина кутубхона бор эди. Одил кутубхонадаги бадиий асарларни

биронта қолдирмай ўқиб чиқади. Улар ичида, айниқса, рус классиклари Достоевский, Тургенев, Толстой, Чеховларнинг асарлари Одилда сўнамас таассурот қолдиради. Уларнинг таъсирида Одилнинг ҳаётий таассуротларга тўла қалбида ёзувчилик иштиёқи пайдо бўлади ва у секин-аста бадий асарлар ёзишга киришади. Бунда ҳам Одилга армия сафида ҳосил қилган кўникмалари — интизомлилик, ирода ва қатъият қўл келади. У ҳар куни эрталаб соат 5 дан 9 гача ижод билан банд бўлади, кейин эса зиммасидаги вазифаларни ўтайди. Шу тарзда бир қанча роман, қисса ва ҳикояларни қалаштириб ташлайди. Албатта, булардан ҳеч қайсиси босилиб чиқмайди — улар тақлидий характерда бўлиб, бадий жиҳатдан номукаммал эди.

1950 йилда Одил армиядан бўшаб, қишлоғига қайтади. Бу ерда 10-синф учун имтиҳон топириб, «Етуқлик аттестати» олади ва шу йили кузда Ўрта Осиё Давлат университетининг рус филологияси бўлимига ўқишга киради. Университет унинг ҳаётий билимларига пухта назарий замин берди, уни марксча-ленинча дунёқараш билан қуроллантирди, бадий ижоднинг туб қонуниятларини ўзлаштиришига ёрдам берди. Одил университетнинг иккинчи курсида ўқир экан, унинг биринчи асари — «Тенгдошлар» қиссаси босилиб чиқди.

Университетда ўқиб юрган кезларида ҳам, 1955 йилда уни муваффақиятли битирганидан кейин ҳам Одил пойтахтнинг адабий-маданий ҳаётида актив иштирок этди. Адабий йиғинлардан бирида маънадор нутқини эшитган Абдулла Қаҳҳор Одил Ёқубовни Ёзувчилар союзига консультантлик лавозимида таклиф қилади. Шу тарзда Одилнинг меҳнат фаолияти бошланди. У бир неча йил Ёзувчилар союзида ишлагач, «Литетурная газета»нинг Ўзбекистон бўйича мухбири бўлди. Сўнгра «Ўзбекфильм»да, кинематография Давлат Комитетида бош муҳаррир бўлиб ишлади. Ҳозир

ава Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир ўринбосари лавозимида ишлаб турибди. Бу ишлар ичида, айниқса, мухбирлик Одилнинг ижодий ўсишида катта роль ўйнади. Мухбир сифатида у республикамизнинг ҳамма шаҳар ва қишлоқларини наниб чиқди, мухбир сифатида кўпгина мураккаб ва чинал ҳаётий проблемаларга дуч келди. Айни чоқда, мухбир сифатида урушдан кейинги йилларда республикамизнинг девкор қадамлар билан илгарилаб бораётганини, халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида мислсиз муваффақиятларга эришаётганини кузатди. Буларнинг барчаси Одил Ёқубов учун бой материал берди, уни янги-янги темаларга қўл уришга, янгидан-янги асарлар ижод этишга илҳомлантирди. Шу тариқа, бирин кетин Одилнинг қиссалари, пьесалари, ҳикоялари, романлари майдонга кела бошлади.

Кўриниб турибдики, Одилда ёзувчиликка иштиёқ уйғотган куч ҳам, унинг қобилиятини улғайтирган омил ҳам, асарларига такрорланмас ранг ва оҳанг бағишлаган қудрат ҳам ҳаётдир. Ёзувчи босиб ўтган ҳаёт йўли, шу йўл давомида йиғилган таассуротлар, юракни бидирган кечинмалар, ҳаёлни банд этган фикрлар овараланган, умумлашган, бадий либосга бурканган ҳолда унинг асарларида қайта жилоланади.

* *
*

Одил Ёқубовнинг биринчи қиссаси «Тенгдошлар» 1951 йилда эълон қилинган бўлса-да, мен унинг ёзувчи сифатида туғилган йилини 1961 йил, яъни «Муқаддас» қиссаси босилиб чиққан йил деб белгилардим. Гап шундаки, асар ёзган билан, ҳатто китоб эълон қилган билан одам дарҳол ёзувчи бўлиб қолавермайди. Баъзан бутун умри давомида асар ёзиб, китоб чиқариб, ёзувчи даражасига етишолмай ўтиб кетганлар ҳам бор. Ҳақи-

кий санъаткор ёзувчи — адабиёт ривожига янги саҳифа очишга қурби етадиган, унинг тасвир имкониятларини бир қадар бўлса-да, бойита оладиган, ижоднинг ҳеч ким юрмаган сўқмоқларидан юра оладиган, ижодий қиёфаси бошқаларникидан ярқ этиб ажраб турадиган, ўз овозига, ўз услубига эга бўлган ёзувчидир. Шу сифатлар Одил Ёқубовнинг ижодида «Муқаддас» қиссасидан бошлаб рўйирост кўрина бошлади. Бу ўринда мен Одилнинг 50-йиллар давомида яратган «Чин муҳаббат», «Айтсам тилим, кўяди, айтмасам дилим», «Юрак ёнмоғи керак», «Олма гуллаганда» каби пьесаларини, ўз вақтида кўпчиликнинг тилига тушган «Икки муҳаббат» деган ҳикоялар тўпламини, «Ота изидан» қиссасини ялписига ёмон отлик қилиб, йўққа чиқариб юбормоқчи эмасман. Улар, шубҳасиз, ёзувчининг ғоявий-бадий ўсишида муҳим ўрин тутган асарлар эди. Уларнинг ҳаммасида ҳам муайян ижодий изланишнинг муҳри бор. Масалан, Одилнинг илк китоблари — «Тенгдошлар» қиссаси ва «Дастлабки қадам» ҳикоялар тўпламиёқ адабиётга умидли истеъдод эгаси кириб келаётганидан далолат берган эди. Одилнинг 50-йилларда яратган тўртта пьесаси Ҳамза театри саҳнасида қўйилган ва ўз вақтида жамоатчиликнинг эътиборини жалб қилган эди. Чунки уларда ёш ёзувчининг муайян янгиликларга интилаётгани сезилиб турарди. Бу, айниқса, пьесаларга асос қилиб олинган конфликтларнинг характерида аниқ кўринади. Жумладан, «Айтсам тилим кўяди, айтмасам дилим» пьесасида ҳам, «Олма гуллаганда» драмасида ҳам Одил Ёқубов конфликт юкини қаҳрамон қалбидаги ички курашга, психологияга кўчиришга интилади — уларда драматик ҳаракат қаҳрамоннинг ижтимоий бурчи билан қариндош-уруғчилик туйғулари, шогирдлик бурчи билан адолат, ҳақиқат туйғулари ўртасидаги қарама-қаршилиқдан туғилади. Фақат пьесалардагина эмас, «Икки муҳаббат», «Мирзатерак» каби ҳикояла-

рида, «Ота изидан» қиссасида ҳам ёзувчи янги тема, янги ҳаётий материалга мурожаат қилиш билан бирга, уларни янгича тасвир йўллари билан бадий ифода-лашга ҳам интилади. Лекин шундай бўлса-да, бу асарлар Одилнинг ижод майдонидаги илк изланишларининг самараси бўлиб, ҳали кўпгина нуқсонларга эга, оғир муҳими эса — бадий асарга жон ато қиладиган чиннакам ҳаётийликдан узоқроқ асарлар эди. Тўғрироғи, ёзувчи ҳаётийликка интилади, жонли характерлар чинамоқчи бўлади, конфликтларни янгичароқ қўйиб, қалъага ҳаракат қиладиган, лекин буни охиригача етказиб олмайди — нимадир унинг барида тутиб тургандай, қаламининг равон юришига халақит бераётгандай туюлади. «Чин муҳаббат» пьесасини олайлик. Унда ёзувчи ўқишни битириб, колхозга қайтган агроном қиз Муқаддас ва унинг севган йигити Олимжон ўртасидаги муносабатларни тасвирлайди. Бухгалтер Нозматжон уларнинг муҳаббатига тўғаноқ бўлади, лекин охирида сири очилиб, шармандан шармисор бўлади. Воқеалар — ҳаётий, бироқ уларнинг ривожига муайян схематизм бор, қаҳрамонлар аввалдан белгилаб қўйилган режа бўйича иш тутишади. Олимжоннинг Муқаддасга муносабатидан ўша пайтларда анча расм бўлган «ишлаб чиқариш муҳаббати»нинг ҳиди келиб туради. У Муқаддасга ўз муҳаббатини изҳор қилар экан, шундай дейди: «Сиз келдингизу, бурунги ишонч, нуч, прода — ҳаммаси ўзимга қайтди. Мен сизни янги сорт билан кутиб олмоқчи эдим, бироқ орзумга етолмадим! Ҳозирча фақат гул келтирдим, Муқаддас».

Нозматжон ҳам схематик образ — ёзувчи уни фақат қора бўёқлар воситасида чизади. У аввал Зулфияга уйланимоқчи бўлади, кейин эса Муқаддасни кўргач, унга уйланиш дардига тушиб қолади, негаки, унингча: «Уан бўлса агроном! Миллионер колхознинг агрономи! Киссасида бўлса диплом, қаерга бормасин қўли банд... Шундоқ қиз туриб Зулфияга уйланишим қан-

доқ бўларкин?» Албатта, ҳаётда оила, муҳаббат масалаларини бойлик, шуҳрат нуқтаи назаридан ҳал қиладиган неъматжонлар кўп учрайди — санъаткор уларни фош қилишга ҳақли. Бироқ «Чин муҳаббат» пьесасида фош қилиш ҳам, тасдиқлаш ҳам анчагина яланғоч тарзда қилинади, натижада ҳаётийликка пур таътири етади.

Шундай аҳволни «Икки муҳаббат» ҳикоясида ҳам кўрамиз. 1954 йилда ёзилган бу ҳикоя ҳаётий деталларга бойлиги, характерларнинг бир қадар тўлақонлиги, ахлоқий-маънавий проблемаларни жиддий қўйишга интилиши билан ажралиб туради. Асарда институтни эндигина битириб, мустақил ҳаёт йўлига қадам қўйган Собиржоннинг бошидан кечган воқеалар ҳикоя қилинади. У институтда Насибани севиб қолади. Назарида, қиз ҳам уни севадигандай туюлади. Бироқ кўп ўтмай маълум бўладики, Насиба Собирни севмас экан, балки унинг қобилиятли эканини кўриб, келажакда олим бўлиши мумкинлигини ўйлаб, у билан юрар экан. Собир қишлоққа ишга кетишини билгач, Насиба ундан юз ўгиради. Албатта, Насиба кейинчалик хатосини тушунади, қилмишидан пушаймон бўлади, ҳатто Собирнинг ҳузурига қайтиб боришга ҳам рози бўлади. Бироқ у энди кечиккан эди... Собир қишлоқда Маҳбубани учратади — улар бир-бирларини ҳар қандай ҳисоб-китобдан холи, фидойи севги билан севиб қолишади. Ҳикоядаги воқеа ҳаётий бўлса-да, асарнинг умумий руҳида муайян сунъийлик бор — ёзувчи икки хил муҳаббатни атайин бир-бирига таққослаётгани, тасвирдан кўра насиҳатга, кўрсатишдан кўра дидактикага мойиллиги кўриниб қолган. Бунинг устига Маҳбубани ҳаддан ортиқ идеаллаштириб тасвирлайди. Маҳбуба билан Собиржон муносабатларида конфликтсизликнинг таъсири бор.

Одил Ёқубовнинг илк ижодидаги бундай нуқсонлар сабабини авторнинг ижодий тажрибаси камлиги, ма-

ҳорат сирларини тўла ўзлаштириб етмаганлиги билан ивоҳлаб қўя қолиш мумкин. Бироқ бундай изоҳ бир томонлама бўлар эди. Гап фақат бунда эмас. Бу нуқсонларнинг асосий сабабини Одил Ёқубов адабиётга кириб келган йиллардаги ижодий муҳитдан, ўша йилларда устун бўлган тенденциялар таъсиридан ҳам қидириш керак. Одил адабиётга кириб келганда анчагина бой ҳаётий тажрибага эга эди. У жаҳон классик адабиётини ҳам, замонавий совет адабиётини ҳам адабий ижоднинг умумий қонуниятларини ҳам анча яхши биларди. У, айниқса, адабиётда схематизм ва шаблоннинг зарарини, самарасизлигини яхши тушунарди, лекин шундай бўлса-да, амалий ижодда инерция кучи туфайли уларга маълум ўрин берди.

Одил Ёқубов яқинда эълон қилинган «Фарзандлар бурчи» деган очеркида ижодининг илк давридаги муҳит ҳақида, изланишларнинг характери тўғрисида шундай ёзади: «Биз адабиётга кириб келган пайтларда, эллигинчи йилларнинг бошида машғум конфликтсизлик назарияси айни авжида эди. Бу назариянинг меваси бўлмиш уйдирма асарлар кўкларга кўтарилиб мақталаётган пайтлар эди. Ёшликда хато қилиш осон. Ўйин керак, деган фикр туғилиши табиий. Бу фикрнинг тамом нотўғри эканини, ҳаёт қанчалик мураккаб бўлмасин, ёзувчи шу ҳаётга суяниши кераклигини, ҳаётда ўзи кузатган одамлар, уларнинг тақдири ҳақида ёзаганина жонли бир нарсани чиқиши мумкинлигини тушунгунча ўн йиллар ўтди» Ёзувчи ҳақ — у адабиётга кириб келган пайтларда ижодий муҳит ғоят мураккаб эди. Тўғри, урушдан кейинги йилларда ҳам, эллигинчи йилларнинг биринчи ярмида ҳам совет адабиётининг энг яхши традициялари руҳида ёзилган, адабиётимиз тарихида чуқур из қолдирган талайгина асарлар яратилган. Бироқ шунга қарамай, муайян ижтимоий-тарихий сабабларга кўра қатор салбий тенденциялар кенг ёйилди.

Адабиётда декларативлик ва риторика, ҳаёт ҳақиқати-ни шиорбозлик ва схема билан алмаштириш, табиий-лик ўрнига уйдирма ва сунъийликка ўрин бериш авж олди. Адабий асарларда инсон, унинг характери, психологиясини тадқиқ қилиш ўрнига ташқи алоқаларинигина тасвирлашга интилиш кучайди. Кўпгина асарлар тайёр схемалар асосида яратила бошлади: қаҳрамон фронтдан қайтади, келган жойида аҳвол чатоқ бўлади. У энг шимариб ишга киришади-ю, бир зумда ҳамма ёқни гулистон қилиб юборади... Раис қолақ, консерватор бўлади. Ишга янги тайинланган парторг ёки агроном илғор бўлади. Улар ўртасида тўқнашув содир бўлади. Умумий мажлисга тушгач ёки райком секретарининг танбеҳини эшитгач, раис хатоларини тушунади, тавба қилади... Йигит ва қиз бир-бирини севади, иттифоқ, тотув яшашади. Лекин йигит янги ерларни ўзлаштиришга жўнамоқчи бўлади. Хотини буни истамайди. Хотиннинг қолақлиги туфайли оила бузилади... Ана шундай ёки шунга ўхшаш схемалар, қолиплар кўп асарларни мажруҳ, ногирон қилиб қўйган эди. Улар адабиётни ҳаётдан хийла узоқлаштириб қўйган, унинг таъсир кучини анча сусайтирган эди.

Албатта, ёзувчилар ҳам, китобхонлар ҳам схематизм ва шаблон адабиётнинг ашаддий душмани эканини, реализмни сусайтирувчи куч эканини яхши билишарди. Лекин шунга қарамай, улардан бутунлай қутулиш осон бўлмади. Улар жуда яшовчан бўлади, негаки, улар ҳам қулай, ҳам осон. Схематизм ёзувчинини мустақил ўйлаш азобидан, тинимсиз излаш уқубатидан, мураккаб ҳаётини проблемаларни дадил қўйиш масъулиятидан халос қилади. Бинобарин, адабиётнинг гражданлик бурчини ўташига ҳам монелик қилади.

Шунинг учун ҳам партиямиз Марказий Комитети 50-йиллар қатор ҳужжатларда конфликтсизлик «назарияси»ни қаттиқ қоралади, совет ёзувчиларини ҳаққонийлик ва ҳаётиниқлик принципини юқори кўтаришга,

коммунистик жамият қурилишига чинакам хизмат қилувчи асарлар яратишга чақирди. Бу ҳужжатларда адабиётнинг ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлаш, адабиёт бой берган марраларни қайта эгалаш энг муҳим нави сифатида талқин қилинган эди. Бу жиҳатдан, айниқса, XX ва XXII съезд қарорлари ғоят катта аҳамиятга эга бўлди. Уларни амалга ошириш натижасида вужудга келган янги шароит, янги ижодий муҳит бу вазифаларни муваффақиятли бажариш учун замин бўлди. Янги тарихий шароитда адабиёт олдида турган муҳим вазифаларни бажариш, социалистик реализмни янги босқичга кўтариш, адабиётнинг ижтимоий-эстетик ролинини ошириш совет адабиётининг тажрибали, атоқли намоёндалари билан бирга эндигина ижод майдонига кириб келаётган янги авлод вакиллари зиммасига ҳам тушади. Мамлакатимиздаги ҳамма миллий адабиётларда янги авлод вакиллари ғоят активлик билан ижод қилиб, қисқа муддатда китобхонларнинг севимли ёзувчиларига айландилар. Булар рус адабиётида Г. Бакланов ва Ю. Бондарев, белорус адабиётида В. Биков ва О. Адамович, украин адабиётида М. Стельмах, молдованларда Ион-Друце, арманларда Г. Матевосян, грузинларда Н. Думбадзе ва Г. Панжикидзе, озарбайжонларда И. Гусейнов ва Г. Саидбейли, қозоқларда Т. Ахтанов ва А. Нурпеисов, тожикларда Толис ва Ф. Муҳаммадиев, қирғизларда Ч. Айтматов, оварларда Р. Гамзатов каби ёзувчилар эди. Улар адабиётимизнинг синалган принциплари — ғоявийлик ва партиявийликка содиқ қолган ҳолда, социалистик реализм методини янги шароитда янада ривожлантирдилар. Уларнинг ижоди адабиётимизнинг ғоявий-эстетик принципини бойитди. Бу, биринчи навбатда, шунда кўринадики, уларнинг ижодида ғоявийлик ва ҳаётиниқлик, партиявийлик ва ҳаққонийлик, тасвирда самимият ва маҳорат чамбарчас бирикиб кетди, ҳаётни тушуниш, идрок этиш, талқин қилиш анча кенгайди, инсон образини тасвирлаш-

да унинг шахсиятининг ҳамма қирраларига эътибор бериш кучайди.

Ўзбек адабиётида бу янги авлоднинг дастлабки вакиллари сифатида Пиримқул Қодиров ва Одил Ёқубовларни кўрсатиш мумкин. Улар ҳам, улар билан олдинма-кейин адабиётга кириб келган бир қатор ёшлар ҳам янги шароитда адабиётнинг юксак марралари учун курашда, уни янада ҳаққоний ва ҳаётий қилишда, китобхоннинг адабиётга ишончини қайтадан барпо этишда ва шу йўл билан адабиётнинг ижтимоий-эстетик мавқеини мустаҳкамлашда катта жонбозлик кўрсатишди. Янги авлод вакиллариининг улкан хизмати, адабиётимиз ривожигаги ўрни, биринчи навбатда, шу билан белгиланади.

Одил Ёқубовнинг «Муқаддас» қиссаси ана шу янги тенденцияларни ифодалаган илк асарлардан бири бўлди. Қиссада ўрта мактабни эндигина тугатиб, катта ҳаёт йўлида биринчи мустақил қадамларини қўяётган, шу йўлда мураккаб ва чигал ҳаётий муаммоларга дуч келиб, уларни ҳал қилиш йўллариини қидираётган ва шу жараёнда ўзлари учун яшаш сирларини кашф этиб, улғаяётган Шарифжон ва Муқаддасларнинг бошидан кечган воқеалар тасвирланган. Инсон ўзи танлаган ҳаёт йўлидан адашмай ўтиши учун илк қадамлариданоқ юксак маънавий принципларга амал қилиши, уларни доғ туширмай пок сақлаши керак. Улар одам учун энг муқаддас нарсалар бўлиши керак. Улардан чекиниш ёки уларга хиёнат қилиш одамга оғир изтироблар, мушкул мусибатлар келтиради. Биз қиссада Шарифжон бошидан кечирган воқеалар билан танишар эканмиз, шундай хулосага келамиз! Шарифжон бир йил давомида заводда ишлайди, у ерда ҳунар ўрганади, кадрдон дўстлар орттиради. Коллектив қучоғида ўзидан, ишидан, дўстларидан мамнун ҳаёт кечираётганига қарамай, уларни осонгина ташлаб кетади. Институтда Муқаддас билан ёнма-ён ўтириб ўқиш

ораси эса уни шундай қарахт қилиб қўядики, у бошқаларининг ҳақиға хиёнат қилаётганини ўйламай, қингир йўл билан иншосини тўғрилаб, конкурсдан ўтмоқчи бўлади. Бироқ бу Шарифжонга жуда қимматга тушади — уни институтга Муқаддас ўрнига қабул қилинади, Муқаддас эса конкурсдан ўтолмай қолади. Шарифнинг қингирлиги энг яқин, энг азиз, энг кадрдон одами Муқаддас ҳақиға қилинган мудҳиш ва қабих хиёнат бўлиб чиқади. Муқаддас Шарифга, унинг одамийлигига, туйғуларига ишонган эди, бу хиёнатдан сўнг унинг қалбида энди куртак ёза бошлаган илиқ туйғулар совуқ урган гулдай сўлади.

«Муқаддас» қиссасига жозиба бахш этган, уни ўша йиллардаги адабий ҳаётда салмоқли воқеа даражасига кўтарган, китобхонлар оммасининг меҳрини қозонишига сабаб бўлган нарса шуки, адиб эҳтироссиз, доқайд баёнчиликдан воз кечиб, тасвирланаётган воқеаларининг моҳиятини тадқиқ қилиш йўлидан боради ва бунинг натижаси ўлароқ муҳим ҳаётий проблемаларни ўртага ташлайди. Улар ахлоқий-маънавий проблемалар бўлиб, ёзувчи уларни талқин қилишда «инсон ҳаёти нақадар чигал ва мураккаб эканидан», «Турмуш дегани бир қўли билан бошининг силаса, бир қўли билан тарсаки тушириб турадиган нарса эканидан», яъни тайёр қолип ва схемаларга ситмаслигидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам адиб тасвирлаётган воқеаларини дарров оқу қорага ажратмайди, қаҳрамонларини ижобий ва салбий деб икки гуруҳга бўлмайди. Дарҳақиқат, Шариф, умуман, ёмон йигит эмас. Унинг адашиши, қингир ишга қўл уриши эгоистлигидан, индивидуализм касалига чалинганидан ёки бошқа ижтимоий сабаблардан туғилган қонуний ҳодиса эмас. Биз бутун қисса давомида қалбимизда Шарифга нисбатан илиқ бир меҳр, хайрихоҳлик ҳислари жўш ураётганини сезиб турамыз. Шунинг учун Шарифнинг адашишларини нўрғанда қаттиқ афсусланамиз, изтиробга тушамиз.

Ёзувчи Шарифнинг хатоларини оқламайди, балки қоралайди. Бироқ энг муҳими шундаки, у Шарифнинг характериға, аҳволи руҳиясига мос тарзда, унинг одамлигини, одам бўлганида ҳам эндиғина ҳаётга кириб келаётган тажрибасиз йигит эканини ҳисобга олиб қоралайди. Аниқроғи, буни Шарифнинг ўз тилидан айтиради: «Менинг ҳеч кимни айблашга ҳаққим йўқ эди! Ҳаммасига ёлғиз ўзим айбдор эдим. Бу нарсага ўз инсофсизлигим, сабрсизлигим, продасизлигим сабаб бўлди! Бўлмаса, бир йил ишлаб шунча ҳурмат орттирган, ҳунар ўрганган заводни шундай ташлаб кетармидим? У ерда шунча орттирган дўстларимдан шундай осонгина юз ўғирармидим? Мен тенги йигитлар ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, қийинчиликлар билан олишиб, улар устидан ғалаба қозониб юрган бир пайтда, мен севгилимнинг жойини тортиб олиб, бундай шарманда бўлиб қолармидим?»

Шарифнинг хатоси унга жуда қимматга тушди — севгилисидан, аҳтимолки, бахтидан ажради. Бироқ бунинг эвазига у катта сабоқ ҳам олди — прода ва сабр, инсоф ва адолат одамзод ҳаётидаги муқаддас нарсалар эканини, муҳаббат ва дўстлик ҳамиша софликни талаб қилувчи туйғу эканини тушунди. Масаланинг бу тарзда қўйилиши қиссага жозибадор ҳаётийлик бахш этади ва китобхонни ҳам активликка ундайди.

Шу тарзда Одил Ёқубов ижодида ёзувчилик учун ғоят зарур бўлган фазилатлардан бири шаклланди: у ҳар бир асарида ҳаётнинг муҳим, долзарб муаммоларини кўтарадиган, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини тадқиқ қилиб, салмоқли гаплар айтишга, чуқур умумлашмалар қилишга интиладиган бўлиб қолди. Одилнинг сўнгги ўн-ўн беш йил ичида яратган асарларини ялли олиб қарасак, улар «Қандай яшамоқ керак?» деган саволга жавоб қидириб ёзилгандек туюлади. Албатта, ёзувчи асарларида бу қийин ва мураккаб саволга тайёр жавоблар бермайди, яшаш рецептларини так-

лиф қилмайди. Бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Чунки яшаш шундай зўр бир санъатки, у ҳар кимнинг интидорига, виждонига, маънавий оламинини бойлиғига, амал қиладиган принципларининг характериға боғлиқ. Ёзувчи китобхонни турмуш тўғрисида, ўз ҳаётининг мазмуни ва моҳияти тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўришга ундаш билан кифояланади. Адабиёт учун беш шуниси муҳимдир.

* *
*

Одил Ёқубовнинг «Тилла узук» (1961), «Матлуба» (1969), «Қанот жуфт бўлади» (1969) каби қиссалари, «Аймажуз», «Йўқолган юлдузим», «Бахт қуши» каби ҳикоялари 60-йиллар ёшларининг ҳаётига бағишланган. Уларда ёзувчи замонавий ёшларнинг характерида, кулқи атворида, психологиясида пайдо бўлаётган янги қирраларни тадқиқ этади, уларнинг ҳаётга муносабатини, яшаш принципларини бадиий таҳлил қилади. Асарлар ёшларга бағишлангани учун, табиийки, уларнинг марказида севги, ишқ-муҳаббат, оила масалалари туради. Одил Ёқубов муҳаббат масаласини ёритишда ҳам ўз йўлидан боришга, адабиётга муайян янгилик қўшишга, энг муҳими, ҳаётийлик ва табиийлик принципларига қатъий риоя қилишга, тасвирда самимий бўлишга интилади. Гап шундаки, бизнинг адабиётимизда муҳаббат темасида ёзилган асарлар сон-саноқсиз бўлса-да, уларнинг кўпчилигида бу тема ғоят саёз, бир томонлама, ҳаётдан ажралган ҳолда талқин қилинади. Айрим ёзувчилар муҳаббат деганда, сой соҳилида мажнун тол соясидаги висол онларининг ҳузур-ҳаловатини, лавзатини тасвирлайди. Баъзилари ҳижрон аламлари, ранж изтироблари, алданиш мусибатларини чучмал ва сентиментал кўрсатиш билан чекланади. Баъзи асарларда муҳаббат муносабати билан қўйиладиган муаммолар сунъий ва юзаки — ёзувчи «Соқов қизни севиш

мумкинми?», «Йигит ўзидан катта қизга уйланса бўладими?», «Қиз бокиралигини йўқотган бўлса, бахтли бўла оладими?» каби бачкана, аҳамиятсиз, ўткинчи масалалар гирдобиде жўш уради. Бундай асарларда ёзувчилар ижобий деб тарғиб қилаётган қаҳрамонлар бугунги ҳаётдан узоқ — улар оқ-воҳлардан, нола-фигонлардан нарига ўтолмайдилар, севган қизлари дурустроқ қарамаса, илтифот кўрсатмаса, улар учун олам қоронғи, ҳаёт мотамга айланади, чунки улар ҳаётнинг мазмунини фақат муҳаббатда кўрадилар. Бундай асарлар схематизми билангина эмас, ёзувчи позициясининг ниҳоятда ғариблиги, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларининг ўта қашшоқлиги билан ҳам таассуфга лойиқдир. Бундай асарларни ўқиганда В. Г. Белинскийнинг ўтган асрда муҳаббат темасида ёзилган сентиментал асарлар ҳақида истеҳзо билан айтган бир гапи эсга тушади. У инсон ҳаётининг мазмуни муҳаббатдан иборат эмаслигини, шундай бўлса, олам аллақачонлар ушалмаган орзулар, чилпарчин синган кўнгиллар, куйиб кул бўлган қалбларнинг гўристонига айланган бўлиши кераклигини айтган эди.

Тўғри, муҳаббат муаммолари ҳамма давр адабиётида марказий ўринлардан бирини эгаллаб келган. Қолаверса, муҳаббат адабиётнинг азалий ва мангу темаларидан бири. Бироқ буюк ёзувчилар ижодида муҳаббат ҳеч қачон ўз-ўзича мақсад бўлган эмас, балки у ҳамиша инсон маънавий оламининг бойлиги ва гўзаллигини, инсон руҳиятининг парвози ва инқирозини ифодалаш учун восита бўлиб хизмат қилган. Улкан ёзувчилар ҳамиша севги муаммолари, ишқ-муҳаббат можаролари, оилавий муносабатлар орқали ўз даврининг моҳиятини очиб беришга, инсон тақдирини белгиловчи ижтимоий муносабатларни, муҳитни бадий таҳлил қилишга интиланлар.

Одил Ёқубов ҳам шу традицияга амал қилади — ишқ-муҳаббат баҳонасида муҳим ҳаётий муаммолар

ҳақида фикр юритади, одамларнинг характери ва психологиясини таҳлил қилади. Энг муҳими шундаки, ёзувчи мураккаб ҳаётий конфликтларни, одамлар тақдирини буриб юборувчи драматик коллизияларни баҳолар экан, давримизнинг руҳи ва савиясига мос келадиган илғор позицияда туради. Бундан эса унинг асарлари чуқур замонавий руҳ касб этади.

«Тилла узук» қиссасида, бир қарашда, оддий воқеа ҳикоя қилинади: Воҳид Розияни севади, бироқ одамларнинг иғвосига учиб, қиздан юз ўгиради. Бу мураккаб вазиятда «илиқ, дўстона муомалага муҳтож бўлиб юргани учун» Воҳид Машҳурага уйланади. Роман ҳам бошқа бир йигитга турмушга чиқади.

Қиссани ўқир эканмиз, бизга оддий бўлиб туюлган воқеа аслида ҳийла мураккаб эканига, унинг замирида одамлар ўртасидаги гоят мураккаб муносабатлар ётганига, бу муносабатлар эса ҳаётимизда гоҳ яширин, гоҳ ошкора кечаётган эскилик ва янгилик ўртасидаги кескин кураш билан белгиланишига амин бўламиз.

Воҳид ўз севгилисига етишиши, у билан бахтли турмуш қуриши мумкин эди. Бироқ етишолмади, ўз бахтини бой бериб қўйди. Нега шундай бўлди? Воҳид билан Розиянинг бахтига қандай қора куч тўғаноқ бўлди? Ёзувчи қисса давомида шу муҳим саволга муаммал жавоб беришга, бугун воҳидлар ва розияларнинг бахтига тажовуз қилаётган қора кучларни фош қилишга интилади. Бу куч Воҳиднинг ўзида, унинг табиати, психологияси, ҳаёт ҳақидаги тушунчалари, фикрлаш тарзида тажассум этади. Воҳид шаҳарда ўқиб олган маълумотли бўлган, юриш-туриши, феъли-атвори маданий бўлса-да, эскича психологиянинг, эскича қарашларининг таъсиридан батамом қутилиб кетган эмас. Афтидан, эскича психологиядан қутулиш учун билимнинг ўзи кифоя қилмайдиганга ўхшайди. Воҳид Розияни севиб қолади, бироқ муносабатларининг илк дақиқалариданоқ қиздаги баъзи сифатлар унга хуш

келмайди. Розия қувноқ, шўх табиатли, бир гапириб ўн куладиган қиз. Воҳиднинг назарида эса шўхлик қиз болага унча ярашмайдиган нарсa, ҳар қалай, қиз бола одоблироқ бўлгани маъқул. Розия ҳам шаҳарда, билим юртида ўқиган ва ҳаваскорлик тўғарагида қатнашиб, Жамила ролини ўйнаган. Воҳиднинг назарида, қиз боланинг «артистка» бўлиши ҳам унча тўғри келмайди. Бундай кайфиятдаги одам учун, албатта, Розиянинг Тошқора билан «юриши» ҳақидаги гаплар рост бўлиб кўринади. Розиянинг бу қилиғи Воҳиднинг иззат-нафсига қаттиқ тегишдек, унинг йигитлик ғурурини поймол қилишдек бўлиб туюлади. Воҳид Розияни амбулаториянинг боғига чақириб олиб, бевафолигининг сабабини сўраганда, қиз афсусланиш ва кечирим сўраш ўрнига, титраб-қақшаб унинг ўзига чанг солади. Воҳиддай ғурурли йигит бундай шаккоклика чидаёлмас эди, албатта. Воҳиднинг бутун фожиаси шундан иборатки, у аёл кишини эркакдан паст кўради, унинг ҳам ўз шахсиятини эркин намоёиш қилишга ҳақли эканини тан олмайди. Шунинг учун ҳам Розиянинг шўхлиги унга одобсизликдай, инсоний ғурури кибрдай, эркинликка интилиши беҳаёликдай туюлади. Шу сабабдан у «ёш бир қиз учун севимли йигитига ўзининг бегуноҳ эканини исбот қилиб гапириш, бировлар билан ўйнашмаганини далиллаб бериш нақадар оғир эканини» тушунмайди. Эскича психология Воҳидга муҳаббат фақат тенглик, ўзаро ишонч ва ҳурмат асосига қурилиши мумкин эканини англаб олишга халақит беради. Буларнинг ҳаммаси бирикиб, шунга олиб келадикки, Воҳид «энди ҳеч қачон ўрнига келмайдиган бир хатога йўл қўяди, эҳтимол умрбод тузатиб бўлмайдиган даҳшатли бир воқеага» сабабчи бўлади.

Одил Ёқубов қиссада Воҳид характеридаги ана шу кемтикликни туғдирган омилларни ҳам кўрсатади — бу оилавий муҳит. Воҳиднинг онаси Рузвон хола «ота-боболаримиздан қолган урф-одатларимиз»га қаттиқ

риоя қиладиган, уларнинг бузилиши оила номусига, обрў-эътиборига доғ бўлиб тушади, деб ҳисоблайдиган аёл. Шунинг учун у ўғлига «хотинни бошдан тобе қилиш керак, унга тиржаявериш ярамайди», деб «таълим» беради. Шунинг учун ҳам Рузвон хола сохта номус-ор деб, қизи Зарифа билан Собирнинг севгисига тўғаноқ бўлади. Энг даҳшатлиси шуки, Рузвон хола бу ишларининг ҳаммасини ўз фарзандларига кўрсатаётган меҳрибонлиги, ғамхўрлиги, яхшилиги, деб билади.

Шу тариқа ёзувчи бугун эскича психологиянинг моҳияти инсон шахсиятини камситиш, унинг ғурурини, эркини поймол қилиш, уни мустақил яшаш имкониятидан маҳрум этиб, ўзгаларнинг изми билан ҳаракат қилувчи муте қўғирчоққа айлантиришдан иборат эканини очиб ташлайди.

«Матлуба» қиссасидаги воқеа ҳам зоҳиран «Тилла узук»дагига ўхшайди: Матлуба ва Самиғжон бир-бирларини севишади, лекин улар ҳам бир-бирига етишолмайди. Бу гал ҳам эскича қарашлар, эски психология сарқитлари ёшларнинг бахтига зомин бўлади. Бироқ «Тилла узук»да бунинг сабабчиси Воҳид бўлса, бу қиссада — Матлуба. Матлуба ҳам ўқиган, олий маълумотли, ифбатли, одобли қиз. Бироқ ёшлиқдан унинг қонқонига сингиб кетган қарашлар ҳаётда дадил қадам ташлашига, ўз шахсиятининг ҳамма қирраларини бемалол намоён қилишига имкон бермайди. У ёшлигидан бегубор, пок муҳаббатни орзу қиладди. Унинг назарида қиз бола турмушга чиққунча эҳтиросларини жиловлаб янаши керак. Шунинг учун ҳам Самиғжоннинг кўп ҳаракати унга эриш туюлади; Самиғжон севган қизи билан эркин муомала қилишни истайди — уни уйига, ота-онаси ҳузурига бошлаб боришдан, дўстлари доирасига зиёфатга етаклашдан, кўча-кўйда қўлтиқлаб олишдан ҳайиқмайди. Булар эса Матлубага ибосизликдай туюлади, унинг одобига, иффатига ҳамладай кўринади. У муҳаббатнинг моҳиятини турмуш қургандан

кейин эрга «мисоли бир чўри бўлиб» хизмат қилиш деб тушунади. Кўринадики, Матлуба Воҳиднинг иккинчи томони — у одамлар ўртасидаги самимиятни, чинакам инсоний муносабатларни қадрлаш даражасига бориб етган эмас. Матлуба Самигжондаги ўта эркиндикка қарши оёққа туради-ю, эркинлик билан самимийликни қориштириб юборади. Шу тарзда «Матлуба» қиссасида бугунги ёшлар ҳаётининг яна бир қирраси акс этади.

Одил Ёқубов бу соҳадаги изланишларини «Қанот жуфт бўлади» қиссасида яна бир поғона юқорига кўтарган. Бу ёзувчининг ҳаётга қараши янада чуқурлашганида, ундаги тенденцияларни кенгроқ қамраб олишга, асослироқ идрок этишга интилишида, шунингдек, қаҳрамонлар характери чизишда янада ҳаётийроқ, табиийроқ бўлишга ҳаракат қилаётганида кўринади. Бу қисса ҳам, асосан, ёшлар ҳаётига бағишланган. Унинг қаҳрамонлари — архитекторлар, адабиётчилар, кино ходимлари, врачлар. Воқеалар шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам бўлиб ўтади. Бу эса ёзувчига қаҳрамонлар қаторига қишлоқ кишиларини ҳам киритиш имконини берган. Биз қиссада колхоз раиси, бригадирлар ва оддий колхозчиларнинг ҳам анча пишиқ ишланган образларига дуч келамиз. Қиссанинг бош қаҳрамонлари архитектор Акрам ва унинг рафиқаси врач Сайёрадир. Асардаги ҳамма воқеалар, ҳамма персонажлар бирор нуқтаси билан уларга келиб боғланади. Қисса давомида улар анча мураккаб вазиятларни, чинакам драматизм билан сугорилган ҳодисаларни бошидан кечиришди ва ҳаётнинг аччиқ сабоқларини олиб, кўз ўнгимизда улғаядилар.

Акрам билан Сайёра севишиб турмуш қилишган. Уларнинг Нодира исмли фарзандлари бор. Ёйиш-ичишдан, кийим-кечакдан камчиликлари йўқ. Акрам фан кандидати, институтнинг илмий ходими. Сайёра — машҳур профессорнинг қизи, у институтда давлат им-

тихонини топшириб, олий маълумот олиш арафасида. Шунга қарамасдан, уларнинг оиласи бузилади ва ҳар иккови ҳам изтиробли кечинмалар қўюнида қолишади. Вунга сабаб, ҳар икковининг ҳам ҳаётга, оила, муҳаббат масалаларига маълум даражада енгил қараганлари, ораларидаги туйғуни муқаддас билиб эъзозламаганларидир. Акрам уйлангандан кейин, диссертацияси билан бутунлай банд бўлиб, Сайёрани маънавий қўллаб-қувватлашни унутади. Сайёра эса оила ташвишларига кўникиб кетиб, аввалги эркин кунларини, баъзиларнинг ялтироқ ва енгил ҳаётини қўмсайди. Ҳаёт ҳар икковининг ҳам адашганини исбот қилади. Ёзувчи уларнинг тақдири орқали инсон бахти учун севишиб оила қуришнинг ўзи кифоя эмас, бахт учун ҳамкорликда, қўлни-қўлга бериб, ҳар куни, ҳар дақиқа жанг қилиш керак, инсон ҳаётининг моҳияти бир умр бахт яратиш санъатини эгаллаб ўтишда, деяётгандай бўлади. Қиссадаги бошқа образлар шу ғояни чуқурроқ очишга, унинг ҳамма қирраларини намойиш этишга хизмат қилади. Ёзувчи «ёшлик — ғанимат, умр бир марта берилади. Ҳеч ким ва ҳеч нарса билан ҳисоблашмай айш-ишрат қилиб, ўйнаб-кулиб қолиш керак», деган чирик фалсафага амал қилувчи капалакмижоз ёшларни қоралайди. Буни, айниқса, кинорежиссёр Шавкатжон тимсолида ва оила, муҳаббат масаласига ўта енгил қарайдиган, ўзидан бошқани ўйлаш қобилиятидан маҳрум бўлган Нилуфар образида очиқ кўрама. Айни чоқда, адиб мустақил ҳаракат қила олмайдиган, лапашанг, ландавур Муроджонни ҳам қоралайди. Шунингдек, қиссада Содиқ типидagi одамлар ҳам борки, у савияси пастлигидан муҳаббат деб рашкни тушунади ва хотинига пичоқ уриш даражасига бориб етади. Қиссада бундай типларга суяги меҳнатда қотган, соф ва соғлом ахлоқий принциплар асосида ҳаёт кечирувчи Амаки, Туробжон кабилар қарама-қарши қўйилади.

Хуллас, бу қисса бизга яна бир бор ҳаётнинг нақадар мураккаблигини, унда осон йўллар йўқлигини кўрсатади.

Одил Ёқубовнинг «Тилла узук», «Матлуба», «Қанот жуфт бўлади» каби қиссалари бугунги ҳаётимизнинг муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларини қаламга олиб, китобхонга ибратли сабоқ берди. Биз бу қиссалар орқали замондошларимизнинг бугунги ҳаёти билан танишибгина қолмай, инсонийлик, муҳаббат, адолат ва садоқат каби тушунчаларни янада қадрлайдиган бўламиз.

* *
*

Одил Ёқубовнинг «Ларза» (1962), «Бир фелъетон қиссаси» (1963) каби асарлари даврнинг йирик ижтимоий проблемаларига бағишланган бўлиб, уларда адибнинг гражданлик шижоати, замонавийлиги, партиявий позицияси янада яққолроқ кўринади.

«Ларза» — партияимизнинг XX съезидан кейин ҳаётимизда кенг қанот ёза бошлаган янги ижтимоий тенденциялардан қувониб ёзилган, ривожимизнинг изчиллигига, ўтмишда йўл қўйилган хатоларнинг такорланмаслиги чуқур ишонч билан сугорилган асар. Қиссадаги воқеалар колхоз қишлоқларидан бирида 50-йилларнинг иккинчи ярмида бўлиб ўтади. Бу йиллар бутун мамлакатимиз ҳаётида, одамларимизнинг онги ва психологиясида жиддий ўзгаришлар юз бераётган, партияимиз ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ленинча принципларни тиклаш учун кескин кураш олиб бораётган йиллар эди. Ёзувчи даврнинг ана шу руҳини жуда яхши билади ва уни конкрет қаҳрамонлар тақдирида бадиий жиҳатдан жонли ва ишонарли қилиб ифодалаб беради. Қиссада халқ манфаати йўлида жонини фидо қилишга тайёр бўлган ҳақиқий коммунистлар, асл халқ фарзандлари бир гуруҳ салбий кучларга — тарих

улоқтириб ташлаган, лекин отдан тушса ҳам эгардан тушишни истамаган, ҳар хил йўллар билан аввалги мавқеини, обрў-этиборини, нуфузини сақлаб қолишга интилувчи шахсларга қарши, адолат ва ҳақиқат тантинаси учун курашадилар. Қиссада салбий кучларнинг вакиллари сифатида Равшан полвон, Опа, Жамолов, Раҳимжонов, Латиф, Қулмат каби образлар берилган. Ёзувчи уларни тасвирлар экан, қалбида туғён урган нафрат ҳисларини яширмаса-да, қора бўёққа зўр бермайди, балки уларнинг моҳиятини ҳаётини манзараларда, ишонарли рангларда очишга интилади.

Равшан полвон — колхознинг собиқ раиси. Бир вақтлар раислик даврида роса даврон сурган. Бутун колхозда унинг дегани деган, қилгани қилган бўлган. У амалидан тушган бўлса-да, ҳозир ҳам унинг ҳар бир сўзи қариндош-уруғлари учун қонун. Бир замонлар унинг дарвозасидан ҳар кун нечта «Победа» кириб, нечтаси чиққан, бутун район унинг меҳмондўстлигидан баҳраманд бўлган. Бироқ бу меҳмондўстликлар Равшан полвоннинг саховатпешалигидан эмас. У колхоз ҳисобидан сахийлик қилиб, «катталар»нинг оғзини мойлайди ва ўзининг бемалол яшаши, қинғир ишларини бемалол қилиши учун шароит яратади. У колхозни талаб, хонавайрон қилади, одамларни дўқ-пўписа билан ишлатади, адолат ва ҳақиқат деган нарсаларни, халқнинг ишончини барбод қилади.

Опа ҳам бағри тош, ўз манфаатинигина ўйлайдиган аёллардан. У саводсиз бўлса ҳам, бир вақтлар кўтарилиб қолган. Ўшандан бери икки қўллаб амалга ёпишди. У ҳам ўз вақтида даври-даврон сурган, колхоз мулкчини обдон кемирганлардан. Район прокурори Жамолов ҳам эски тоифадаги одамлардан. У бир вақтлар Равшан полвон ва Опадан кўп манфаат кўрган, шунинг учун уларга ҳомийлик қилган. Уларнинг кўп жиноятларини кўриб, кўрмасликка олган. Булар учови уч хил характердаги одамлар бўлса-да, уларни бирлаштиради.

ган муштарак томонлар ҳам бор: уларнинг учови ҳам ҳокими мутлақ бўлиш истаги билан ёнади — ҳамма уларга қўл қовуштира, кўзларига қараёлмай, титраб-қақшаса, истакларини оғзиларидан чиқмай бажо келтиришса, шаккоклик қилишмаса — уларнинг орзуси шу. Жамолов Мутални ёмон кўради. Қолбуки, Мутал Жамоловга ёмонлик қилиш у ёқда турсин, уни атиги бир-икки бор кўрган, холос. Шундай бўлса-да, Жамолов уни «мағрурлиги, ўз қадрини билиши, тап тортмаслиги учун кўролмайди, тавба-тазарруга ўрганиб қолган бу одамга бунинг ҳаммаси ўта кетган манманлик бўлиб туюларди».

Равшан полвонлар учун тилсиз-забонсиз, ихтиёрсиз, ўз кадр-қимматини ҳис қилиш қобилиятидан маҳрум бўлган ижрочилар керак, уларнинг измидан чиқмайдиган иродасиз одамлар керак. Шунинг учун улар одамдаги ҳамма одамий сифатларни, гурурни, мустақилликни, фикрлаш қобилиятини топташга тайёр.

Фақат айш-ишратни биладиган, ҳузур-ҳаловатни ўйлайдиган Латиф ёки кўкнори учун ҳаммани сотиб юборишга тайёр турадиган Қулматлар уларнинг қўлида қурол — уларни ишга солиб, Равшан полвонлар ёвуз ниятини амалга оширишади.

Партиямизнинг XX съезди ана шундай кучларни қаттиқ фош қилиб, қоралади, уларнинг фаолиятига чек қўйишга чақирди. Бироқ улар «ётиб қолгунча отиб қол» қабилда иш кўришади. Равшан полвон Муталнинг тасодикий хатосидан фойдаланиб, унинг устидан иш қўзғайди. Опа партиямизнинг гуманистик принципини — меҳнаткашлар шикоятига эътибор бериш принципини суинистёмол қилиб, аризабозликка зўр беради. Улар маккорлик билан Муталдан қутулиб, аввалги амалларига қайта минишга уринишади. Бироқ уларнинг нияти рўёбга чиқмайди. Чиқиши ҳам мумкин эмас эди. Чунки партиянинг ташаббуси ва фаолияти билан ижтимоий муҳит ўзгарган майдонга янги куч-

лар, янги одамлар кириб келган эди. Қиссада уларнинг вакиллари сифатида райком секретари Мўминов, колхоз раиси Мутал, колхоз парткоми Муборак, колхозчи уста Темирбек кабиларнинг образи берилган. Адиб уларнинг характерини, психологиясини, ҳаётий принципларини алоҳида бир меҳр билан кўрсатади.

Мутал болалиги уруш йилларига тўғри келган, кўп қийинчиликлар кўрган, муҳтожликлар билан ўқиб улгайган йигит. У колхозга раис бўлгандан кейин, халққа таяниб иш юритади. У ишчан, ишнинг кўзини билади — ўзи бош бўлиб, 200 одам билан ариқ қазиб, даштдан ер очади, бир вақтлар ҳоким бўлган ишончсизликка барҳам бериб, одамларнинг кўнглини олади. Унинг раҳбарлигида колхоз аста-секин оёққа тура бошлайди. Муталнинг энг қимматли сифатларидан бири шуки, у ўзининг ҳар бир қадамини умумманфаати нуқтаи назаридан танқидий таҳлил қила олади, ўрни келганда ўзига ўзи танбеҳ беришдан чўчимади. Унинг қалбида адолат ва ҳақиқат туйғуси мустаҳкам ўрин олган. Шунинг учун у қилган ишларидан қоникмай, доим олисни мўлжаллайди, янги-янги ишларга қўл уради.

Райком секретари Мўминов уни худди шу сифатлари учун ҳурмат қилади, қўллаб-қувватлайди, колхоз машинаси аварияга учраганда эса, Муталга адолат юзасидан тўғри муносабатда бўлади.

«Ларза»даги уста Темирбек образи ҳам кўп жиҳатдан диққатга сазовор. У асл меҳнаткаш одам. Қўли гул, билмайдиган нарсаси йўқ. Айни чоқда кўнгли очик, мард, фаол киши. Энг муҳими, унда ҳақиқат туйғуси кучли. Уста Темир ўзининг айбсизлигини исбот қилишни унча хоҳламаган Мутални қоралайди, бундан равшан полвонлар фойдаланиши мумкинлигини билиб, астойдил ишга киришади ва ҳақиқатнинг қарор топишида катта жонбозлик кўрсатади. Шу тарзда бу қиссада Одил Ёқубов 50-йилларнинг иккинчи ярмидаги

ҳаётимизнинг муҳим томонларини кўрсатиб берди. Энг муҳими — қисса орқали ҳаётдаги ўзгаришларнинг қонунийлигини, халқ манфаатига мослигини кўрсатиш билан бирга, тарих ғилдираги орқага айланмаслигига ишончимизни мустаҳкамлади. «Ларза»да яна бир қарра Одил Ёқубовнинг инсон ва унинг қадр-қиммати ҳақида эҳтирос билан чуқур ўйлаши, бу унинг ижодидаги марказий масала бўлиб қолгани аён бўлди.

«Бир фелъетон қиссаси» ҳам «Ларза» каби бизни яна колхоз қишлоғига, унда 50-йилларнинг иккинчи ярмида содир бўлган кескин драматик воқеалар қўйнига етаклайди. Адиб бу қиссада ҳам муҳим ижтимоий проблемалар фонида яна инсон, унинг қадр-қиммати ҳақидаги ўйларини, дардларини китобхонга ҳавола қилади.

Қиссада қаламга олинган даврда қишлоқ ҳаётидаги воқеаларнинг энг муҳими — пахтачиликни ёппасига механизациялаш учун кураш эди. Бу кураш қишлоқда том маънода революция ясади, унинг тақдирини ўзгартириб юборди, бинобарин, қишлоқ одамларининг яшаш тарзида, онгида, психологиясида ҳам катта ўзгаришларни тугдирди. Табиийки, бундай катта иш қарама-қаршиликларсиз, курашсиз, осонгина рўй бермайди. Одил Ёқубов қиссада ана шу жараённинг энг муҳим конфликтларидан бирини бадий таҳлил этади ва жонли одамлар характерида гавдалантириб беради.

Қиссанинг бош қаҳрамони — Салтанатхон. У ўзини синфни яқинда битирган, турмуш қурган, шўх, қувноқ, ҳаётни, меҳнатни, одамларни севадиган жувон. У колхозда бир мавсумда ўн тонна пахта териб донг чиқарган. Ана шундай ажойиб аёл бирданига ёмон отликқа чиқиб қолади — колхоздан кетиб, сельпо ошхонасида буфетчилик қила бошлайди, ҳаммага кўрсатпашиб, ўжарлик қилиб, «енгилтак» деган ном чиқаради, ҳатто газетада фелъетон бўлади. Ёзувчи қиссада Салтанатдаги бу ўзгаришнинг туб сабабларини очади.

Биз конкрет воқеалар орқали амин бўламизки, Салтанатни бу куйга солган нарсалар айрим одамларнинг навоқатсизлиги, беандишалиги, инсон қадрини назар-писанд қилмаслигидир. Қиссада Салтанатдаги ўзгаришнинг бош айбдори сифатида колхоз бригадири Мўмин ака ва Салтанатнинг турмуш ўртоғи Қулаҳмадлар кўрсатилган.

Мўмин — қўйдек ювош, исми жисмига монанд, жуда мўмин-қобил одам. Бироқ бу хушфешлик, мўминлик аслида унинг қалбидаги худбинликни, ўзгалар тақдирига лоқайдликни ниқоблашга хизмат қилади. Унга мақтов, шон-шухрат керак. Шу мақсади йўлида у ҳеч кимни аямайди. У тиш-тирноғи билан механизацияга қарши, чунки механизация дегани бир олам янги ташвишни бошлаб келади, ўйлашни, фикрлашни, бутун ишлаб чиқаришни янгича қуришни тақозо қилади. Мўмин ака эса ҳаёт дарёсида бир маромда оқишга кўникиб қолган. Унинг бригадасидаги аёллар ҳамма қийинчиликларни бўйинларига олиб, ишлаб тургандан кейин, Мўмин акага яна нима керак? Унинг ери икки-уч йиллаб шудгор қилинмайди, шунинг учун ҳам у бу йилги бир қоп кўсак деб, янаги йилги ўн центнер пахтадан маҳрум бўлади, ерни кетмонда чоптириб, культивация қилинади, деб рапорт беради, терим машинаси келганда эса пахтазорга сув қўйиб юборади. Мўминнинг бутун қиёфаси, айниқса, Салтанат оғирлашиб қолганида, зудлик билан касалхонага етиб бориши учун машина сўраганида яққол очилади. Машина бўла туриб, Мўмин ака Салтанатни аравада жўнатади. У шифохонага етмасдан йўлда бола ташлайди. Мўмин ака учун одамдан кўра план тўлдириш, шухрат орттириш афзаллигини кўрган Салтанат ҳаммадан кўнгли сониб, «олам кўзига қоронғи кўриниб кетади». Бунинг устига умид билан бир ёстиққа бош қўйган эри Қулаҳмад ҳам буларнинг ҳаммасини кўра-била туриб, Мўмин акага бир оғиз бир нима дейишга ярамайди. Ёзувчи

Салтанатнинг алам ва надоматга тўла сўзларида Қул-аҳмаднинг маънавий қиёфасини очади: «Икки йил бир ёстиққа бош қўйиб, умид билан турмуш қурганимизда акангиз ақалли бир марта пешана теримни артиб, қўлимдан кетмонимни олмаганини айтмай қўя қолай, майли, у киши филдек йигит бўлсалар ҳам, чаккаларига қалам қистириб табелчилик қилдилар, мен — ёш келинчак солдатча этик кийиб, ёзда кетмон чопдим, кузда тонналаб пахта тердим. Майли, бунга нолимайман, нолиш ҳаёлимга ҳам келган эмас. Бироқ ҳалиги воқеадан кейин, акангизнинг оёқларига йиқилиб ялиниб-ёлвордим: уч-тўрт ойга рухсат беринг, саводим бор, дугоналарим билан курсда ўқиб, механизатор бўлиб олай, дедим. Йўқ, бунга ҳам розилик бермадилар. Нега десангиз, ойимсупургининг қаҳр-ғазабига учраб, табелчилик лавозимидан айрилиб қолишдан қўрқдилар». Бунинг устига Қулаҳмад Салтанатни Мўмин ака тарқатган беҳуда иғволардан ҳимоя этишга ҳам ожизлик қилади. Буларнинг барчаси бирлашиб, ўз қадрини яхши биладиган мағрур Салтанат қалбида исён туйғусини алангалатади — иғвогарларга ўчакишиб, «сатанглик» ниқобини кийиб олади.

Ёзувчи ана шундай кескин, драматик воқеаларни тасвирлар экан, бу қиссасида ҳам жуда аниқ партиявий позицияда туради — қиссанинг ҳар саҳифасида авторнинг ҳақиқатнинг юзага чиқишига ишончи сезилиб туради. Адиб бу ишончни қишлоқнинг ажойиб одамларини — ишда уддабурон, ҳамиятлик, андишали ёш раис Камол, пахтачиликда ҳамма ишни механизациялаштириб, аёлларни оғир меҳнатдан қутқариш мумкинлигини исбот қилиш учун ўқитувчиликни ташлаб, бригадирлик қилаётган Амина опа, оловдек жўшқин, қувноқ, меҳнатсевар Юлдузхон кабиларни кўрсатиш орқали ифодалаган. Ниҳоят, инсон ҳамма нарсадан азиз эканлиги, унинг кадр-қимматини юксак тутиш зарурлиги, ҳаётга кенгроқ, чуқурроқ, донороқ қараш лозимлиги ҳақидаги

гоя журналист Учқунжон билан унинг севгилиси Матлуба ўртасидаги муносабатларда ҳам очилади. Салтанат воқеаси Учқунжон учун ҳам катта мактаб бўлади: унинг ҳақиқат курашчиси деб билган Учқунжон ноўрин рашк билан, ишончсизлиги билан Матлубанинг одамий туйғуларини камситганини тушуниб олади. Шу тарзда, ёзувчи «Ларза» ва «Бир фелъетон қиссаси» асарларида давр руҳини чуқур ифодалаш билан бир қаторда китобхонга одамийлик, олижаноблик, эзгулик бобида ҳам дурустгина сабоқ беради.

* *

*

Одил Ёқубовнинг биринчи романи «Эр бошига иш тушса» (1965) ва «Излайман» (1971) қиссаси темаси, гоий проблематикаси жиҳатидан бир-бирига яқин турадиган асарлар. Уларнинг иккови ҳам Улуғ Ватан уруши даврига бағишланган бўлиб, автобиографик материаллар асосида яратилган. Уларнинг иккови ҳам ёшлиги уруш йилларига тўғри келган авлоднинг ўсиш, улғайиш, чиниқиш йўлини ҳикоя қилади, лекин уларнинг иккови ҳам ўша оғир йилларни яна бир карра китобхонга эслатиб, «ўша кунлар унут бўлмасин», деб қўйиш учун ёзилган эмас, балки умумий йўналиши, руҳи билан бизнинг кунларимизга келиб боғланадиган асарлар.

«Эр бошига иш тушса» романининг қаҳрамонлари Машраб, Қўчқор, Акмал, Муяссар, Гулчеҳралар энди 16—17 га кирган ёшлар. Улар 9—10 синфларда ўқийди. Ўқишдан ташқари катталар билан барабар пахта ўстиради, бугдой ўради, ҳосил ташийди, хуллас, уруш нимани талаб қилса, ҳаммасини иккиланмай сидқи дил бажаради. Машрабларнинг энг ажойиб фазилати шундаки, улар бениҳоя мусаффо, қалби тоза ёшлар. Улар халқ бошига тушган фожеани чуқур ҳис қилишади, одамларни самимий севишади. Шаҳарга олча сотишга

тушган Муяссар олчани сотмай, госпиталдаги ярадор жангчиларга улашиб беради. Ёки Қўчқорнинг тоғ устидаги қозоқ овулидан бугдой олиб келишда кўрсатган жасоратини эсланг. Унинг ўзи буни жасорат эмас, оддий иш деб билади. Қолаверса, Қўчқоргина эмас, Машраб ва Муяссар ҳам, Акмал ва Лариса ҳам ўз фаолиятини жасоратга йўймайди. Оддий қаҳрамонлик, дабдабали, баландпарвоз сўзларга муҳтож бўлмаган қаҳрамонлик — бу авлоднинг қон-қонига сингиб кетган. Машрабларнинг софлиги, виждоний поклиги, тўғрилиги уларнинг курашчанлигини туғдиради. Бу авлод қинғир ишнинг душмани, виждонсизлик, кўзбўямачиликнинг қораловчиси. Ўзини элу юртга қарши қўядиганлардан, фақат ўзини ўйлайдиган қабиҳ одамлардан ҳазар қилади. Шунинг учун ҳам романда улар «адолат қидирувчилар»га айланадилар ва ҳақсизликка, ёлгонга қарши жон-жаҳди билан кураш олиб борадилар.

Одил Ёқубов бу романда ҳам ўз ижодининг асосий принципига содиқ қолади — схематизмдан қочиб, ҳаёт — бениҳоя мураккаб жараён эканидан келиб чиқади. Автор тасвирида «яхши» ва «ёмон» деган тушунчалар хийла мураккаб, нисбий тушунчалар. Яхшилар адашиш ҳуқуқига эга. Бироқ ёзувчи адашишни адашишдан фарқ қилади. Биз Қўчқор ва Машрабнинг қозоқ овулидаги «адашиши»ни унча қораламаймиз, чунки бу адашиш уларни ҳаётнинг катта йўлидан четга буриб юбормайди. Гулчеҳранинг адашиши бизда оғирроқ таассурот қолдиради — у Акмалнинг муҳаббатига бефарқ қараб, Ёдгорга тегиб кетади, иродасизлик қилади. Ёзувчи Гулчеҳрани қораламайди. У ҳатто Барнони ҳам қораламайди. Барно — фронтда жанг қилаётган Ашрафжоннинг қайлиги. Лекин уни кутишга сабри чидамай, бевафолик қилади, ёшлигим ўтиб-кедиб қолмасин деб, Ёртоевнинг тузоғига илинади. Кейинчалик кўзи очилиб, қилмишига пушаймон бўлади. Ёзувчи «уни тушунинглар, у ҳам одам, адашиши мумкин»

демоқчидай бўлади. Биз уни тушунамиз — ҳаётда бундай адашишлар кўп учрайди. Тушунишга тушунамизу, лекин унинг драмасини, изтиробларини чуқур ҳис қилмаймиз. Афтидан, Барнонинг ички дунёси, уни ҳаракатлантирган ички кучлар кенгроқ ва чуқурроқ очилганда, бу образ салмоқлироқ чиқарди. Ўшанда, эҳтимол, биз Барнони қоралашга унча иштиёқ сезмас эдик.

Одил Ёқубов ўз романида адашишнинг шундай турларини ҳам кўрсатадики, моҳиятига кўра улар адашиш эмас, балки бориб турган жиноятдир. Масалан, Ёдгорбек ёшини яшириб, фронтдан қочиб юрган арзанда. Кўршермат ва Эшвойлар — «зўрлар»нинг қўлида қурол. Ёртоев билан Чавандоз эса ёвуз ниятли қабиҳ одамлар. Улар ўз манфаатлари йўлида ҳеч қандай жиноятдан қайтмайди. Улар «ҳар куни, ҳар соат манман деган йигитлар ўққа учиб, дом-дараксиз кетаётган бир маҳалда бир кун бўлса-да, ўйнаб қолишни» мақсад қилиб олишган. Ҳамма огзидаги бир бурда ноннинг ярмини фронтга бераётганида, жон куйдириб ишлаётганида, Ёртоев галла ўғирлайди, бойишни кўзлайди, амални орзу қилади, фахш ишларга берилади. У ўзига ёқмаган одамлардан қасд олишга тайёр. Шу мақсадда устози Аъзам ичканининг хотини Гулсум опани хўрлайди, қалбаки ҳужжат билан меҳнат батальонига Эшвой ўрнига Акмалнинг отасини жўнатади, Машрабни «фронтга юбораман» деб таҳдид қилади, Комил устидан иғво уюштиради. Чавандоз ҳам разилликда ундан қолишмайди. У Ёртоевнинг ҳамма қинғир ишига шерик. Қишлоқда аза устига аза бўлиб турса-да, у дабдабали тўй қилиб, ўғлини уйлантиради. Ёзувчи Ёртоев ва Чавандозларнинг «адашиши»ни бутун вужуди, бутун эҳтироси билан қоралайди, китобхон ҳам уларнинг қилмишига бефарқ қараёлмайди, улардан нафратланади. Машраблар эртоевларга қарши, уларнинг адолатсизлиги ва разиллигига қарши тап тортмай курашади ва бу курашда маънавий ғалабага эришади.

Романда кўпгина саҳифалар катта маҳорат билан ёзилган. Қатраободдаги меҳнат жараёни тасвирланган саҳифалар, қозоқ овулидан уруғлик бугдой олиб келиниши ҳикоя қилинган боб, Серафима Федоровнанинг вафоти кўрсатилган эпизод ва бошқалар шулар жумласидандир. Ёҳуд Ларисанинг Муяссарлар билан биринчи марта боққа чиқишини эсланг: Лариса олча ва шафтоли қолиб, данакларини ҳам тера бошлайди. Бу ўринда ёзувчи кичик бир эпизодда катта маънони беришга интилади — Ларисанинг Ленинград қамалида оғир қийинчиликлар кўрганига, очлик даҳшатини бошидан кечирганига ишора қилади. Айни чоқда романда Инобатхон, Абубакиров каби қаҳрамонлар характери ҳали қиёмига етмагандай кўринади.

Романнинг охирида Лариса Магнитогорскка, отасининг ёнига, Акмал ўқишга, Қўчқор ва Машраблар армияга кетади, Муяссар, ўқишни тугатиб, ТошМИга кириш учун қишлоқда қолади. Уларнинг кейинги тақдирини ҳақида романда маълумот йўқ. Шундай бўлса-да, уларнинг кейинги тақдирини аниқ айтиб бериш мумкин: уларнинг бири — инженер, бири — адабиётчи, бири — ўқитувчи, бири — врач бўлиб, бугун ҳам коммунистик қурилишда актив хизмат қилмоқда. Бу курашчи авлод яхшилик ва гўзаллик учун, эзгулик ва келажак учун ҳар қандай разиллик ва қабихликка, эгрилик ва пасткашликка қарши курашаётган бугунги одамлар билан бир сафда бормоқда. Машрабларнинг ҳаёти, меҳнати, кураши, танлаб олган ҳаёт йўли ўқувчини шунга ишонтиради.

Зуваласи уруш йилларида пишган ёш курашчи авлоднинг маънавий қиёфасини, ўсиш-улғайиш жараёнини илҳом ва эҳтирос билан тасвирлаган «Эр бошига иш тушса» романи ўзбек адабиётининг бақувват асарларидан бири бўлиб қолди.

Одил Ёқубовнинг «Излайман» қиссаси ғоявий мазмунига кўра «Эр бошига иш тушса» романининг ман-

тиқий давомидай туюлади. Қиссада ўн саккиз ёшида қадрдон қишлоғини тарк этиб, фронтга отланган Мансуржон ва унинг дўстлари Арслон, Шоюсуф, Серкабойларнинг ҳарбий тақдирини ҳақида ҳикоя қилинади. Улар Совет Армияси сафида 1945 йилда япон империалистларига қарши урушда иштирок этишади. Ёзувчи ҳарбий қисмларимизнинг Гоби саҳроси ва Хинган тоғи орқали қилган тарихий сафарини, шу сафар тўғрисида Квантун армиясининг орқа томонидан чиқиб, қўққисдан берилган зарба билан душманини енгганини катта маҳорат билан тасвирлаган. Қиссада ҳарбий қисмнинг турмуши, оғир сафарнинг мушкулотлари, шиддатли жангларнинг кескинлиги анча мукаммал кўрсатилган. Лекин шундай бўлса ҳам, ёзувчининг асосий мақсади совет-япон урушининг бир эпизодини ҳар жиҳатдан бадний гавдалантириб, тарихий жангнома яратиш эмас, балки шафқатсиз жангу жадал қуюнлари ичида, ҳарбий ҳаётнинг ҳамма қийинчиликлари ва мушкулотларидан ўтиб, қаҳрамонларнинг маънавий улғайишини кўрсатишдир. Кечагина қишлоқдан келган, ҳали олам на инсон ҳақидаги, ҳаёт ва инсоний муносабатлар тўғрисидаги тушунчалари анча тор, тажрибалари анча кам бўлган Мансур, Арслон, Серкабойлар учун армия катта бир мактаб бўлади. Бу мактабдан фойдаланиб, улар пишиб, чиниқишади. Энг муҳими шундаки, йигитлар фақат жисмоний синовлардангина муваффақиятли ўтишмайди, балки одамийлик ҳақида, эзгулик ва олимжаноблик тўғрисида сабоқ олишади. Армиядаги ҳаёт уларнинг эътиқодини, ахлоқий-маънавий фазилатларини мустаҳкамлайди.

Қиссадаги воқеалар Мансуржон тилидан ҳикоя қилинади. У армияда ўз ҳамюрти гвардиячи капитан Даврон Ғозиевга дуч келади. Воқеалар давомида Даврон Ғозиев қиссанинг ҳақиқий бош қаҳрамони даражасига кўтарилади. Даврон бутун қалби билан Ватанини севадиган, халқ олдидаги бурчига сўнгги нафасигача

содиқ қоладиган, юрагида энг яхши инсоний туйғулар жўш урган офицер. У ўз ҳамюртларини меҳр билан кутиб олади, лекин уларни бошқа солдатлардан ажратиб, арзанда қилиб қўймайди. Аксинча, у ёш солдатларга ҳар бир аскар ўз халқининг армиядаги вакили эканини, бинобарин, бу юксак масъулиятга муносиб бўлиши лозимлигини уқдиради. Айни чоқда, энг қийин шароитларда у барча солдатлар манфаатини ўйлайди — улар сувсизликдан қийналиб қолганда, расмийчиликни йиғиштириб қўйиб, масъулиятдан чўчимасдан, озиқ-овқат омборига қарашли машинани сувга юборади. Шу тўғрисида капитан Ногаевдек хавфли душман орттиришини билса ҳам, Даврон бундан заррача чўчимайди. Ёзувчи бир қанча эпизодларда Давроннинг бениҳоя пок, виждонли, самимий инсон эканини очиқ беради. Мансур дастлаб унинг баъзи бир хатти-ҳаракатларидан шубҳаланади, назарида капитаннинг кичик лейтенант Оляга муносабатида аллақандай тама, эгрилик бордай туюлади, бироқ уларнинг муносабати том маънодаги жанговар дўстлик намунаси эканини билиб, уни ўз акасидай севиб қолади. Давроннинг «бўлакча бир покликка, ўртамиёна одамларнинг ақли бовар қилмайдиган мусаффо дўстликка ҳамдард — ҳамжиҳатликка қодир одам эканига амин бўлади. Унинг олижаноб сифатлари Саломатхонга бўлган муҳаббати тарихида ҳам яхши очилган. Ёзувчи бу севгини ҳам гоёят пок, мусаффо инсоний муносабат тарзида очади.

Мансур ва унинг дўстлари ҳарбий хизматни ўтар эканлар, Оля Куприянова, старшина Сало, пулемётчи Вася Колбаскин, старший лейтенант Харитонов каби асл инсонлар билан дўстлашибгина қолмай, балки ҳаётда пасткаш ва қабих одамлар ҳам борлигига, ҳаёт олижаноблик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик ўртасидаги тўхтовсиз курашдан иборат эканига ишонч ҳосил қиладилар. Уларнинг нафратини қўзғатган шахслардан бири — ҳамқишлоқлари

Мирҳайдар. У қорнининг қули, кечаю-кундуз овқатни ўйлайди, бир амаллаб, озиқ-овқат омборига жойлашиб олиб, осойишта ҳаёт кечириди. Унинг бошлиғи капитан Ногаев ҳам фақат ўзини ўйлайдиганлар тоифасидан. У ҳам йиғитлар жон олиб, жон бераётган шароитда, Оляни тузоққа илинтиришни орзу қилади, ўз иззат-нафсини деб, капитан Ғозиев устидан тўхмат ва иғво уюштириди, унга сиёсий айблар тақайди. Қиссада яна бир персонаж бор — унга кам ўрин берилган бўлса-да, у ҳам моҳиятига кўра ногаевларга яқин туради. Бу — давангирдай йиғит бўлса ҳам, урушга бормай шаҳарда қолган, ширин ва мулоим гап-сўзлари билан аёлларни йўлдан уришни машқ қиладиган Ҳошим Холматовдир. Буларнинг барчаси Мансур ва унинг дўстларини ҳаёт мураккаб, унда яхшилик тантанаси учун актив курашиш керак, деган хулосага олиб келади.

Ёзувчи қиссада яна бир муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммони ўртага ташлайдики, бу муаммо Одил Ёқубов ижодининг марказий масалаларидан биридир. Бу — инсонга ишонч масаласидир. Бу муаммо яна Даврон Ғозиев тақдири орқали кўрсатилган. Тўрт йил урушда жонбозлик кўрсатиб, кўкси орден-медалларга тўлиб кетган, кўп мураккаб операцияларда иштирок этган, уч марта оғир ярадор бўлган, армиядан бўшаши мумкин бўлса ҳам виждонининг амри билан армия сафида қолган Даврон устидан Ногаевнинг тўхмати билан иш қўзғалади, унинг сиёсий айблари қидирилади.

«Шунчаки юрагимни қон қилаётган нарсга менга бўлган ишончсизлик. Мени шубҳа остига олишлари ваъпти дилимни!» дейди ўлим тўшагида ётган Даврон. Бу драматик воқеа китобхонни чуқур ҳаяжонга солади, қисса қаҳрамони Мансуржон билан бирга унинг қалбига ҳам адолат ва ҳақиқат туйғусини алангалантиради.

Қиссадаги диққатга сазовор қаҳрамонлардан яна

бири Саломатхондир. Асарда у кам иштирок этса-да, унинг қиёфаси, характери Мансур ва Давронларнинг хотиралари орқали тўлиқ гавдаланади. Ешлигидан гўзадлиги, ширадор овози билан не-не йигитларнинг қалбига ўт ёққан Саломатхон дастлаб қишлоқда ёмон шуҳрат қозонади — у Тошкентда ўқиб юриб, фарғоналик йигит билан қочиб кетганмиш, деган овоза тарқалади. Бироқ воқеалар ривожланган сари биз унинг ҳақиқий қиёфасини аниқроқ кўрамиз. У уруш йиллари қишлоққа қайтиб келади, ўғилчасини меҳр билан тарбиялайди, мактабда ўқитувчилик қилади. Энг муҳими шундаки, ҳар қанча оғир бўлмасин, бошига қандай мушкул савдолар тушмасин, покиза муҳаббатига, севиб турмуш қурган умр йўлдоши Давронга содиқ қолади. Ҳатто Саломат Давроннинг ҳалок бўлганини билганидан кейин ҳам унга уйлашнишни истаган йигитларнинг таклифларини рад этади. Шундай қилиб, Саломатхон «Эр бошига иш тушса» романидаги Барнонинг батамом тескарисини ўлароқ, пок муҳаббатнинг, садоқат ва вафонинг тимсолига — чинакам аёл гўзаллигининг тажассумига айланади. Унинг поклиги, вафодорлиги, маънавий гўзаллигидан одамлар мусаффо булоқдан сув ичгандай эзгуликка ташналигини қондирадилар. Мансуржон ҳам уни тез-тез йўқлаб турар экан, бу ишни унга тасалли бериш учун эмас, ундан тасалли топиш учун қилади.

«Излайман» қиссасининг қаҳрамонлари чинакам инсоний дўстлик ва муҳаббатнинг, самимият ва садоқатнинг қадрига етадиган гўзал одамлар. Уларнинг ҳаёт йўли, тақдири билан танишган китобхон муқаррар тарзда «ҳаёт мураккаб, лекин унда яхшилик, олижаноблик, гўзаллик боқийдир, Даврон ва Саломатдай, Оля ва Дмитрий Михайловичдай одамлар туфайли ҳаётда мангу йўқ бўлмайдиган гўзаллик мавжуддир» деган хулосага келади.

Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса» романи ва

«Излайман» қиссаси асос қилиб олинган материал жиҳатидан ёзувчи ижодида янгилик бўлса-да, гоёвий проблематикаси, умумий руҳи, ҳаётга ёндашиши, ҳаётни тушуниши ва уни тасвирлаши жиҳатидан адиб аввалги ижодий принципларига содиқ қолган: уларда адиб яна бир карра инсон ҳаётининг чексиз хилма-хил эканини, унинг мазмундорлиги, бахтиёрлиги, биринчи навбатда, одамнинг ўзига, қалбининг поклигига, эътиқодларининг юксаклигига боғлиқ эканини бадий образларда гавдалантириб берган.

* *
*

Замон адабиёт зиммасига умумий вазифалар юклайди. Ҳар қайси ёзувчи бу вазифаларни ўз иқтидорига кўра ўзи учун конкретлаштириб олади. Шу жараёнда чинакам ёзувчилар ҳамиша ўз ижод тарозуларига оғирроқ тош қўйишга, қийин ва масъулиятли вазифаларни зиммаларига олишга интилишади.

1973 йилда эълон қилинган «Улугбек хазинаси» романи Одил Ёқубовнинг ҳам ана шундай ёзувчилар тоифасига мансублигини кўрсатади. Гап шундаки, бутун ижоди давомида фақат замонавий темаларда ёзиб келган ёзувчининг тарихий темага мурожаат қилиши учун жуда катта ижодий жасорат керак. Тарихий асар адибдан бир қатор қўшимча қийинчиликларни енгилани талаб қилади. Аввало, адиб неча асрлар аввал яшаб ўтган одамларнинг қиёфасини, кийим-кечакларидан тортиб уй-анжомларигача, урф-одатларидан бошлаб қилиқларигача — ҳаммасини жонли тасаввур қилишга, уларнинг бошидан кечган воқеаларни худди кўз ўнгиде бўлиб ўтаётгандай қайта тирилтиришга имкон берадиган бой ва бақувват фантазияга эга бўлиши лозим. Унинг ижодий ҳаёлот оламининг уфқлари жуда кенг бўлмоғи керак. Бироқ бунинг ўзи кифоя эмас.

Тарих бир замонлар бўлиб ўтиб кетган турли-туман ажойиб-гаройиб воқеалар силсиласигина эмас, балки ҳамиша бугун яшаётган, турмушни яхшироқ қилиш йўлини излаётган одамлар учун буюк бир сабоқ, мислсиз ибрат ҳамдир. Санъаткор тарихга қўл урар экан, уни, биринчи навбатда, бугун учун ибратли бўлган тарих сабоқлари қизиқтиради. Бунинг учун эса адиб ёзувчи бўлишдан ташқари, зукко тарихчи, олим ҳам бўлиши керак. Тарихий жанрнинг бу хислатини устоз Ойбек 30-йиллардаёқ жуда яхши таъкидлаган эди. «Тарихий романда,— деб ёзади Ойбек,— ҳақиқий реалист санъаткор билан илмий методология ила қуролланган тарихчи маълум нуқталарда учрашуви керак. Уларнинг тарихий ҳаётни текширишлари, ҳодиса ва воқеаларни танилашдаги йўл ва приёмлари қанчалик айрим бўлмасин, охириги пайтда, сўнгги натижада улар учрашуви лозим, яъни тарихчининг ҳақиқати ила санъаткорнинг ҳақиқати мувофиқ, ҳамоҳанг бўлиши керак. Қисқача айтганда, бадиий ҳақиқат тарихий ҳақиқатга мос келсин».

Ниҳоят, яна шуни айтиш керакки, Улуғбек ҳақида устоз Шайхзоданинг ажойиб драмаси мавжудки, бугун бизнинг онгимизда Улуғбек ҳақидаги тасаввурнинг шаклланишида унинг роли бениҳоя катта бўлган эди. Бинобарин, Одил Ёқубов бу борада Шайхзода «панжасига панжа урмоқ»қа аҳд қилиб, ўзининг ижодий имкониятларини синамоқчи бўлган экан, бу билан зиммасидаги вазифани яна ҳам мураккаблаштиргани аниқ.

«Улуғбек хазинаси» романи билан танишган китобхон Одил Ёқубов бу мушкул вазифаларни муваффақият билан бажарганига тўла ишонч ҳосил қилади.

Одил Ёқубовнинг Улуғбек ва унинг даврига мурожаат қилиши бежиз эмас, албатта. Мирзо Улуғбек Ўрта Осиё тарихидаги энг ёрқин ва айни чоқда, энг фожеавий шахслардан биридир. У бир томондан, буюк олим:

Улуғбек яратган «Зижи Кўрагоний» асари неча асрлар давомида жаҳон астрономиясининг ривожини учун замин бўлди, Лаплас уни «буюк кузатувчи» деб атади, рассомлар унинг суратига, жаҳоннинг энг машҳур олимлари қаторидан ўрин беришди. Иккинчи томондан, у қирқ йил ҳукмронлик қилган темурийзода. Унинг даврида меҳнаткаш халқнинг аҳволи заррача яхшиланмади, ўзаро қирғинлар, беҳуда қон тўкишлар барҳам топмади, солиқлар камаймади, мамлакатда адолат қарор топмади. Улуғбек бўрилар қуршовида яшаган ва уларнинг расм-русумларига амал қилган шахс эди. Улуғбек шахсиятидаги зиддият, Улуғбек ва замон ўртасидаги зиддият бу шахснинг буюк фожиасини туғдирди — у охир провардида ўз ўғли Абдуллатиф томонидан ўлдирилди. Табиийки, драматизм ва фожиага тўла бу тақдир санъаткор учун катта имкониятлар беради.

Одил Ёқубов Улуғбек тақдирини қаламга олар экан, унинг биографиясини бадиий гавдалантиришни, унинг ҳаёт йўлини йилма-йил, воқеама-воқеа баён қилиб беришни мақсад қилмаган. Адиб гарчи айрим воситалар ёрдамида унинг ҳаётидаги энг муҳим воқеаларни тасвирлашдан қочмаса-да, асосан, Улуғбек ҳаётининг сўнгги икки йилини диққат марказида тутди. Адибнинг асл мақсади Улуғбек шахсиятини англашга, унинг буюклиги ва ожизлиги сирларини идрок этишга ва шу орқали тарихий даврнинг моҳиятини очишга қаратилган.

Романнинг илк саҳифаларидаёқ, Улуғбек кўз ўнгимизда ҳам шиддатли, ҳам ожиз бир шахс сифатида намоён бўлади: «Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастиди, мисдай қорамтир узунчоқ юзида, қалин қошлари тагидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам темурийларга хос, кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди». Улуғбек табиатидаги бу зиддиятнинг манбаи нимада? Романда бу саволга батафсил жавоб берилган. Мирзо Улуғбек

билимли, маърифатли одам эди. У ҳаётни анча чуқур идрок этади. У «бошидаги тож, тагидаги тахт илму фунун учун даркор эканини тушунади». Шунинг учун мадрасалар қурдиради, расадхонани барпо этади, олимларга ҳомийлик қилади, ўзи ҳам илм билан шуғулланиб, коинот сирларини ўрганишга журъат этади. Бу эса муқаррар тарзда шунга олиб келадики, илм чўққилари сари парвоз этган инсон тафаккури ҳукмрон дунёқарашнинг, ислом фалсафасининг чирик ва заиф жойларини англай бошлайди, хурофот ва бидъат, жаҳолат ва нодонлик билан олам сирини кашф этишга чоғланган эркин тафаккур ўртасида ҳаёт-мамот жанги бошланади. Улуғбек султон сифатида ўз муҳитидан чиқиб кетолмаган бўлса-да, олим сифатида ундан бир неча бош юқори кўтарилган ва замоннинг энг чигал муаммоларини ўйлайдиган даражага етган эди. «Во даринг! Нечун шундай? Нечун бу коинот, бу табиат, бу қир ва адирлар бундай соф, мусаффо, бегубор? Нечун одамлар бундай нопок, носамимий яшайдилар? Шон-шухрат, салтанат, тожу-тахт учун бу ёлғон дунёда бир-бирларига шунчалар нобакорликлар қиладилар, бир-бирини кўролмайдилар?»

Бу жумбоқ Улуғбекни қийнаган, жавоб топишини талаб қилган жумбоқ эди. Улуғбек инсон ҳаётининг асл маъноси, мақсади ҳақида ҳам ўйлайди. Лекин на бу жумбоқнинг жавобини топади ва на ўйларининг тагига етади. Аксинча, унинг иродасидан зўрроқ куч илм билан шуғулланишига ҳалақит беради. Тахт ва салтанат учун кураш гирдобига улоқтиради. Улуғбек бу кучга бўйин эгади ва шу кучнинг қурбони бўлади. Бу куч Улуғбек давридан олдин ҳам, Улуғбек замонасида ҳам, ундан кейин яна неча асрлар давомида ҳам ҳукмрон бўлган дин, хурофот ва бидъат эди. Хуллас, ёзувчи Улуғбек сиймосида тафаккур билан хурофот ўртасидаги азалий ҳаёт-момот жангининг драматизмга тўла кульминацион нуқталаридан бирини тасвирлаган. Бу

курашнинг иккинчи қутбида шайх Низомиддин Хомуш, шаҳзода Абдуллатиф, амир Султон Жондор каби кучлар туради. Романда уларнинг ҳар бири ўз индивидуал қиёфасига, такрорланмас характериға эга. Бироқ улар бирлашиб, зулмат ва жаҳолат дунёсининг моҳиятини ифодалайди. Шайх Низомиддин Хомуш ҳар қандай зиённинг, тафаккурнинг душмани. У динни пеш қилиб, инсон тафаккурининг дурдона мевалари бўлмиш китобларни гулханда ёқади, Улуғбек ва унинг шогирдларига қарши курашади. Абдуллатиф уларнинг қўлида қўғирчоқ. Лекин бу ҳокимиятга эришишга ёрдам бергани учун у тақдирга тан беради. Шу мақсад йўлида падаркушликдан ҳам тоймайди. Адиб унинг ҳокимият тепасига келгандан кейинги изтиробларини, виждон азобида қийналишларини, идроксизлиги ва иродасизлигини жуда яхши, ишонарли очган. Амир Султон Жондор ҳам эътиқодсиз, тиллога сотилишга тайёр мунофиқ одам. Курашда улар ғолиб чиқишади — Улуғбек қатл қилинади. Лекин шундай бўлса-да, Улуғбекдек соҳиби тафаккурнинг мағлубияти китобхонда умидсизлик кайфиятини туғдирмайди.

Романнинг иккинчи қисмида адиб Улуғбек ўлиmidан кейинги воқеаларни кўрсатар экан, инсондаги ижобий фазилатларнинг боқийлиги ҳақида, ер юзидаги ҳаётнинг асоси экани ҳақида чуқур ўйлашга ундайдиган лавҳалар чизади. Бу жиҳатдан, айниқса, Али Қушчи билан Мавлоно Муҳитдин образлари диққатга сазовордир.

Уларнинг иккови ҳам зукко, фозил, олим одамлар. Уларнинг иккови ҳам Улуғбекнинг шогирдлари — унинг илмидан, меҳрибонлигидан кўп баҳраманд бўлишган. Бироқ ҳаёт синовларига дуч келишганида, илм йўлида, одамлар манфаати йўлида қатъий ҳаракат қилиш лозим бўлганда, улар бир-бирига зид икки хил йўлни танлашади: Улуғбек бой ва нодир кутубхонани, кўп йиллик меҳнатининг самараси бўлмиш қўлёзма-

ларини сақлаб қолишни, келажак авлодларга етказишни иккала шогирдига топширади. Али Қушчи бу вазифани буюк шараф деб қабул қилса, устозининг буйруғига ихлос ва садоқат билан бўйин эгса, Мавлоно Муҳитдин бу топшириқдан чўчийди, ҳузур-ҳаловатига, тинчлигига путур етишини билиб, шогирдлик ва инсонийлик бурчига хиёнат йўлини танлайди. Роман давомида Али Қушчининг садоқати унинг бошига кўп балоларни келтиради — у ҳибс қилинади, очлик азобини тартади, оиласидан жудо бўлади, султоннинг қаҳрига учрайди, тинчини йўқотади, неча марта ўлимга рўбарў келади, пировардида, ўз юртидан бадарға бўлади. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси уни ўз йўлидан қайтаролмайди, ҳеч қандай куч уни хиёнат ва мунофиқлик гирдобига тарта олмайди. Қандай куч Али Қушчига бу синовларга чидаш учун ёрдам беради? Бу — унинг мустаҳкам эътиқоди, инсоний поклигидир. Али Қушчи устозининг буюклигига, ўз тафаккури билан замон зулматини чақмоқдай ёрита олганига ишонади, устози қолдирган бебаҳо хазина умумбашарники эканини ва уни эгасига етказиш муқаддас иш эканини билади. Шу туфайли, у сийловларга учмайди, азоблардан қўрқмайди.

Али Қушчи — инсоний садоқат, мустаҳкам эътиқод, метин ироданинг тимсоли сифатида меҳримизни қозонади.

Мавлоно Муҳитдин эса эътиқодсизликнинг қурбони бўлади. Унинг учун ҳаётда муқаддас нарса йўқ. У ўзининг ҳузур-ҳаловати йўлида шароитга мослашишга, йиллаб тўғри деб амал қилиб келган ақидаларига хиёнат қилишга тайёр, иродасиз одам. Келишиш, мослашиш билан у жон сақламоқчи бўлади — бироқ ҳаёт, хиёнати ва мунофиқлиги учун Муҳитдиндан шафқатсиз ўч олади.

«Улуғбек хазинаси» романида фожиявий воқеалар кўп: Улуғбек қатл қилинади, Қаландар ва унинг сев-

гилиси Хуршида бону ҳалок бўлади, Али Қушчи бегона юртларга кетади. Бироқ шундай бўлса-да, роман чуқур оптимистик руҳ билан суғорилган. Бу оптимизм инсон тафаккурининг кучига, одамдаги ижобий фазилатларнинг қудратига ишончдан туғилади. Одил Ёқубов қонли воқеалар, аламли аччиқ тақдирлар ҳикоясини сўзлар экан, тарихнинг бугун ҳам қадрини йўқотмаган, ибратли сабоғини тўғри белгилайди, одамлар ҳаётини ҳаёт қилган, уни ҳаракатлантирадиган куч яхшилик ва олижаноблик, садоқат ва вафо, меҳр ва самимиятдир. Улуғбек ҳалок бўлди, бироқ унинг экиб кетган яхшилик уруғларини Али Қушчи ва Мирам Чалабий, Қаландар Қарноқий ва уста Темур Самарқандийлар парваришлаб, кўкартиришди. Шу туфайли Улуғбекдан мерос қолган хазина келажак авлодларга етиб келди.

«Улуғбек хазинаси» Одил Ёқубовнинг маҳорати тинмай ўсиб бораётганидан, унинг ижодий имкониятлари жуда кенглигидан далолат беради. Бу асар ғоявий чуқурлиги, тарихий воқеликни кенг кўламда очиши, одамлар характерини ишонарли тасвирлаши, психологик теранлиги билан тарихий роман жанрида Ойбекнинг «Навоний» романидан кейинги катта воқеа бўлди.

Чинакам ёзувчи ҳаётни таҳлил қилар экан, унинг моҳиятини ташкил қилувчи ҳақиқатни, инсон турмушининг мазмунини, мақсадини излар экан, ҳар бир жиддий асари билан катта бир довондан ошиб ўтгандай бўлади. Ижод йўли довонлар оша ўтадиган машаққатли йўл. Одил Ёқубов салкам чорак асрлик ижоди давомида бундай довонлардан муваффақиятли ўтиб, анча баландга кўтарилди. Бироқ довоннинг бир хислати бор —

ҳар гал унинг энг юксак нуқтасига кўтарилганида ни-
гоҳинг қаршисида янги кенгликлар, янги уфқлар на-
моён бўлади. Улар сени ўз қўйнига чорлайди. Йўлнинг
машаққатли эканини биласану, лекин барибир, уларга
томон яна одимлаб кетасан.

Севимли ёзувчимиз Одил Ёқубов ана шу йўлда ян-
ги-янги доволарни забт этишига, китобхонларни янги-
янги бақувват асарлар билан хушнуд этишига ишпо-
намиз.

1975

МУНДАРИЖА

Чўққи	3
Дарёдил шоир	21
Саркор	31
Сўз санъатига фидойи садоқат	52
Улкан ҳаётнинг илк саҳифалари	73
Истеъдод жилолари	96
Ижоднинг катта йўлида	153
Ижод доволари оша	183

На узбекском языке

АЗАД ШАРАФУДДИНОВ

ГРАНИ ДАРОВАНИЯ

Редактор **Ҳ. ПУЛАТОВ**
Рассом **К. ХАКИМОВ**
Расмлар редактори **М. РЕЙХ**
Техн. редактор **Э. САИДОВ**
Корректор **Г. ХОТАМОВ**

Босмахонага берилди 12/XI 75 й. Босишга рухсат этилди 11/III-76 й. Формати 70×108¹/₃₂. Босма л. 7,25. Шартли босма л. 10,15. Намр. л. 10,0. Тиражи 10 000. Р 10281. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30, шартнома № 98—75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб салоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида тайёрланган матрицалар 1-босмахонада № 1 коғозига босилди. Тошкент. Ҳамза кўчаси, 21, 1976 йил, заказ № 77. Баҳоси 72 т.

Шарафидинов О.

Истеъдод жилолари. Адабий портретлар. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 (С). 232 б.

Таниқли адабий танқидчи Озод Шарафиддиновнинг ушбу китобида ўзбек адабиётида яратилган энг муҳим асарлар, атоқли шоир ва ёзувчиларнинг ўзига хос ижодий услуби, характер яратиш маҳорати, улар кўтарган ижтимоий ҳаётий проблемалар чуқур ва атрофлича тадқиқ этилади.

Шарафуддинов А. Грани дарования. Литературные портреты.